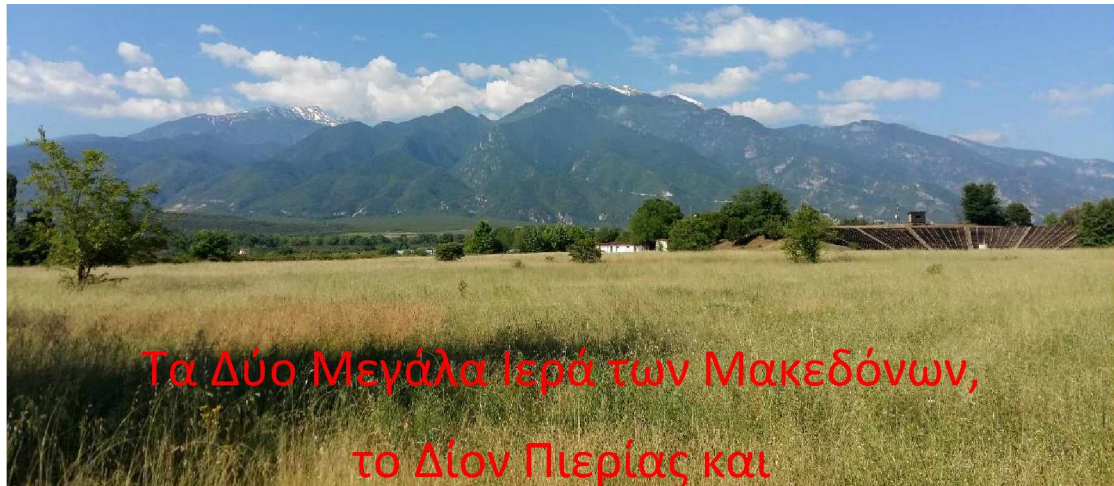

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

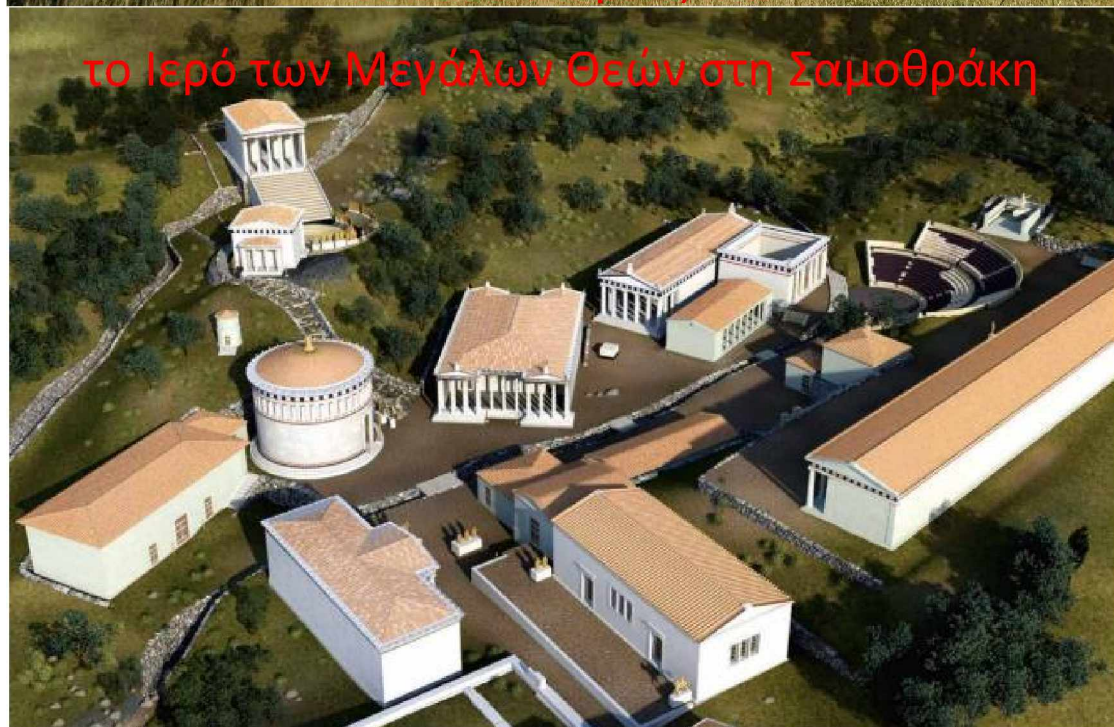
Τμήμα ΙΑΚΑ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στην Αρχαιολογία, Ιστορία και Κοινωνική Ανθρωπολογία»

Τα Δύο Μεγάλα Ιερά των Μακεδόνων,
το Δίον Πιερίας και

το Ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη

Εργασία : Σοφού Αναστασία

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : Λεβέντη Ιφιγένεια

Δεύτερος επιβλέπων καθηγητής : Λώλος Ιωάννης

Βόλος 2022

Ευρετήριο

Ευρετήριο.....	σελ.1
Συντομογραφίες.....	σελ.3
1. Εισαγωγή.....	σελ.4
1.1. Καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων.....	ελ.4
1.2. Μύθος και παράδοση.....	σελ.4
1.3. Τα στοιχεία.....	σελ.7
1.4. Γλώσσα.....	σελ.9
1.5. Ιστορική Εξέλιξη.....	σελ.12
1.6. Διοικητική και Κοινωνική Οργάνωση.....	σελ.15
1.7. Θρησκεία.....	σελ.17
2. Δίον.....	σελ.18
2.1. Τέμενος του Ολύμπιου Διός.....	σελ.23
2.2. Ιερό Μουσών / ιερό Διονύσου.....	σελ.24
2.3. Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης.....	σελ.26
2.4. Το ιερό του Ασκληπιού.....	σελ.31
2.5. Το ιερό της Ίσιδας.....	σελ.33
2.6. Το ιερό του Διός Υψίστου.....	σελ.35
2.7. Μνημειώδη / βασιλικά αναθήματα.....	σελ.39
2.7.1 Σύνταγμα του Γρανικού.....	σελ.42
2.7.2. Ανάθημα του Κάσσανδρου.....	σελ.43
2.7.3. Ανάθημα του Φιλίππου Ε'.....	σελ. 44
2.7.4. Ανάθημα του Περσέα.....	σελ.44
2.7.5. Ασπίδα του Δημήτριου Πολιορκητή.....	σελ.44
2.8. Γενικές παρατηρήσεις / Σύνοψη.....	σελ.45
3. Σαμοθράκη.....	σελ.46
3.1. Η λατρεία των Μεγάλων Θεών.....	σελ.48
3.2. Η ουσία της λατρείας.....	σελ.54
3.3. Το ιερό των Μεγάλων Θεών.....	σελ.56
3.3.1. Θεατρικός Κύκλος.....	σελ.60
3.3.2. Ανάκτορο.....	σελ.62
3.3.3. Ιερή Οικία.....	σελ.65

3.3.4. Ιερόν.....	σελ.66
3.3.5. Κτίριο του Τελετουργικούχορού.....	σελ.71
3.3.6. Αυλή του Βωμού.....	σελ.76
3.3.7. Ανάθημα του Φιλίππου Γ. και Αλεξάνδρου Δ'.....	σελ.78
3.3.8. Θόλος/Ροτόντας της Αρσινόης ή Αρσινόειο.....	σελ.80
3.3.9. Πρόπυλο του Πτολεμαίου ή Πτολεμαίο.....	σελ.82
3.3.10. Θέατρο.....	σελ.86
3.3.11. Στοά.....	σελ.86
3.3.12. Μνημείο της Νίκης.....	σελ.87
3.3.13. Αίθουσα των Αναθημάτων.....	σελ.91
3.3.14. Δωρική Θόλος.....	σελ.93
3.3.15. Νεώριο.....	σελ.94
3.4. Μνημειώδη / βασιλικά αναθήματα.....	σελ. 94
3.4.1 Κτίριο του Τελετουργικού Χορού.....	σελ.95
3.4.2. Ιερόν.....	σελ.96
3.4.3. Ανάθημα του Φιλίππου Γ'και Αλέξανδρου Δ'.....	σελ.96
3.4.4. Αυλή του Βωμού.....	σελ.97
3.4.5. Αρσινόειο.....	σελ.97
3.4.6. Πτολεμαίο.....	σελ.98
3.4.7. Νίκη.....	σελ.99
3.4.8. Μνημείο Φιλίππου Ε'.....	σελ.102
3.4.9. Νεώριο.....	σελ.102
3.4.10. Στοά.....	σελ.103
3.4.11. Ανάθημα της Μίλησias.....	σελ.103
3.4.12. Δωρική Θόλος.....	σελ.104
3.5. Γενικές Παρατηρήσεις / Σύνοψη.....	σελ.104
4. Σύγκριση Δίου και Σαμοθράκης.....	σελ.106
5. Η πολιτική σημασία των δύοιερών και των αναθημάτων τους.....	σελ.108
6. Γενική Σύνοψη.....	σελ.110
Βιβλιογραφία.....	σελ.113
Πίνακες.....	σελ.122

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AEMΘ	Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας-Θράκης
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
AHB	Ancient History Bulletin
AJA	American Journal of Archaeology
APAAA	Archaeological Papers of the American Anthropological Association
BAssBude	Bulletin de l'Association Guillaume Bude
BCAM	Brill's Companion to Ancient Macedon
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies
IEE	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
JHS	Journal of Hellenic Studies
MonPiot	Monuments et memoires de la Fondation Eugene Piot
SHA	Studies in the History of Art

1. Εισαγωγή

1.1. Καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων

Ασχολούμενη με οποιαδήποτε έκφανση της ζωής των αρχαίων Μακεδόνων - στη συγκεκριμένη εργασία το επίκεντρο του ενδιαφέροντος αποτελούν τα δύο σημαντικά ιερά - αναπόφευκτα θα ασχοληθώ και με την καταγωγή του συγκεκριμένου λαού. Μαρτυρίες για την καταγωγή τους προσκομίζουν οι ποικίλοι ιδρυτικοί μύθοι, καθώς και γλωσσικές και εθνολογικές μελέτες.

1.2. Μύθος και παράδοση

Αρκετοί είναι οι μύθοι οι οποίοι ασχολούνται με τους αρχαίους Μακεδόνες, ήδη από τα Αρχαϊκά χρόνια. Ένας από αυτούς έχει καταστήσει τον γενάρχη και επώνυμο ήρωα της Μακεδονικής φυλής, Μακεδόνα, γιού του Δία και της Θύιας, κόρης του Δευκαλίωνα και της Πύρρας, των μόνων διασωθέντων και δημιουργών του νέου ανθρώπινου - και κατ' επέκταση του ελληνικού - γένους μετά τον μυθικό κατακλυσμό. Καθώς από τον Δευκαλίωνα ιδρύθηκε όλο το νέο ανθρώπινο γένος, ο μύθος από μόνος του δεν καθορίζει την ελληνικότητα ή μη των αρχαίων Μακεδόνων. Ο Δευκαλίωνας θεωρείται ο ιδρυτής του βωμού του Δία στο Δίον, του δεύτερου, από τους τρεις, παλαιότερου βωμού αφιερωμένο στον γενάρχη των θεών, σύμφωνα με πάπυρο των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων¹. Το γεγονός ότι οι άλλοι δύο ιδρύθηκαν σε γενικώς αναγνωρισμένα ελληνικό έδαφος (Λυκόσουρα και Δωδώνη) προσδίδει ελληνικότητα και στο Δίον, το κατεξοχήν ιερό των Μακεδόνων, αν και θα μπορούσε κάλλιστα το κείμενο του παπύρου να προέρχεται από μακεδονική πηγή με αυτόν ακριβώς τον στόχο.

Ο Δίας, ο «πατέρας» του ελληνικού δωδεκάθεου ήταν ο κατεξοχήν προστάτης θεός των Μακεδόνων, οι οποίοι ήταν η μόνη φυλετική ομάδα στο βορεινό τμήμα της επικράτειας του ελληνικού στοιχείου, οι οποίοι επικαλούνταν τον Δία ως απώτερο γενάρχη τους². Καμία από τις αποδεδειγμένα μη-ελληνικές φυλές δεν καταγόταν από

1. Μάλλιος 2014, 54-55

2. Μάλλιος 2014, 54· Hammond 1999, 29

τον Δία. Αρκετοί ελληνικοί θεοί και ήρωες υπήρξαν γενάρχες μη-ελληνικών λαών, όπως οι Ποσειδώνας, Άρης, Ηρακλής, κ.α., αλλά όχι ο Δίας. Οι νότιοι Έλληνες έκαναν σαφή διάκριση μεταξύ των Μακεδόνων και των άλλων λαών οι οποίοι κατοικούσαν στα πέριξ, δεχόμενοι την ελληνική καταγωγή των προπατόρων τους και την καταγωγή τους από τον Δία³. Σύμφωνα με τον Μάλλιο, σε μεταγενέστερες πηγές, στα Ελληνιστικά χρόνια, ο Μακεδών, αναφέρεται ως γιός του Αίολου, γιού του Έλληνα· ο Hammond παραθέτοντας την ίδια εκδοχή, αναφέρει ως πηγή τον Ελλάνικο⁴.

Οποιαδήποτε και να είναι η εκδοχή της πατρότητας του γενάρχη, είτε ο Δίας, είτε ο Αίολος, αυτό που μένει αναλλοίωτο σε όλες τις πηγές, και μάλιστα στο οποίο δίνεται κατά κάποιο τρόπο έμφαση, είναι ότι ο Μακεδών ήταν αδελφός του Μάγνητα. Ο Μάγνης γενάρχης των Μαγνήτων, φυλών οι οποίες κατοίκησαν στην περιοχή της ΒΑ Θεσσαλίας, θεωρούνταν ανέκαθεν ελληνικής καταγωγής, χωρίς ποτέ αυτή να αμφισβητηθεί σε καμία πηγή, σε καμία εποχή. Ο Απολλόδωρος (3.8.1) προσφέρει μια άλλη εκδοχή, όχι και τόσο διαδεδομένη, της καταγωγής του Μακεδόνα· τον αναφέρει ως έναν από τους 50 γιούς του Λυκάονα, του πρώτου βασιλιά της γης της Αρκαδίας και γενάρχη πολλών ελληνικών φύλων μέσω των γιών του, καθώς αυτοί διασκορπίστηκαν και εγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές.

Επίσης, το γεγονός ότι οι δώδεκα κύριες ελληνικές θεότητες, αλλά και άλλες μικρότερες, κατοικούσαν στον Όλυμπο, στα όρια της ξεκάθαρα ελληνικής Θεσσαλίας και της γης της Μακεδονίας, ενώ στα λιβάδια της Πιερικής γης, της αρχικής εγκατάστασης των νομάδων Μακεδόνων, έβοσκε τα κοπάδια του ο Απόλλωνας, είναι δηλωτικά της αποδοχής της ελληνικότητας της περιοχής από τους κατεξοχήν Έλληνες. Αρκετοί ελληνικοί μύθοι συνδέονται με την περιοχή της Μακεδονίας και συγκεκριμένα της Πιερίας, όπως η γέννηση των εννέα Μουσών, καρποί του Δία και της Μνημοσύνης· εξ ου και το προσωνύμιό τους Πιερίδες με το οποίο ήταν γνωστές σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Ο βασιλιάς Αρχέλαος, στα τέλη του 5^{ου} αι., οργάνωσε τα Ολύμπια του Δίου, κατ' αντιστοιχία των Ολυμπίων της Ολυμπίας, στην Πελοπόννησο. Η γιορτή διαρκούσε εννέα ημέρες κατά την διάρκεια των οποίων λατρεύονταν εκτός από τον Δία και οι εννέα Μούσες, μία κάθε ημέρα.

3. Μάλλιος 2014, 70

4. Μάλλιος 2014, 107· Hammond 1999, 40

Όσον αφορά στους βασιλείς των Μακεδόνων, αυτοί ανάγουν την καταγωγή τους στον Ηρακλή και την πόλη του Άργους, μέσω των απογόνων του, των Ηρακλειδών. Κατά την ευρέως διαδεδομένη εκδοχή, ο ιδρυτής του Μακεδονικού κράτους, ο Περδίκκας Α' - ή ο Αρχέλαος, ή ο Κάρανος μετέπειτα, ανάλογα με την εποχή και τις πολιτικές συγκυρίες και επιδιώξεις -, ήταν απόγονος του Ηρακλή από τον δισέγγονο του ήρωα, Τήμενο, εξόριστος από τη γη της Πελοποννήσου. Η πεποίθηση αυτή προσέδωσε στην βασιλική οικογένεια των Μακεδόνων το προσωνύμιο Τημενίδες. Αυτή η αναφορά διατηρήθηκε τουλάχιστον ως τον θάνατο του Αλεξάνδρου Γ' (ευρέως γνωστού ως Αλέξανδρος ο Μέγας), του τελευταίου της γενιάς των Τημενιδών. Οι διάδοχοί του, οι οποίοι δεν ανήκαν στην ίδια γενιά, αλλά διεκδικούσαν τη συγγένεια με τον Αλέξανδρο και την καταγωγή από το Άργος⁵, αυτοαποκαλούνταν Αργεάδες, προσδιορισμό τον οποίο υιοθέτησαν αρκετοί αρχαίοι ιστορικοί.

Ακόμα και αν η γενεαλογική συνέχεια από τον πυρήνα του ελληνισμού, το Άργος, είναι πλασματική, ένα πολιτικό κατασκεύασμα, δηλώνει τον αυτοπροσδιορισμό των Μακεδόνων ως ένα από τα ελληνικά φύλα. Την ελληνικότητα της δυναστείας των Τημενιδών και εν γένει των Μακεδόνων ενστερνίστηκαν και οι υπόλοιποι Έλληνες, όταν αποδέχθηκαν να συμμετάσχει ο Μακεδόνας βασιλιάς Αλέξανδρος Α' στους Ολυμπιακούς Αγώνες, το 496 π.Χ. κατά πάσα πιθανότητα (παρά τις αρχικές αντιρρήσεις και αμφισβητήσεις της ελληνικότητάς του λαού τους)⁶. Όπως αναφέρει ο Σακελλαρίου, αρχαίοι ιστορικοί και συγγραφείς, κατέτασσαν τους Μακεδόνες στο Δωρικό φύλο, καθώς, σύμφωνα με τις Δωρικές παραδόσεις, οι Δωριείς προέρχονταν από τους Μακεδνούς (Μακεδόνες), τμήμα των οποίων μετανάστευσε από την Πίνδο προς τα νότια, στην περιοχή της Δωρίδας όπου και μετονομάστηκαν σε Δωριείς⁷. Οι Πέρσες αποκαλούσαν του Μακεδόνες «γιάουνα τακαμπάρα» το οποίο σημαίνει «οι Έλληνες που φορούν καπέλο» (αναφερόμενοι στην *καυσία* των Μακεδόνων)⁸.

5. Δεν είναι της παρούσης να πραγματευτεί η ετυμολογία του επιθέτου Αργεάδες, εαν, δηλαδή, η καταγωγή αναφέρεται στο Άργος της Πελοποννήσου ή στο Άργος Ορεστικόν, όπως υποστηρίζει η Καλογεροπούλου, ή στον Αργέα, γιό τους Περδίκκα

6. Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 5.22

7. Σακελλαρίου 1970, 379

8. Hammond 1999, 39

1.3. Τα πολιτισμικά στοιχεία

Οι Μακεδόνες λάτρευαν όλες τις ελληνικές θεότητες, ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν από τον Δία, όπως προαναφέρθηκε, και χρησιμοποιούσαν, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, τα μεγάλα ελληνικά ιερά, όπως το μαντείο των Δελφών (το ιερό του Απόλλωνα αναφέρεται στον ιδρυτικό μύθο). Η θρησκεία από μόνη της δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο ελληνικότητας, καθώς πολλοί βάρβαροι λαοί, κατά την ελληνική πρόσληψη, είχαν καταγωγή από Έλληνες θεούς ή ήρωες. Επίσης, υπήρξε συγκρητισμός λατρειών και ταύτιση ελληνικών και ξένων θεοτήτων στην ελληνική επικράτεια, κυρίως από τα Ελληνιστικά χρόνια κι έπειτα.

Πέρα από τη θρησκεία και τους μύθους οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για να αποδείξουν την ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων, στοιχείο της καταγωγής προσφέρουν η εθνολογία και η γλωσσολογία. Ως κοινωνική οργάνωση, αλλά και πολιτική, οι αρχαίοι Μακεδόνες παρουσιάζονται πολύ συντηρητικοί, με στοιχεία, όπως η «δημοκρατική» βασιλεία («συνταγματική μοναρχία» την αποκαλεί ο Hammond⁹ - οι Μακεδόνες βασιλείς κυβερνούσαν ελέω λαού και άγραφου νόμου), αλλά και ηθών και εθίμων, τα οποία εκπέμπουν έντονη αρχαικότητα και παραπέμπουν στα ομηρικά κείμενα και στην Ομηρική κοινωνία¹⁰. Οι Μακεδόνες ευγενείς ονομάζονταν «εταίροι», όπως ονομάζονταν στις αρχαιότερες κοινωνίες του υπόλοιπου ελληνικού κόσμου, αλλά και στα Ομηρικά έπη¹¹. Κατά τον Σακελλαρίου, τον 4^ο αιώνα π.Χ. η Μακεδονία παρουσίαζε την κοινωνικοπολιτική πρόοδο της Θεσσαλίας του 5^{ου} αιώνα και της νότιας Ελλάδας του 7^{ου} αι. π.Χ.¹² Καθώς ήταν αυτάρκης σε πρώτες ύλες και άλλα προϊόντα πρώτης ανάγκης, η οικονομία της παρέμεινε αγροτική και κτηνοτροφική, όπως η οικονομία των ομηρικών επών, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη βάση στο εμπόριο, και, κατά συνέπεια, διατηρούσε ελάχιστες επαφές με τους υπόλοιπους Έλληνες, τουλάχιστον ως και τα Αρχαϊκά χρόνια.

Κατά την Καλογεροπούλου, η διαμονή των Μακεδόνων στις παρυφές του

9. Hammond 1999, 48

10. Καλογεροπούλου 1972, 163 ,

11. Σακελλαρίου 1972, 29

12. Σακελλαρίου 1972, 29

ελληνικού κόσμου, περιτριγυρισμένοι από εχθρικές φυλές, τους ανάγκασε να βρίσκονται σε διαρκή πολεμική ετοιμότητα, δίνοντας ως εκ τούτου βάρος στην στρατιωτική οργάνωση, παραμελώντας ταυτόχρονα την κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη. Γι' αυτόν τον λόγο, και ταυτόχρονα λειτουργώντας ως ασπίδα για τους νότιους Έλληνες, καθυστέρησε η εξέλιξη τους, ενώ ταυτόχρονα οι υπόλοιποι Έλληνες, οι οποίοι κατοικούσαν στα νότια της χερσονήσου, χωρίς γειτνίαση με αλλοεθνή στοιχεία και χωρίς καμία εξωτερική απειλή, είχαν την άνεση να εξελιχθούν κοινωνικά, πολιτισμικά και γλωσσικά¹³. Κατά την ίδια, στην καθυστερημένη ανάπτυξη, στην στασιμότητα της δομής της μακεδονικής κοινωνίας οφείλεται η προσκόλληση στα Μυκηναϊκά ταφικά έθιμα, όπως είναι γνωστά από τη νότια Ελλάδα, των πλούσιων με κτερίσματα ταφών και την κάλυψη των προσώπων με χρυσές προσωπίδες, την εποχή όταν οι νότιοι Έλληνες είχαν περάσει στο στάδιο του μινιμαλισμού¹⁴. Αυτή η καθυστέρηση και η εμμονή στην παράδοση, η οποία για την Καλογεροπούλου συντέλεσε στην διατήρηση της αυθεντικότητας της ελληνικότητας των Μακεδόνων, για τον Borza αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης της κουλτούρας και του πολιτισμού των Μακεδόνων από των υπόλοιπων Ελλήνων¹⁵.

Ήδη από την μυθολογία τονίζεται η στενή σχέση των Μακεδόνων με τους Μάγνητες (μέσω της αδελφικής σχέσης των δύο γεναρχών), την οποία επικυρώνουν τα κοινά πολιτισμικά στοιχεία, όπως τα παρόμοια επίθετα ορισμένων θεοτήτων και τα ονόματα τριών μηνών τους έτους, τα όμοια ήθη και έθιμα, οι ίδιοι χοροί, όπως παρατηρεί ο Μάλλιος¹⁶. Οι ίδιες ομοιότητες παρατηρούνται μεταξύ των Μακεδόνων και των Περραιβών, έτερο βόρειο, Θεσσαλικό φύλο και αποδεκτά ελληνικό. Οι πολιτισμικές ομοιότητες των Μακεδόνων με τα ελληνικά φύλα της Θεσσαλίας παραπέμπουν σε κοινή αιολική καταγωγή. Σε αντιδιαστολή προς την αιολική καταγωγή, έρχεται η δωρική καταγωγή στην οποία παραπέμπει η αμαυρόχρωμη κεραμική των ΥΕ χρόνων και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, η οποία βρέθηκε

13. Καλογεροπούλου 1972, 161

14. Καλογεροπούλου 1972, 160

15. Borza 1994, 23

16. Μάλλιος 2014, 120· Hammond 1999, 40

στη Δ. Μακεδονία, με προέλευση από την κεντρική Ελλάδα¹⁷. Τα δύο στοιχεία δεν είναι αντικρουόμενα αν αναλογισθούμε αυτά που γράφει ο Ηρόδοτος (5.20) ο οποίος διαχωρίζει τους Τημενίδες Ηρακλείδες - βασιλική δυναστεία των Μακεδόνων - από τους υπηκόους τους Μακεδόνες¹⁸. Οι Μακεδόνες ήταν γηγενείς (το αιολικό φύλο, συγγενικό των Μαγνήτων και των Περραιβών), ενώ οι Τημενίδες βασιλείς ήταν οι επήλυδες, με καταγωγή από το Άργος, οι οποίοι αρχαιολογικά και ιστορικά μπορούν να ταυτιστούν με τα νομαδικά φύλα τα οποία προήλθαν από τον νότο φέρνοντας μαζί τους και την κεραμική, όπως συμπεραίνουν οι Βοκοτοπούλου και Καραμήτρου-Μεντεσίδου¹⁹.

1.4. Γλώσσα

Όσον αφορά στην μακεδονική γλώσσα, πολύ λίγα στοιχεία της έχουν διασωθεί, δημιουργώντας ευρύ πεδίο θεώρησης και αντιπαράθεσης επιχειρημάτων υπέρ ή κατά της ελληνικότητάς της. Κατά τον Σακελλαρίου, η Αττική κοινή διάλεκτος είχε γίνει η επίσημη γλώσσα της μακεδονικής διοίκησης από τα ύστερα Κλασικά χρόνια κι έκτοτε, προς διευκόλυνση της συνεννόησης και επικοινωνίας, όταν ο Φίλιππος Β' προσλάμβανε άτομα από όλα τα ελληνικά κράτη, και όχι μόνο Μακεδόνες, για να καλύψει τις ανώτερες διοικητικές και πολιτικές θέσεις, εφόσον είχαν τα κατάλληλα προσόντα²⁰. Τα επίσημα κρατικά έγγραφα, όπως και οι επιγραφές, ήταν γραμμένα στην Αττική διάλεκτο. Προφανώς, οι εγγράμματοι Μακεδόνες ευγενείς χρησιμοποιούσαν την Αττική κοινή για να ξεχωρίζουν ως τάξη από τους απλούς χωρικούς, όπως συμπεραίνεται από τις επιγραφές στις επιτύμβιες στήλες οι οποίες βρέθηκαν στους μακεδονικούς τύμβους. Από την εποχή του Αλεξάνδρου Γ' δε, και στα πλαίσια της πολυπολιτισμικότητας και του μωσαϊκού εθνών του Μακεδονικού βασιλείου, η Αττική κοινή κέρδισε το προβάδισμα χρήσης εις βάρος της Μακεδονικής ντοπιολαλιάς²¹.

17. Lehmann K. 1952, 35

18. Μάλλιος 2014, 120

19. Μάλλιος 2014, 119

20. Σακελλαρίου 1972, 30

21. Τουράτσογλου 2004, 14

Όσον αφορά στην περίπτωση της καθομιλουμένης, της ντοπιολαλιάς και μόνης γλώσσας της κατώτερης τάξης, των απλών, αγράμματων Μακεδόνων χωρικών²², αυτή χαρακτηρίζεται από σχεδόν πλήρη έλλειψη στοιχείων για να κρίνουμε και να συγκρίνουμε. Μερικά τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια είναι τα σχεδόν μόνα ενδεικτικά, τα οποία έχουν φτάσει ως τις μέρες μας. Εκτός των ελληνικών ονομάτων των Κλασικών χρόνων (π.χ. Φίλιππος, Αλέξανδρος), το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας τρόπος προσεταιρισμού της ελληνικότητας εκ μέρους της μακεδονικής αριστοκρατίας από την εποχή του βασιλιά Αρχέλαου, τα παλαιότερα, Αρχαϊκής εποχής, μακεδονικής διαλέκτου ονόματα (π.χ. Πιερία, Ημαθία) έχουν επίσης ρίζες ελληνικές. Πιο συγκεκριμένα, η Πιερία και οι Ημαθία, το γεωγραφικό κέντρο του Μακεδονικού βασιλείου ως τα Ελληνιστικά χρόνια, κατά τη μυθολογία ονοματίστηκαν από τους δύο γιούς του Μακεδόνα, Πίερο και Άμαθο. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι τα δύο αυτά τοπωνύμια αναφέρονται στην Ιλιάδα²³. Κατά τον Σακελλαρίου το όνομα του μυθικού, Αργειακής καταγωγής, γενάρχη και ονοματοδότη της πιο ονομαστής μακεδονικής βασιλικής δυναστείας, Τημένου, είναι μακεδονικό και υιοθετημένο από τους νότιους Έλληνες μέσω των Μακεδνών οι οποίοι κατοικούσαν στην Κεντρική Στερεά Ελλάδα²⁴.

Εκτός των ονομάτων, μοναδικό και εξαιρετικής σημασίας εύρημα αποτελεί ένας μολύβδινος κατάδεσμος των μέσων του 4^{ου} π.Χ. αιώνα από την Αγορά της Πέλλας (πιν. 48α,β). Καθώς οι μαγικές πρακτικές του «δεσίματος» αφορούν μάλλον τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και όχι την μορφωμένη ελίτ της κοινότητας, ή, ακόμα και στην δεύτερη περίπτωση αφορούν τα κατώτερα ένστικτα, το πιθανότερο είναι ότι η επιγραφή είναι γραμμένη στην καθομιλουμένη Μακεδονική συνεπώς, δεν είναι παρακινδυνευμένο να θεωρήσουμε ότι το κείμενο, το οποίο είναι γραμμένο σε μία διάλεκτο της Ελληνικής, είναι ένα κείμενο της αυθεντικής μακεδονικής γλώσσας. Πιθανότατα να έχει δίκιο ο Borza, ο οποίος θεωρεί ότι η αρχαία Μακεδονική δεν ήταν γραπτή γλώσσα, οπότε δεν θα πρέπει να βασισθούμε στις ελληνικές επιγραφές (της εξελληνισμένης ελίτ, όπως υποστηρίζει) για να κρίνουμε την φύση της. Η

22. Κατά τον Τουράτσογλου (2004, 15) μόνο η τάξη των ευγενών χαιρόνταν το προνόμιο της εκπαίδευσης, οι αγρότες και οι ποιμένες παρέμεναν αγράμματοι.

23. Μάλλιος 2014, 128

24. Σακελλαρίου 1971, 237

περίπτωση του κατάδεσμου, όμως, αποτελεί γερό αντεπιχείρημα στην θέση του ότι η αρχαία Μακεδονική πιθανώς να μην ήταν κλάδος της Ελληνικής γλώσσας. Όσον αφορά τη μελέτη των Boshevski και Tenton οι οποίοι, χρησιμοποιώντας το μεσαίο κείμενο της Στήλης της Ροζέτας, προσπαθούν να ταυτίσουν την σύγχρονη βορειομακεδονική γλώσσα με την αρχαία μακεδονική, θεωρώ τουλάχιστον αναχρονισμό την προσπάθεια να ταυτιστεί μία αρχαία γλώσσα με μια άλλη της οποίας η βάση και η πλειονότητα του λεξιλογίου ανήκει σε μια αιώνες αργότερα εισηγμένη στην περιοχή γλώσσα, όπως είναι τα Βουλγαρικά στην συγκεκριμένη περίπτωση.

Κατά την Καλογεροπούλου, πρόκειται για διάλεκτο της Ελληνικής η οποία παρουσίαζε τα ίδια στοιχεία μη-εξέλιξης, προσκολλημένη στα ομηρικά στοιχεία, σε συμφωνία με την στασιμότητα της κοινωνικής δομής²⁵. Σύμφωνα με τον Τουράτσογλου²⁶, επρόκειτο για τοπική εκδοχή της δωρικής διαλέκτου, ενός κλάδου των βορειοδυτικών διαλέκτων, στις οποίες ανήκουν η Δωρική, η Φωκική, η Λοκρική, κ.α. Τόσο ο Τουράτσογλου όσο και ο Μάλλιος αντιτίθενται στον ισχυρισμό ερευνητών ότι οι Μακεδόνες εξελληνίστηκαν μετά την επαφή τους με τους Έλληνες αποίκους των παραλίων της βόρειας ηπειρωτικής χώρας, υποστηρίζοντας ότι ενώ οι άποικοι ήταν Ίωνες, δεν υπάρχουν ιωνικά στοιχεία στη μακεδονική γλώσσα²⁷. Τουναντίον, κατά τον Τουράτσογλου στοιχεία της μακεδονικής διαλέκτου εισχώρησαν στην Αττική κατά τη χρήση της από τους Μακεδόνες²⁸. Ο Hammond προτείνει μια θεσσαλική-αιολική διάλεκτο, η οποία είναι ενδεικτική της κοινής καταγωγής των αρχαίων Μακεδόνων με τους Μάγνητες την ύπαρξη μη ελληνικών λέξεων αποδίδει στην σταδιακή παρείσφρηση τους στο μακεδονικό λεξιλόγιο με την προσάρτηση μη ελληνικών λαών από τους Μακεδόνες²⁹. Ο Μάλλιος κλίνει περισσότερο προς την αιολική καταγωγή της μακεδονικής γλώσσας με παρείσφρηση δωρικών στοιχείων τα οποία επέβαλαν οι δωρικής καταγωγής Μακεδόνες βασιλείς στους Αιολείς Μακεδόνες υπηκόους τους και με σταδιακή ενσωμάτωση τους μετά

25. Καλογεροπούλου 1972, 163

26. Τουράτσογλου 2004, 14

27. Τουράτσογλου 2004, 17

28. Τουράτσογλου 2004, 16

29. Hammond 1999, 39-40

την κατάκτηση περιοχών όπου υπερίσχυε το δωρικό στοιχείο³⁰.

Η ελληνικότητα της μακεδονικής γλώσσας διαφαίνεται στο γεγονός ότι στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια οι λεξικογράφοι χρησιμοποιούσαν την «καθυστερημένη» μακεδονική διάλεκτο, με τα διατηρημένα ομηρικά στοιχεία - τα οποία είχαν εξαλειφθεί από τις σύγχρονές της, «εξελιγμένες» ελληνικές διαλέκτους - για να ερμηνεύσουν τα δύσκολα σημεία των ομηρικών κειμένων³¹. Αυτή η αρχαιότητα πιθανότατα να την έκανε δύσκολη στην κατανόηση από τους υπόλοιπους Έλληνες, εξ ου και η ερώτηση του Αλέξανδρου προς τον Φιλώτα (Μακεδόνες και οι δύο άντρες) αν θα αντέκρουε τις κατηγορίες για συνομοσία που του απέδιδε στην μητρική του γλώσσα: ο Φιλώτας απάντησε ότι θα μιλούσε στη γλώσσα που μιλούσε ο Αλέξανδρος καθώς η μητρική του γλώσσα είχε χαθεί και «νικητές και νικημένοι πρέπει να μάθουν μια ξένη γλώσσα»³². Σε αυτό το σημείο θα τολμήσω να κάνω έναν παραλληλισμό με τις σύγχρονες ελληνικές διαλέκτους και συγκεκριμένα με δύο «αρχαΐζουσες», την κρητική και την κυπριακή. Αν και αναμφισβήτητα ελληνικές διάλεκτοι, και μάλιστα εγγύτερα στα αρχαία ελληνικά όσον αφορά στη σύνταξη και στο λεξιλόγιο, είναι δύσκολο να κατανοηθούν από έναν μη ντόπιο. Επίσης, είναι και οι δύο ζωντανές γλώσσες/διάλεκτοι, οι οποίες μιλούνται ακόμα στον τόπο τους, αν και η επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης και της διοίκησης είναι η κοινή Νεοελληνική. Μάλιστα, το σύννηθες είναι οι Κύπριοι και οι Κρητικοί, αντίστοιχα, να μιλούν μεταξύ τους στην «γλώσσα τους», ενώ με τους υπόλοιπους ελληνόφωνους στα κοινά Ελληνικά.

1.5. Ιστορική εξέλιξη του Μακεδονικού κράτους

Κατοίκηση στην περιοχή έχει πιστοποιηθεί ήδη από τα αρχαιότερα Νεολιθικά χρόνια. Στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή κατοικούσαν διάφορα ανεξάρτητα φύλα, Ελληνικά ή μη, όπως οι Ορέστες, οι Ελειμιώτες, οι Λυγκηστές, οι

30. Μάλλιος 2014, 119

31. Τουράτσογλου 2004, 17

32. Το συγκεκριμένο συμβάν αναφέρει ο Borza (Borza 1994, 19) χρησιμοποιώντας το ως επιχείρημα κατά της ελληνικότητας της μακεδονικής γλώσσας

Βοττιείς, οι Παίονες, οι Αλμωπείς, κ.α. Η εμφάνιση των Μακεδόνων χρονικά εντοπίζεται στον 9^ο ή 8^ο π.Χ. αιώνα και γεωγραφικά στην περιοχή της Ορεστίδας, της σημερινής Καστοριάς και βορειότερα. Πιθανόν να πρόκειται για νομαδικά φύλα τα οποία προήλθαν από την Πίνδο και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή³³. Η περιοχή ονομάστηκε Άνω Μακεδονία. Σταδιακά, με συνεχείς κατακτήσεις και εκτοπίσεις των γηγενών επεκτάθηκε στην Κάτω ή «Παρά θάλασσαν» Μακεδονία, την σημερινή Κεντρική φτάνοντας στον Θερμαϊκό κόλπο, όπου κατοικούσαν Θράκες, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο³⁴. Τις δύο Μακεδονίες χώριζε το όρος Βέρμιο. Οι προσδιορισμοί «Άνω» και «Κάτω» οφείλονται στην διαφορά υψομέτρου, η οποία είναι περί τα 500μ. Σύμφωνα με τον μύθο, όπως τον παραδίδει ο Ηρόδοτος, ο ιδρυτής τους μακεδονικού κράτους, βασιλιάς Περδίκκας Α' (της γενιάς των Τημενιδών, αλλά εργαζόμενος ως απλός γιδοβοσκός), κνηγημένος και διασχίζοντας το ποτάμι (Αλιάκμονα), πέρασε από την περιοχή της μετέπειτα Άνω Μακεδονίας στην περιοχή της Κάτω συγκεντρώνοντας δυνάμεις κατέκτησε την συνολική περιοχή και θεμελίωσε το βασίλειο του³⁵. Ιστορικά η βασιλεία του Περδίκκα Α', και κατ'επέκταση η ίδρυση του Μακεδονικού κράτους, τοποθετείται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. Ο Περδίκκας ίδρυσε την πρωτεύουσα της Μακεδονίας, τις Αιγές, σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο, στην περιοχή της Ημαθίας η οποία αποτέλεσε την κοιτίδα και το κέντρο του μακεδονικού κράτους έκτοτε³⁶ (πιν.1α).

Όσον αφορά στην έκταση του μακεδονικού βασιλείου, οι αρχαίες πηγές ποικίλουν· αυτό πιθανότατα να οφείλεται στην γενική πραγματικότητα της αρχαιότητας όταν δεν υπήρχαν χαραγμένα σύνορα, αλλά και συγκεκριμένα στην περίπτωση της Μακεδονίας, στο ότι το βασίλειο βρισκόταν σε συνεχή επέκταση με προσαρτήσεις γειτονικών εδαφών, οπότε τα όρια δεν έμεναν σταθερά για μεγάλο διάστημα. Ως τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. η Μακεδονία γεωγραφικά περιοριζόταν στον αρχικό πυρήνα της Ημαθίας και Πιερίας. Επί Αλεξάνδρου Α' (495-450 π.Χ.) - του επονομαζόμενου

33. Μάλλιος 2014, 118-119 ,

34. Ηρόδοτος 8.137-139

35. Υπάρχουν αρκετές εκδοχές της ίδρυσης του κράτους (Μάλλιος 2014, 180-195). Ο Ηρόδοτος - η παλαιότερη πηγή - και ο Θουκυδίδης παραδίδουν ως ιδρυτή τον Περδίκκα Α'.

36. Κατά τον Θουκυδίδη, η πρώτη εγκατάσταση των Τημενιδών έλαβε χώρα στη γη της Πιερίας, απ' όπου εκδίωξαν μέρος των Βοττιαίων, και επεκτάθηκε στην Ημαθία. (Μάλλιος 2014, 78)

«Φιλέλληνα» -, και επί τη ευκαιρία της περσικής εισβολής, πραγματοποιήθηκε κατάληψη της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα και ως το νότιο άκρο της Μυγδονίας, αλλά και της Αλμωπίας³⁷ στο βορρά και της Πιερίας³⁸ στον νότο. Τον 5^ο αι. π.Χ. η μακεδονική επικράτεια είχε ως όρια τον άνω ρου του Αλιάκμονα και το όρος Βόιο στα δυτικά, το όρος Όλυμπο και τα Καμβούνια στα νότια, την γη της Πελαγονίας και των Παιόνων³⁹ στα βόρεια, και τον ποταμό Στρυμόνα στα ανατολικά. Σε σύγκριση με την έκταση της σημερινής Μακεδονίας, το αρχαίο βασίλειο κατείχε περίπου τα εδάφη της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας ως τα ύστερα Κλασικά χρόνια. Το ανατολικό άκρο επεκτάθηκε ως τον ποταμό Νέστο τον 4^ο αι. π.Χ., όπου κατοικούσαν Θράκες, με τις κατακτήσεις του Φιλίππου Β' (382-336 π.Χ.), όπως και στα δυτικά μέρος της γης των Ιλλυριών ενσωματώθηκε στο μακεδονικό κράτος (πιν.1β). Στη συνέχεια, στα χρόνια του γιού του Φιλίππου, Αλεξάνδρου Γ' (356-323 π.Χ.), το μακεδονικό βασίλειο έφτασε στα ανατολικά όρια του τότε γνωστού κόσμου μετατρέπόμενο σε πολυεθνική και, κυρίως, πολυπολιτισμική αυτοκρατορία (πιν.1γ). Στα ελληνιστικά χρόνια, και με τη διαίρεση της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου Γ' σε επί μέρους βασίλεια, το Μακεδονικό κράτος κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής ελληνικής επικράτειας (πιν. 1δ).

Πριν την βασιλεία του Φιλίππου Β' η έκταση του μακεδονικού κράτους ήταν περί των 26000-28000χλμ², με τη μισή να ανήκει απ' ευθείας στον βασιλιά, ενώ την άλλη μισή διοικούσαν τα υποτελή κρατίδια. Ο συνολικός πληθυσμός πρέπει να έφτανε τους 450000 κατοίκους περίπου. Στα τελευταία χρόνια του Φιλίππου η έκταση του κράτους είχε αυξηθεί στα περίπου 40000χλμ² και ο πληθυσμός στους περίπου 700000 κατοίκους⁴⁰. Επί Φιλίππου Β' η Μακεδονία, από περιφερειακό κρατίδιο στα βόρεια όρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, πολιτικά και στρατιωτικά αδιάφορο, μετατράπηκε σε υπερδύναμη. Οι βάσεις για την ανέλιξη της Μακεδονίας σε καθοριστική δύναμη τέθηκαν με την ενοποίηση των δύο Μακεδονιών (Άνω και Κάτω) και όλων των υπηκόων από τον Αλέξανδρο Α' και την διπλωματική πολιτική

37. Η Μυγδονία τοποθετείται στον σημερινό νομό Θεσσαλονίκης και η Αλμωπία στον σημερινό νομό Πέλλας (υπάρχει και σύγχρονος ομώνυμος δήμος)

38. Καλογεροπούλου 1972, 164

39. Η Παιονία και η Πελαγονία βρίσκονταν όπου το νότιο τμήμα της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας

40. Σακελλαρίου 1972, Γ2, 29

του, με σταδιακή αφομοίωση των διαφορετικών στοιχείων, οπότε και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά η κοινή ονομασία «Μακεδόνες» για όλες τις φυλές οι οποίες συγκροτούσαν το μακεδονικό κράτος⁴¹.

1.6. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση

Οι κάτοικοι της Μακεδονίας ήταν χωρισμένοι σε δύο τάξεις, τους ευγενείς και τους ελεύθερους χωρικούς. Από τις πηγές δεν εξακριβώνεται αν υπήρχε τάξη δούλων. Σύμφωνα με τον Σακελλαρίου, στην περίπτωση που υπήρχε, θα πρέπει να προερχόταν από τους προϋπάρχοντες υποταγμένους λαούς⁴². Οι Μακεδόνες διατηρώντας την δομή της ομηρικής βασιλείας, όπως προαναφέρθηκε, δεν δημιούργησαν ποτέ ανεξάρτητες πόλεις-κράτη, αλλά απαρτίζονταν από αυτόνομα φύλα/κράτη με δικό τους βασιλιά, υποτελή στον εκάστοτε βασιλιά της δυναστικής οικογένειας⁴³ και με συμμετοχή στην διοίκηση αποτελούσαν, δηλαδή, ένα είδος ομοσπονδίας⁴⁴. Η διοίκηση ήταν αποκλειστικά στα χέρια του ομοσπονδιακού βασιλιά, χωρίς να υπάρχει κάποιο γραπτό πλαίσιο δικαιοδοσιών του, ή περιορισμοί. Αυτός διόριζε τους αξιωματούχους, έδινε προαγωγές, ή καθαιρούσε όσους θεωρούσε ακατάλληλους.

Οι κινήσεις του εκάστοτε δυνάστη, ο οποίος έχαιρε της έγκρισης όλων, κατευθύνονταν από το εθιμοτυπικό δίκαιο και οι δικαιοδοσίες του ήταν απεριόριστες όσο δεν προκαλούσε το κοινό αίσθημα, ή όσο μπορούσε να δικαιολογήσει τις αποφάσεις του⁴⁵. Στο πρόσωπο του βασιλιά συγκεντρώνονταν όλες οι ανώτατες

41. Ο Ηρόδοτος, ο οποίος έζησε στα χρόνια του Αλεξάνδρου Α', είναι ο πρώτος ο οποίος τους αποκαλεί συνολικά «Μακεδόνες» και όχι με το όνομα της εκάστοτε φυλής. (Καλογεροπούλου 1972, 166). Παρ' αυτά, κατά τον Μάλλιο (2014, 73) οι Μακεδόνες δεν διεκδικούσαν εντοπιότητα. Τουναντίον, διαφοροποιούνταν από τους αυτόχθονες λαούς τους οποίους κατακτούσαν.

Σακελλαρίου 1971, 239

42. Σακελλαρίου 1972, 29

43. Από τον 6^ο αι. π.Χ. το ισχυρότερο φύλο, απ' όπου προερχόταν το βασιλικό γένος ήταν οι Αργεάδες.

44. Υπήρξε σταδιακή αφομοίωση των φυλών, είτε ελληνικών, είτε βαρβαρικών, μέσα σε μία κοινή ταυτότητα. Ο σχηματισμός ξεκίνησε περί το 700 π.Χ. για να ολοκληρωθεί ως τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (Καλογεροπούλου 2000, 163, 164)

45. Κατά τον Αρριανό «ου βία, αλλά νόμω Μακεδόνων άρχοντες διετέλεσαν» (Καλογεροπούλου 1972, 163-164).

εξουσίες, διοικητικές, δικαστικές, θρησκευτικές, αλλά και στρατιωτικές στην τελευταία περίπτωση ο βασιλιάς ηγούταν του στρατεύματος στη μάχη δίνοντας το ηρωικό παράδειγμα. Οι ευγενείς του κάθε φύλου/κράτους ονομάζονταν *Εταίροι*⁴⁶ και αποτελούσαν τους στενούς συμβούλους του ομοσπονδιακού βασιλιά· κατά τον Hammond ήταν στην ευχέρεια του βασιλιά να αποδώσει τον τίτλο του Εταίρου σε όποιον επιθυμούσε - και ως παράδειγμα φέρει τον Ευριπίδη, ο οποίος έλαβε τον τίτλο από τον βασιλιά Αρχέλαο - και να στερήσει τα προνόμιά τους αν το έκρινε σκόπιμο⁴⁷. Οι ελεύθεροι χωρικοί ήταν στρατεύσιμοι και κατείχαν το δικαίωμα να λαμβάνουν μέρος στο συμβούλιο των στρατευσίμων ισότιμα με τους Εταίρους, να επικυρώνουν τους νέους βασιλείς, να δικάζουν πολιτικά εγκλήματα, να λαμβάνουν κατώτερα στρατιωτικά αξιώματα, ή και να εκφράζουν την δυσαρέσκεια του λαού. Η μόρφωση ήταν προνόμιο μόνο των Εταίρων, οι οποίοι λάμβαναν και τα ανώτερα στρατιωτικά αξιώματα, για τα οποία εκπαιδεύονταν από τα παιδικά τους χρόνια (οι επονομαζόμενοι *Βασιλικοί Παίδες*).

Αρχικά η πρωτεύουσα του Μακεδονικού κράτους ήταν οι Αιγές, στην Ημαθία, όπου ήταν η βάση της δυναστικής γενιάς. Ο βασιλιάς Αρχέλαος (413-300 π.Χ.), εγγονός του Αλέξανδρου Α', μετέφερε, κατά πάσα πιθανότητα, την πρωτεύουσα του βασιλείου από τις Αιγές και ίδρυσε την νέα πρωτεύουσα, Πέλλα, στα τέλη του 5^{ου} αι.π.Χ.. Οι Αιγές, αν και έχασαν την διοικητική τους σημασία, διατήρησαν την αίγλη τους ως ο πυρήνας του κράτους, η επίτιμη πρωτεύουσα, καθώς παρέμειναν ως ο τόπος όπου λάμβαναν χώρα όλες οι επίσημες εκδηλώσεις (π.χ. γάμοι) της οικογένειας των Αργεαδών, καθώς και ο τόπος των βασιλικών ταφών⁴⁸. Όσον αφορά τις θρησκευτικές εκδηλώσεις, το θρησκευτικό κέντρο, ήδη από την ίδρυση του Μακεδονικού κράτους, ήταν το Δίον για το οποίο θα γίνει λόγος εκτενέστερα στη συνέχεια.

46. Οι Εταίροι διακρίνονταν στους *Ιππείς* και στους *Πεζέταιρους*, στους πεζούς, δηλαδή, Εταίρους, οι οποίοι υπολείπονταν των δικαιωμάτων των Ιππέων, των βασιλικών Εταίρων. Κατά την Καλογεροπούλου (1972, 163) αρχικά οι Εταίροι ήταν μόνο οι ευγενείς ιππείς, οι οποίοι ήταν και οι μόνοι στρατεύσιμοι. Επί πιθανόν Αλέξανδρου Α', τον 5^ο αι. π.Χ., η στρατολογία επεκτάθηκε και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με συνεπαγωγή την ίδρυση του σώματος των Πεζέταιρων. Οι Πεζέταιροι, παρ' όλα αυτά, δεν έχαιραν των ίδιων προνομίων και δικαιωμάτων με τους βασιλικούς εταίρους. Τον 4^ο αι. π.Χ. ο αριθμός των Εταίρων ανερχόταν στους 800, δηλαδή ένα πολύ διευρυμένο σώμα. Υπήρχαν, επίσης, οι τίτλοι των *Φίλων* και *Ηγεμόνων* (ο δεύτερος τίτλος ήταν στρατιωτικός) (Hammond 1999, 88)

47. Hammond 1999, 88

48. Οι ταφές λάμβαναν χώρα σε τύμβους κατά γένη

1.7. Θρησκεία

Κατά τον William Tarn το ελληνικό πάνθεον εισήχθη στη Μακεδονία από τους «ελληνίζοντες βασιλείς», ενώ υποστηρίζει ότι οι αρχέγονοι τοπικοί θεοί ήταν θρακικοί⁴⁹. Ο Χατζόπουλος απορρίπτει τη θεωρία του Tarn ισχυριζόμενος ότι όταν ο Tarn εξέφρασε την θεωρία του, πριν από περίπου έναν αιώνα, δεν υπήρχαν οι επιγραφικές μαρτυρίες οι οποίες βρέθηκαν αργότερα⁵⁰. Οι Μακεδόνες λάτρευαν το ελληνικό πάνθεον και επέλεξαν τις λαμπρές ακτίνες του Ήλιου, ο οποίος σηματοδότησε την αρχή της εξουσίας της γενιάς των Τημενιδών⁵¹, ως σύμβολο της βασιλικής εξουσίας. Εκτός από τις δημοφιλείς λατρείες, στην Μακεδονία υπήρχε η σπάνια λατρεία του Άδη. Ο Άδης, ως ο θεός του Κάτω Κόσμου, ο οποίος δεν εισάκουε τις προσευχές των πιστών, δεν ήταν καθόλου δημοφιλής και σπάνια λατρευόταν στον ελληνικό κόσμο εν γένει. Στην Μακεδονία φαίνεται να κατείχε σημαντική θέση στη θρησκευτική ζωή εκτός από τις απεικονίσεις του σε ταφικά μνημεία⁵², συνήθως σε σχέση με το μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης, μαρτυρείται περίπτωση λατρείας μέσω ενός αναθηματικού μνημείου από την ρωμαϊκή περίοδο αφιερωμένο στον Δεσπότη Πλούτωνα⁵³ (πιν. 48γ). Επιπλέον υπήρχε ετήσια γιορτή προς τιμήν του, η οποία ονόμασε και τον μήνα στον οποίο λάμβανε χώρα, τον Αδωναίο ή Αιδωναίο⁵⁴, δηλωτική της εξέχουσας θέσης του θεού στο λατρευτικό πάνθεον.

Αν και λάτρευαν όλους τους ελληνικούς θεούς (και ας μην ξεχνάμε ότι ανήγαν την καταγωγή τους στον Δία), επηρεάστηκαν πολύ από τις θεότητες και τις λατρευτικές συνήθειες των Θρακών (π.χ. λατρεία Σαβάζιου)⁵⁵, τους οποίους κατέκτησαν, εκδίωξαν, αλλά και με τους οποίους γειτνίαζαν και βρίσκονταν σε διαρκή επαφή, ειρηνική ή μη. Η επίδραση από τη Θράκη, αλλά και η διατήρηση

49. Tarn 1913, 177-178

50. Χατζόπουλος 2002, 11

51. Βλ. ιδρυτικό μύθο, Ηρόδοτος 8.137· Μάλλιος 2014, 61, 181-182

52. Βλέπε *Τάφο της Περσεφόνης* στη Βεργίνα, τύμβο Καστά στην Αμφίπολη με το ίδιο θέμα, *Τάφο των Ανθεμίων* στη Μιέζα, τον *Τάφο της Κρίσης* στα Λευκάδια κ.α.

53. Χατζόπουλος 2002, 24· Ριζάκης/Τουράτσογλου 1996, 952

54. Ο Αδωναίος ή Αιδωναίος ήταν ο τρίτος μήνας του μακεδονικού ημερολογίου, ο οποίος τοποθετείται περί τον σημερινό Δεκέμβριο

55. Καλογεροπούλου 1972, 163

παλαιών εθίμων δημιούργησε μια τάση προς τις μυστηριακές τελετές (Ορφικά μυστήρια, Καβείρια, κ.α.) κατά την Καλογεροπούλου. Μετά την εξάπλωση του Μακεδονικού βασιλείου προς τα ανατολικά και την Αίγυπτο, υπήρξε συγχρωτισμός με τις Αιγυπτιακές και Μεσοποταμειακές θεότητες, τόσο ώστε να ταυτιστεί ο Διόνυσος με τον Όσιρι και να θεωρηθεί ο Μακεδών γιός του⁵⁶ (χωρίς να παραβλέπονται οι πολιτικές σκοπιμότητες πίσω από τη δημιουργία του μύθου).

2. Δίον

Το Δίον (πιν.2) βρίσκεται στην περιοχή η οποία ανέκαθεν ονομαζόταν Πιερία και η οποία, πριν την προσάρτησή της από τους Μακεδόνες, κατοικούταν από Θράκες⁵⁷. Η Πιερία - μαζί με την Ημαθία - αποτέλεσε τον πυρήνα του Μακεδονικού κράτους, και το Δίον υπήρξε το παλαιότερο και σημαντικότερο ιερό των αρχαίων Μακεδόνων. Ιδρύθηκε στους ανατολικούς πρόποδες του όρου Όλυμπου, σε μια ελώδη⁵⁸ πεδινή περιοχή, με πολλά πηγαία νερά και πλούσια βλάστηση και δίπλα στον πλωτό ποταμό Βαφύρα. Η σημερινή απόσταση του Δίου από τη θάλασσα είναι περίπου 5χλμ., η οποία δημιουργήθηκε μέσω των προσχώσεων των ποταμών σε βάθος χρόνου. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές - και παρά τους διαφορετικούς σύγχρονους υπολογισμούς⁵⁹ - η απόσταση μεταξύ του Δίου και της ακτής θα πρέπει να ήταν περί το 1,5 χλμ. (7 στάδια).

Κτισμένο δίπλα στην κατοικία των δώδεκα σημαντικότερων ελληνικών θεοτήτων (εξ ου και η προσωνυμία τους «Ολύμπιοι»), δε θα μπορούσε παρά να είναι αφιερωμένο στον πατέρα των θεών, αλλά και γενάρχη του μακεδονικού λαού, στον θεό Δία: η ονομασία του ιερού, άλλωστε, προέρχεται από τον τιμώμενο θεό. Εκτός από τον Δία, στο Δίο λατρεύονταν και οι εννέα Μούσες⁶⁰, κόρες του Δία και της

56. Γιός του Όσιρι και αδελφός του Άνουβι, κατά τον Διόδωρο Σικελιώτη. στάλθηκε σε «εκπολιτιστική» αποστολή στη γη όπου τελικά εγκαταστάθηκε μόνιμα (Μάλλιος 2016, 109)

57. Καλογεροπούλου 1972, 161· Hammond 1999, 88· Μάλλιος 2014, 189

58. Κατά τον Ιβίδιο «πόλεις της χλιδής και της δόξας στα πιο ανθυγιεινά σημεία» (Ibid.30)

59. Στεφανίδου-Τιβεριίου 1998, 27-28

60. Διόδωρος 17.16.3

Μνημοσύνης και προστάτιδες των τεχνών, οι οποίες, σύμφωνα με την παράδοση, γεννήθηκαν στην περιοχή της Πιερίας, εξ ου και η προσωνυμία τους «Πιερίδες».

Κάθε χρόνο, στην αρχή του Μακεδονικού έτους⁶¹, λάμβαναν χώρα μεγάλες πανηγύρεις στο ιερό του Δίου. Οι εορτασμοί αφορούσαν όλους τους Μακεδόνες, οι οποίοι συνέρρεαν για να γιορτάσουν τον προπάτορά τους. Επί βασιλείας Αρχελάου πιθανότατα, περί τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., οι γιορτές απέκτησαν χαρακτήρα πανελλήνιο. Προστέθηκαν γυμνικοί και μουσικοί αγώνες στις εννέα ημέρες των εορτασμών (μία για κάθε Μούσα)⁶². ο βασιλιάς οργάνωσε τα «εν Δίω Ολύμπια»⁶³ φιλοδοξώντας να τους προσδώσει τον πανελλήνιο χαρακτήρα και την αίγλη των Ολυμπίων της Ολυμπίας στην Πελοπόννησο. Ο πανμακεδονικός, και αργότερα πανελλήνιος, χαρακτήρας του ιερού δικαιολογεί το μέγεθός του, αλλά και την εγκατάστασή του εκτός οικιστικού κέντρου, όπως άλλα μεγάλα ιερά του ελληνικού κόσμου, π.χ. Ολυμπία, Δελφοί, Δήλος, κ.α.· δεν επρόκειτο για ένα τοπικό ιερό ενός οικισμού, έστω μιας μεγάλης πόλης, αλλά για έναν χώρο ο οποίος ήταν προορισμένος να φιλοξενήσει μεγάλο πλήθος κόσμου ταυτόχρονα, τουλάχιστον μία φορά το χρόνο, όπως υποστηρίζει ο Παντερμαλής⁶⁴.

Η σημασία του ιερού του Δίου για τους Μακεδόνες διαφαίνεται από το γεγονός ότι εκεί γιόρταζαν οι Μακεδόνες βασιλείς σημαντικά δημόσια γεγονότα: π.χ. ο Φίλιππος Β' στο Δίον γιόρτασε την άλωση της Ολύμπου κατά τα Ολύμπια του 348 π.Χ.. Η πολιτική σκοπιμότητα πίσω από την συγκεκριμένη κίνηση είναι ξεκάθαρη: επίδειξη της στρατιωτικής υπεροχής των Μακεδόνων τόσο στους ίδιους τους Μακεδόνες υπηκόους του - προς ανύψωση του ηθικού τους -, όσο και προς τους ξένους προσκεκλημένους. Ταυτόχρονα έκανε επίδειξη και της οικονομικής δύναμης της Μακεδονίας με το να χαρίζει τα χρυσά και ασημένια κύπελλα κρασιού στους συνδαιτημόνες του, τους επίσημους ξένους καλεσμένους. Και δεν ήταν η μοναδική επινίκια γιορτή η οποία ετελέστη εκεί: με τα Ολύμπια στο Δίον θριαμβολόγησαν ο

61. Η έναρξη του μακεδονικού έτους ήταν περί τα τέλη του σημερινού Σεπτεμβρίου (Παντερμαλής 1999, 45), ή τον Οκτώβριο (Καλογεροπούλου 1972, 170)

62. Παντερμαλής 2001, 416

63. Πιθανόν ο τραγικός ποιητής Ευρυπίδης, φιλοξενούμενος στην αυλή του βασιλιά Αρχελάου, να εισήγαγε τους θεατρικούς αγώνες στις γιορτές των Ολυμπίων (Ματί 2011, 92)

64. Παντερμαλής 1987, 3

Φίλιππος Β' και ο γιός του Αλέξανδρος τη μεγάλη νίκη των Μακεδόνων στην μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ⁶⁵.

Την παραμονή της εκστρατείας του κατά της Περσίας, στην Ασία, το 335/4 π.Χ., ο Αλέξανδρος Γ' οργάνωσε τα Ολύμπια στο Δίο όπου προσκάλεσε, εκτός από τους Εταίρους και τους αξιωματούχους του, τους πρέσβεις των ελληνικών πόλεων, για να τους εκθέσει τα επιχειρήματά του υπέρ της εκστρατείας, να καθησυχάσει τους ενδοιασμούς και τους φόβους τους και να λάβει την αμέριστη υποστήριξη και τη συμβολή τους. Η Taylor υποστηρίζει ότι ο στόχος του Αλέξανδρου πίσω από την διοργάνωση των Ολυμπίων στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν να επισημάνει τις πολιτισμικές ομοιότητες, την πολιτισμική ταύτιση μεταξύ των Μακεδόνων και των υπόλοιπων Ελλήνων, ώστε να τους πείσει για την σκοπιμότητα και την αποτελεσματικότητα της ένωσής τους στην κοινή εκστρατεία⁶⁶.

Σύμφωνα με έναν πάπυρο του 1ου αι. μ.Χ. [POxy62 (1995) αρ.4306]⁶⁷, μετά τον μυθικό κατακλυσμό, ο ίδιος ο Δευκαλίωνας (διασωθείς μαζί με τη γυναίκα του, Πύρρα) έκτισε στο Δίον βωμό αφιερωμένον στον Δία Ολύμπιο. Από τον μύθο και μόνο προσδίδεται αρχαιότητα στον χώρο, με το τέμενος του Δία Ολυμπίου να είναι το αρχαιότερο ιερό της περιοχής. Από τα ιστορικά στοιχεία⁶⁸ η ίδρυση του ιερού υπολογίζεται μέσα στον 7ο αι. π.Χ. Σταδιακά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια ιδρύθηκαν περισσότερα ιερά αφιερωμένα σε διάφορες θεότητες (ελληνικές αρχικά, και εισηγμένες στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, κάποιες από τις οποίες αντικατέστησαν προϋπάρχουσες), καλύπτοντας τον πολύ ευρύ χώρο μεταξύ του

65. Αρριανός 1.11.1

66. Taylor 2016, 49

67. «[.....]οΐδε / πρω[τοι βωμούς θ]εων ΐδρου / σαν· βωμόν Διος Όλύμπ[ι]ον / πρωτο[ν
ώικ]οδόμησεν Πε / [λ]ασγος έ[ν Άρ]καδίαι τον Δι / [ο]ς του Λυκαίου όνομαζ[ό] /
[μενον] δεύτερον Δευκα / [λ]ίων Θετταλος έν Δ{ε}ίωι / [τ]ης Μακε[δο]νίας, τρίτος /
[.]ελίας έν Δ[ω]δώναι τη[ς] των / [Π]ελασγων χώρας»

68. Η ίδρυση του βασιλείου των Τημενιδών υπολογίζεται στο α' μισό του 7ου αι. π.Χ. κατά την Mari, προς το τέλος της Πρώτης Εποχής του Σιδήρου κατά τον Μάλλιο με την ταυτόχρονη ίδρυση των πολισμάτων του Δίου και των Αιγών.

τεμένους του Δία και της πόλης του Δίου⁶⁹. Όταν κατέλαβαν την Μακεδονία οι Ρωμαίοι, ο ύπατος Μάρκος Φίλιππος σεβάστηκε το ιερό και δεν προέβη σε καταστροφές. Σύμφωνα με τη μελέτη του Τσιάφη στο Δίον εντοπίζεται η λατρεία τουλάχιστον δεκαπέντε θεοτήτων, κύριων ή δευτερευουσών, σε όλη την ιστορία του.

Η σημερινή εικόνα του χώρου ξαφνιάζει ευχάριστα όσους εκτιμούν, εκτός από την ιστορία, και τη φύση, καθώς ο ευρύτατος αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται σε άμεση επαφή με τη χλωρίδα, την πανίδα και, φυσικά, το ποτάμι και τα νερά της περιοχής, ως ένα φυσικό πάρκο, μέσα στο οποίο βρίσκονται διάσπαρτα τα ερείπια των αρχαίων ιερών. Συγκεκριμένα το νερό αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο του αρχαιολογικού πάρκου, όχι μόνο λόγω του ποταμού, αλλά και λόγω των πηγαιών νερών τα οποία καλύπτουν τα πάντα. Κατά την σχεδίαση του αρχαιολογικού πάρκου έγινε σεβαστός, εκτός από τον αρχαιολογικό πλούτο, τα αρχιτεκτονικά μνημεία, και ο φυσικός πλούτος, τα φυσικά μνημεία, τα οποία, άλλωστε, από την αρχαιότητα είχαν άμεση σχέση και συνομιλία με τα ιερά και τη λειτουργία τους, επηρεάζοντάς τα συχνά αρνητικά (λόγω των πλημμυρών), αλλά και ενίοτε προστατευτικά⁷⁰, με προεξάρχοντα τον ποταμό Βαφύρα (πιν.3α).

Όταν ανακαλύφθηκε και ταυτίστηκε το Δίον από τον Άγγλο αξιωματικό Leake το 1806, δίπλα στο χωριό Μαλαθριά (το οποίο μετονομάστηκε σε Δίον) και αργότερα, το 1855, από τον Γάλλο αρχαιολόγο Heuzey, το όνομα του ποταμού ήταν Ποτόκι. Ο ποταμός Βαφύρας είναι άμεσα συνδεδεμένος με την ιστορία της πόλης και

69. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η πόλη είναι μεταγενέστερη του αρχικού ιερού. Ο Παντερμαλής τοποθετεί την ίδρυση της πόλης του Δίου τον 5ο αι., ενώ ο Μάλλιος υποστηρίζει ότι η ίδρυση ενός οικισμού στο Δίον έλαβε χώρα ταυτόχρονα με την ίδρυση του ιερού: όλοι συμφωνούν ότι απέκτησε μνημειακότητα τον 4ο αι. π.Χ. Η πόλη υπήρξε αντικείμενο θαυμασμού για τον ρωμαίο ύπατο Μάρκο Φίλιππο και επί Οκταβιανού, λίγο μετά το 30 π.Χ., έγινε αποικία - Colonia Julia Augusta Diensis - με φοροαπαλλαγή και αυτοδιοίκηση. Μεγάλη ακμή γνώρισε η πόλη - και κατ' επέκταση το ιερό - στον 2ο αι. μ.Χ. και στο α' μισό του 3ου αι. μ.Χ. Κατά το β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. καταστροφικά φυσικά φαινόμενα - σεισμοί και καταρρακτώδεις βροχές, οι οποίες ανύψωσαν τη στάθμη των επιφανειακών υδάτων - κατέστρεψαν την πόλη και τα ιερά. Η περιοχή σταδιακά εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, με μια ένδειξη ανάκαμψης τον 4ο αι., οπότε το Δίον έγινε επισκοπικό κέντρο, η οποία δε στάθηκε αρκετή για να επαναφέρει την περιοχή σε κατάσταση βιωσιμότητας. Όχι μόνο οι σεισμοί, αλλά και οι επιδρομές που δέχτηκε το βασίλειο τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. συντέλεσαν στην οριστική ερήμωση του τόπου.

70. Με το θαφτούν στη λάσπη και να παραμείνουν σε βαλτώδες περιβάλλον έγιναν απρόσιτα και προστατεύτηκαν από επίδοξους αρχαιοκάπηλους.

των ιερών του Δίου. Πηγάζει από τους πρόποδες του Ολύμπου⁷¹ και, αφού χάνεται στη γη για μερικά χιλιόμετρα, επανεμφανίζεται στην περιοχή του Δίου για να συνεχίσει τη ροή του ως τη θάλασσα. Στην αρχαιότητα ήταν πλωτός ποταμός («ναυσίπορος»), κατ' αυτόν τον τρόπο συνέβαλε στην ανάπτυξη της πόλης και των ιερών, καθώς μέσω του ποταμού θα γινόταν μετακίνηση ανθρώπων και μεταφορά προϊόντων προς και από τον Θερμαϊκό κόλπο. Με τα νερά του γονιμοποιούσε και πλούτιζε τη γη, και κατ' επέκταση συνέβαλε στην ευημερία των κατοίκων, αλλά προκαλούσε και προβλήματα όταν τα νερά φούσκωναν και πλημμύριζαν η πόλη και τα ιερά τα οποία ήταν κτισμένα στις όχθες του, ενίοτε επί πολλούς μήνες. Ετιμάτο ως τοπική θεότητα, κατά το σύνηθες με τα ζωτικά φυσικά στοιχεία⁷² (πιν. 3β). Επί Κασσάνδρου⁷³, όταν ανοικοδομήθηκε η πόλη του Δίου και κτίστηκαν τα τείχη⁷⁴, η κοίτη του ποταμού εκτράπηκε και αναδιαμορφώθηκε ώστε να περνάει έξω και παράλληλα με τα ανατολικά τείχη της πόλης, για να αποτελέσει ένα φυσικό αμυντικό προπέτασμα, μία φυσική τάφρο, αλλά και να προστατεύεται η πόλη από τις πλημμύρες.

Το ποτάμι σχετίζεται με τον μύθο του Ορφέα στην Πιερία (τόπο γέννησης του μυθικού μουσικού-ήρωα), όπως τον παραδίδει ο Πausανίας (IX 3,8). Κατά την

71. Κατά τον Pritchett ο χείμαρρος Ξηρόλακος, κοντά στα στενά της Πέτρας, ταυτίζεται με τον αρχαίο Ελικώνα, ενώ ο Σωτηριάδης τον ταυτίζει με τον χείμαρρο Ορλιά σε χαράδρα του Ολύμπου (Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 30)

72. Ένα μαρμάρινο κεφάλι ανδρικής μορφής με τειχόμορφο στέμμα χρονολογούμενο στα τέλη του 2ου αι. ή αρχές 3ου αι. μ.Χ., πιθανότατα να ανήκε σε άγαλμα το οποίο απεικόνιζε τον θεοποιημένο ποταμό (Μάλλιος 2014, 79)

73. Κασσάνδρος: Αντιβασιλέας και επίτροπος του ανήλικου γιού του Αλέξανδρου Γ', Αλέξανδρου Δ' (τον οποίο δολοφόνησε). Περίοδος αποκλειστικής βασιλείας του περί το 305 - 298 π.Χ. Επί της βασιλείας του η πόλη του Δίου απέκτησε τη στρατηγική της σημασία (έλεγχος περάσματος στην μακεδονική επικράτεια από τη Θεσσαλία, και η πρώτη αμυντική γραμμή πάνω από τα Τέμπη) και απέκτησε ισχυρά τείχη. Κατά τη Στεφανίδου-Τιβερίου (1998, 41), στην εποχή του ανάγεται η παλαιότερη φάση του σωζόμενου οχυρωματικού περιβόλου, όπως και ο σημερινός σχεδιασμός της πόλης.

74. Ο γάλλος αρχαιολόγος Heuzey χρονολόγησε το κατώτερο τμήμα των τειχών της πόλης, όπως και τα περισσότερα κτίσματα της πόλης του Δίου, στην εποχή του βασιλιά Αρχελάου (413-399 π.Χ.), όπως αναφέρει και ο Θουκυδίδης (2.100.2). Με αυτή την ταύτιση συμφώνησε και ο αρχαιολόγος-ανασκαφέας του Δίου, Γ. Σωτηριάδης (1928-1931 περίοδος ανασκαφής). Ο Γ. Μπακαλάκης, επικεφαλής των ανασκαφών μεταξύ 1963-1971 υποστηρίζει ότι τα παλαιότερα τείχη χρονολογούνται στα μισά του 4ου αι. π.Χ. (Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 18-19). Η παλαιότερη μαρτυρία για ύπαρξη πόλης εντοπίζεται στον Θουκυδίδη (4.78.6), την εποχή του βασιλιά Περδίκκα Β' (Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 41)

παράδοση, οι γυναίκες της Πιερίας, αφού σκότωσαν τον Ορφέα επειδή ξελόγιαζε τους άντρες τους, θέλησαν να ξεπλύνουν τα χέρια τους από το αίμα του στον ποταμό Ελικώνα, ο οποίος πηγάζει από τον Όλυμπο. Από την αποστροφή του για το αποτρόπαιο γεγονός, ο ποταμός χάθηκε στη γη και επανεμφανίστηκε μετά από περίπου 22 στάδια μετονομαζόμενος σε Βαφύρα (βαμμένος από το αίμα).

2.1. Τέμενος Διός Ολυμπίου

Στα ΝΑ του ελληνιστικού θεάτρου, νότια της πόλης και σε μεγάλη απόσταση από αυτήν βρίσκεται το τέμενος του Διός Ολυμπίου (πιν. 4α). Ως και το τέλος της ύπαρξης του ιερού, στο τέμενος του Δία ο βωμός παρέμεινε το μόνο ιερό κτίσμα, καθώς δεν κατασκευάστηκε ποτέ ναός. Όπως προαναφέρθηκε, η παράδοση θέλει τον Δευκαλίωνα να ιδρύει το βωμό, και κατά προέκταση το τέμενος, του Δία. Σύμφωνα με τον Διόδωρο (18.4.5), ο Αλέξανδρος Γ' είχε αφήσει εντολή στον Κρατερό για ίδρυση μιας σειράς μεγάλων ναών σε διάφορα ιερά, ένας εκ των οποίων θα ήταν ένας μνημειώδης ναός του Δία στο ιερό του στο Δίον· οι ιστορικές εξελίξεις δεν επέτρεψαν στο πρόγραμμα του Αλεξάνδρου να υλοποιηθεί. Ο σημερινός βωμός (πιν.4β) ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια και έχει 22μ. μήκος. Πάνω σ' αυτόν λάμβαναν χώρα οι εκατόμβες θυσίες προς τιμή του Δία, κυρίως κατά τα μακεδονικά Ολύμπια. Μπροστά από τον βωμό και σε τακτική απόσταση, σώζονται τρεις σειρές από τετράγωνους λίθους βυθισμένους στο έδαφος με μεταλλικό/χάλκινο κρίκο στερεωμένο πάνω τους (ή με ίχνη του κρίκου). Προφανώς ήταν οι δέστρες των ζώων, τα οποία προορίζονταν για θυσία, ενόσω περίμεναν τη σειρά τους (πιν.4γ,δ). Σώζονται δεκαπέντε από τις τριάντα όπως υπολογίζεται να ήταν αρχικά. Επίσης, στον βωμό του Δία δίνονταν δημόσια οι όρκοι κατά τη σύναψη συμφωνιών μεταξύ των Μακεδόνων βασιλέων και συμμαχικών κρατών.

Το ιερό του Δία Ολυμπίου, ήταν, όχι μόνο το παλαιότερο, αλλά και το σημαντικότερο στην περιοχή. Καταλάμβανε μεγάλη έκταση, ευρυχωρία απαραίτητη για την συγκέντρωση του μεγάλου πλήθους το οποίο θα συγκεντρωνόταν για τη γιορτή των Ολυμπίων. Κατά τον Παντερμαλή, μέσα στο τέμενος του Δία έστησε ο Αλέξανδρος Γ' την εκατοντάκλινη σκηνή όπου δεξιώθηκε τους πρέσβεις των

ελληνικών πόλεων/κρατών το 335/4 π.Χ.⁷⁵. Εκεί λάμβανε χώρα η κάθαρση του στρατεύματος κάθε άνοιξη. Ως τον 4^ο αι. π.Χ., όταν το Δίον βρέθηκε στην ακμή του, μεγάλες στοές κτίστηκαν περιφερειακά του τέμενους για την εξυπηρέτηση των χιλιάδων επισκεπτών.

Η ευρεία έκταση ήταν απαραίτητη και για την τοποθέτηση των πολυάριθμων αναθημάτων, πολλά από τα οποία ήταν ογκωδέστατα. Αν και δεν έχει σωθεί σχεδόν κανένα ίχνος των μεγάλων αναθημάτων, από τον Αρριανό (1.16.4) είναι γνωστό ότι στο τέμενος του Δία στήθηκαν οι αδριάντες των πεσόντων Εταίρων στη μάχη του Γρανικού ποταμού. Επίσης, όπως είναι γνωστό από τις αρχαίες πηγές, στο ιερό του Δία Ολύμπιου ήταν τοποθετημένα τα επιχρυσωμένα αγάλματα των Μακεδόνων βασιλέων. Εκτός των αναθημάτων το ιερό κατακλυζόταν από επιγραφές δημόσιων ψηφισμάτων. Κάθε νέα συμφωνία συμμαχίας, κάθε τιμητικό ψήφισμα, κάθε κρατική απόφαση, αφού χαραζόταν σε μαρμάρινη στήλη, τοποθετούταν σε δημόσια θέα, στο τέμενος του Δία (πιν.5α) ήταν η κατάλληλη θέση για τη δημοσιοποίηση των κρατικών αποφάσεων και διαταγμάτων, καθώς η πλειονότητα των Μακεδόνων το επισκεπτόταν τουλάχιστον μία φορά το χρόνο. Κατά τον Παντερμαλή, μια συνθήκη του Περσέα (του τελευταίου Μακεδόνα βασιλιά) με τους δημοκρατικούς Βοιωτούς ενάντια στους Ρωμαίους χαρακτήκε σε τρεις στήλες οι οποίες τοποθετήθηκαν, μία στη Θήβα, μία στους Δελφούς και μία στο Δίον (πιν.5β). Στο Δίον, και όχι στην Πέλλα, το διοικητικό κέντρο του βασιλείου, ο Αλέξανδρος, ο γιός του Κασσάνδρου, παρέθεσε δείπνο προς τιμή του Δημήτριου Πολιορκητή, το 294 π.Χ. Από τις εκατοντάδες των δημοσίων κειμένων αναρτημένων στο τέμενος του Δία, έχουν βρεθεί σπαράγματα μιας επιγραφής όπου ο Φίλιππος Ε' απευθύνεται στον επιστάτη του ιερού και στους πελειγάνες (τους διακεκριμένους πολίτες της πόλης του Δίου) (πιν. 5γ). Η επιλογή του Δίου για την ανάρτηση τόσο σημαντικών δημόσιων κειμένων είναι δηλωτική της ιδιαίτερης σημασίας που είχε όσον αφορά στα κρατικά θέματα.

75. Παντερμαλής 1999α, 9, 45

2.2. Ιερό των Μουσών / Ιερό Διονύσου

Αν και η λατρεία των Μουσών ήταν διαδεδομένη σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, η καταγωγή τους ήταν από την Πιερία, όπου και το κέντρο λατρείας τους, και σε όλα τα μέρη όπου λατρεύονταν αποκαλούνταν «Πιερίδαι». Στην μυθολογία τις γνωρίζουμε από τον Ησίοδο, να διακοσμούν την ασπίδα του Ηρακλή. Στο Δίον, τον κατεξοχήν τόπο λατρείας τους, το ιερό των Μουσών δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά: εικάζεται ότι βρισκόταν πολύ κοντά στο ιερό του Δία Ολύμπιου, καθώς λατρεύονταν ταυτόχρονα. Σε επιγραφή Μουσαϊστών, χαραγμένη σε δωρικό κιονόκρανο των ελληνιστικών χρόνων σε δεύτερη χρήση αναφέρεται ανάθεση του αγάλματος του βασιλιά Περσέα στις Μούσες και στον Διόνυσο⁷⁶ (πιν. 6α). Η επιγραφή αυτή, εκτός του ότι αποδεικνύει την ύπαρξη της λατρείας των Μουσών και του Διονύσου, ίσως αποτελεί ένδειξη ότι τα ιερά τους ήταν πολύ κοντά μεταξύ τους, ή ότι ταυτίζονταν. Η λατρεία των Μουσών μαρτυρείται επίσης από ένα άγαλμα Μούσας, το οποίο βρέθηκε κοντά στην περιοχή του θεάτρου και το οποίο ο Παντερμαλής ταυτίζει με την Μελομένη⁷⁷ (πιν.6β).

Τον 4^ο αι. π.Χ. ο Φιλόδαμος από τη Σκάρφεια συνέθεσε τον «Παιάν εις Διόνυσον» όπου αναφέρεται στο τέμενος του Ολυμπίου Διός στο Δίον, αποδεικτικό της σχέσης του Διονύσου με το Δίον και πιο συγκριμένα με το ιερό του Διός Ολυμπίου⁷⁸. Την άμεση σχέση των τριών ιερών, των Μουσών, του Διονύσου και του Διός Ολυμπίου, την οποία υποδεικνύουν τα φιλολογικά και επιγραφικά στοιχεία, έρχεται να ενισχύσει η τοπογραφία: βορειοδυτικά του τεμένους του Ολύμπιου Διός και σε άμεση γειτνίαση με αυτό έχει εντοπιστεί ανασκαφικά το ιερό του Διονύσου και το θέατρο (πιν.7α, β). Στην παρούσα φάση το θέατρο χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή, αλλά το πιθανότερο είναι ότι υπήρξαν και πρωιμότερες φάσεις - αρχαϊκή και κλασική - στην ίδια θέση. Καθώς δεν υπάρχει φυσικό ύψωμα, το θέατρο κτίστηκε πάνω σε τεχνητό ανάχωμα το μεγαλύτερο μέρος του οποίου διαβρώθηκε με την

76. « [β]ασιλέα Περ[σέα] / βασιλέως Φιλίπ[που] / οί μουσαισταί αρετής εν[εκεν] / και εύεγερσίας της εις τή[ν] / συνοδόν και εύσεβεία[ς] / τής πρός τούς θεούς / μουσαις και Διονύσω[ι] ». Προφανώς ανήκε σε μνημείο προς τιμή του Περσέα.

77. Παντερμαλής 1999, 416. Αρχικά ο Παντερμαλής την ταύτιζε με την μούσα Τερψιχόρη (1997, 77)

78. Στίχοι 54-56: «Θεσ[σαλίας] εκελσας αστη, τέμενός τ' Ολύμπι[ον], [Πιερ]ίαν τε κλειτάν.»

πάροδο του χρόνου καλύπτοντας με τη λάσπη του την ορχήστρα. Σε αυτό το θέατρο θα λάμβαναν χώρα οι δραματικοί αγώνες προς τιμή του Δία και των Μουσών κατά τη διάρκεια των Ολυμπίων, τους οποίους πιθανότατα εισήγαγε ο Ευριπίδης. Δεν θα ήταν απίθανο δύο από τις παραστάσεις οι οποίες ανέβηκαν στο θέατρο του Δίου να ήταν οι *Βάκχες* και ο *Αρχέλαος*, τις οποίες έγραψε ο Ευριπίδης κατά την παραμονή του στην Μακεδονία.

Εκτός από τους δραματικούς αγώνες ως μέρος των Ολυμπίων, στο ιερό του Διονύσου τελούνταν θεατρικοί αγώνες ως μέρος της λατρείας του ίδιου του Διονύσου κατά τη γιορτή των *Διονυσίων*. Οι εορτασμοί συμπεριελάμβαναν και γυμνικούς αγώνες, όπως μαρτυρείται από τιμητικό ψήφισμα, το οποίο χρονολογείται περί του 300 π.Χ., και το οποίο αφορά ανάθεση προεδρίας στα Διονύσια και στους γυμνικούς αγώνες. Κατά την απόφαση, η στήλη με το ψήφισμα έπρεπε να στηθεί μπροστά από τον ναό του Διονύσου, ενώ αδριάντας του τιμώμενου προσώπου θα έπρεπε να στηθεί στο τέμενος του Ολύμπιου Δία⁷⁹ (πιν.7γ), υποδηλώνοντας και πάλι την αμφίδρομη σχέση των δύο ιερών. Το σημερινό ανακατασκευασμένο ξύλινο θέατρο χρησιμοποιείται τα καλοκαίρια για διάφορες εκδηλώσεις του δήμου Δίου⁸⁰.

2.3. Το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης

Το πρώτο ιερό που θα συναντούσε ο επισκέπτης εξερχόμενος από την πύλη του νότιου τείχους της πόλης του Δίου ήταν το ιερό της θεάς Δήμητρας και της κόρης της, Περσεφόνης, τα παλαιότερα χρονολογημένα μνημεία του συγκροτήματος των ιερών του Δίου, περί το 500 π.Χ. (πιν.8α, β). Το τέμενος της Δήμητρας και της Κόρης βρίθει κτισμάτων τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη της αρχαϊκής εποχής, ή τις αρχές της κλασσικής, ως τα ρωμαϊκά χρόνια. Διακρίνονται τρεις φάσεις εξέλιξης του ιερού: στα τέλη της αρχαϊκής εποχής, στην ελληνιστική και στην ρωμαϊκή εποχή. Στην πρώτη φάση ανήκουν οι δύο παλαιότεροι ναοί με τους βωμούς τους αντίστοιχα (πιν. 9α,β). Ο Παντερμαλής τα χαρακτηρίζει ως από τα παλαιότερα κτίρια στη Μακεδονία,

79. [...προ-] / εδρίαν έν τοῖς γυμ[νικ-] / οῖς άγωσι καί έν τοῖς [Δι-] / ονυσίοις καί το ψήφισ- / μα τούτο άναγράψαντας / εί(ς) στήλην λίθινην άνα- / θεῖναι προ του ναού την / δε εικόνα στησαι έν τ- / ωι τεμένει του Διος του / Ολυμπίου... (Μπέλλας 2007, 31, Τσιάφης 2017, 360)

80. Βλέπε <https://www.festivalolympou.gr/el/locations/arxaio-theatro-diou/>

έως σήμερα⁸¹. Πρόκειται για δύο «μεγαροειδή» κτίρια, περίπου 6μ. x 4μ. με είσοδο στα ανατολικά, διατεταγμένα σε άξονα Β-Ν, με απόσταση 12μ. το ένα από το άλλο. Στο στρώμα καταστροφής (περί τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.) βρέθηκαν πολλά κινητά ευρήματα, αναθήματα χαρακτηριστικά της λατρείας της Δήμητρας (πήλινοι λύχνοι, υδριοφόροι, πήλινα χοιρίδια, μικρές υδρίες, κ.α.) (πιν.9γ-ζ) διευκολύνοντας την ταύτιση του ιερού, η οποία επιβεβαιώθηκε χάρη σε μία αναθηματική επιγραφή προς τη θεά Δήμητρα⁸² (πιν.9η). Τα ευρήματα είναι το μόνο στοιχείο ταύτισης του ιερού, καθώς στις αρχαίες πηγές δεν γίνεται καμία μνεία σ' αυτό. Στα ελληνιστικά χρόνια, μετά από καταστροφή, πιθανότατα λόγω φωτιάς, οι δύο ναοί αντικαταστάθηκαν από δύο μικρότερους, μονόχωρους, δωρικούς, δικιόνιους εν παραστάσει ναούς, με ελαφριά απόκλιση προς τα ανατολικά. Οι ναοί της τρίτης φάσης, της ρωμαϊκής, κτίστηκαν παρατακτικά των ελληνιστικών, αλλά βορειότερα. Ο βωμός του βόρειου ελληνιστικού ναού μάλλον χρησιμοποιήθηκε και μετά την αντικατάσταση του κτιρίου στα αυτοκρατορικά χρόνια, καθώς βρέθηκαν πάνω σ' αυτόν δυο στρώματα καταστροφής, του 1^{ου} αι. μ.Χ. και του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Εκτός από τους δύο πρώιμους κλασικούς ναούς, στην ίδια εποχή τοποθετείται ένα κτίσμα, νότια των δύο ναών, ο αποκαλούμενος νότιος οίκος με δικό του περίβολο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο κυκλικά φρεάτια των κλασικών χρόνων, τα οποία ήταν επενδυμένα εσωτερικά με πήλινη επένδυση, βόθροι για σπονδές (πιν.10α). Η εύρεση των δύο φρεατίων και το πλήθος των αναθημάτων στο εσωτερικό προσδιορίζει τον λατρευτικό χαρακτήρα του κτιρίου, ο οποίος επιρρώνεται από τον περίβολο. Στα ελληνιστικά χρόνια προστέθηκε και ένα τρίτο, τετράγωνο στην κάτοψη, φρεάτιο, με κτιστό στόμιο με λίθους σε δεύτερη χρήση (πιν. 10α). Κατά τον Παντερμαλή⁸³ τα πηγάδια θα μπορούσαν να παραπέμπουν στο «Καλλίχορο φρέαρ» της Ελευσίνας, στενά συνδεδεμένο με τον μύθο και τη λατρεία των δύο Ελευσινίων θεοτήτων.

Ο βωμός του λατρευτικού οίκου, σε απόσταση δύο μέτρων από την είσοδό του και πάνω στον άξονα του κτιρίου, παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς στο κέντρο του

81. Παντερμαλής 1999α, 62

82. «υχα Δημητρι» : επιγραφή σε οριζόντια μελανή ταινία πάνω από τη βάση ερυθρόμορφου σκύφου σωζόμενου αποσπασματικά (Πινγιάτογλου 1990, 205)

83. Παντερμαλής 1999α, 62

υπάρχει ένα σχετικά βαθύ όρυγμα όπου βρέθηκαν υπολείμματα από αιματηρές και μη θυσίες (βρέθηκαν οστά και απανθρακωμένοι καρποί) στις δύο πλευρές του βωμού οπές (το πιθανότερο τρεις σε κάθε πλευρά) θα χρησίμευαν για χοές (πιν.10β) κατά την Πινγιάτογλου η πιθανότερη εκδοχή είναι κάθε οπή να ήταν αφιερωμένη σε διαφορετική θεότητα και όχι για διαφορετικό είδος προσφοράς⁸⁴. Στην τρίτη φάση του ιερού, στα ρωμαϊκά χρόνια, το στόμιο φράχθηκε με μεγάλους λίθους, σπαράγματα από τις πρωιμότερες φάσεις. Είναι φανερό ότι στα αυτοκρατορικά χρόνια το ιερό μετακινήθηκε προς τα βόρεια, αλλά και συρρικνώθηκε, ώστε ο νότιος οίκος να βγει εκτός χρήσης, και τμήμα του να καλυφθεί κάποια στιγμή από άλλο, εγκάρσια θεμελιωμένο, κτίριο. Η συρρίκνωση του ιερού ίσως να είναι υποδηλωτική της υποχώρησης του πρωταγωνιστικού ρόλου της λατρείας της θεάς, κυρίως με την εισαγωγή στον χώρο του Δίου νέων λατρειών, όπως της Ίσιδας και του Διός Υψίστου⁸⁵. Η λατρεία της διατηρήθηκε ως τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., όταν η επιβολή της νέας θρησκείας, του Χριστιανισμού, σήμανε την αρχή του τέλους της αρχαίας θρησκείας.

Στα ελληνιστικά χρόνια και κυρίως στα αυτοκρατορικά προστέθηκαν, κυρίως παρατακτικά και με βορεινή κατεύθυνση, αλλά και νότια, περισσότεροι μονοθάλαμοι χώροι - επτά έχουν ανασκαφεί βόρεια του βόρειου ελληνιστικού ναού -, λατρευτικοί και βοηθητικοί (πιν.8α). Οι τράπεζες προσφορών στο εσωτερικών κάποιων εξ αυτών είναι δηλωτικές για τη χρήση τους ως λατρευτικοί χώροι. Κατά την Πινγιάτογλου οι τρεις είναι σίγουρα λατρευτικοί, ενώ οι άλλοι τέσσερεις πιθανολογούνται να είναι⁸⁶. Στον νότιο ελληνιστικό ναό βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλή της θεάς Δήμητρας (πιν.10γ,δ), η οποία ο Παντερμαλής θεωρεί ότι ανήκει στο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, ορίζοντας το νότιο ναό ως τον ναό της⁸⁷. Αν και δεν έχει βρεθεί καμία επιγραφή η οποία να αναφέρεται στην Κόρη, η ύπαρξη δίδυμων ναών, ένας εκ των οποίων ανήκει στη θεά Δήμητρα, και ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο μορφής η οποία τρέχει κρατώντας καλάθι στο χέρι της ενώ ένα φίδι την τυλίγει⁸⁸ (πιν.11α) συνεπάγονται τη

84. Πινγιάτογλου 1997, 228

85. Πινγιάτογλου 2010, 215

86. Πινγιάτογλου 2010, 202

87. Παντερμαλής 1999α, 62

88. Ο συγκεκριμένος τύπος ειδωλίου παραπέμπει στον ορφικό μύθο της καταδίωξης της Περσεφόνης από τον Δία. Από την ένωσή τους γεννήθηκε ο Ζαγρεύς-Διόνυσος. (Πινγιάτογλου 1991, 148)

λατρεία της Κόρης στον άλλον, στον βόρειο στο συγκεκριμένο ιερό. Η ύπαρξη κι άλλων λατρευτικών χώρων και βωμών - έξι βωμοί έχουν βρεθεί συνολικά, διαφορετικών μορφών και εποχών -, κι άλλων αγαλμάτων θεοτήτων, όπως και επιγραφών, τα οποία έχουν βρεθεί στον ευρύτερο χώρο του ιερού, συνιστά σοβαρή ένδειξη για συλλατρία θεών⁸⁹ χωρίς να μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Εκτός από ένα μικρό μαρμάρινο άγαλμα Αφροδίτης και ένα ακόμα μικρότερο (πιν. 11β,γ) και ένα υστεροαρχαϊκό ειδώλιο Άρτεμης, έχουν βρεθεί επιγραφές οι οποίες αναφέρονται σε ιέρεια της Αφροδίτης (πιν. 11δ), της Βουβώς⁹⁰, της Κουροτρόφου (Άρτεμις ή Δήμητρα;), σε Άρτεμη Ειλειθυία. Η Πινγιάτογλου θέτει την πιθανότητα οι νοτιότεροι ναοί να ήταν αφιερωμένοι στις δύο ελευσινιακές θεότητες, ενώ ο μεγάλος βωμός στην Αφροδίτη⁹¹.

Η Δήμητρα λατρευόταν ως η αρχέγονη μητέρα Γη η οποία προσφέρει γενναιόδωρα τους καρπούς της, αλλά και ως κουροτρόφος, κρίνοντας από ευρεθέντα ειδώλια αγοριών. Πιθανόν η λατρεία της στον συγκεκριμένο χώρο να αντικατέστησε παλιότερη θεότητα με τα ίδια χαρακτηριστικά, προστάτιδα της γονιμότητας της γης. Κατά την Πινγιάτογλου⁹², το τυπικό της λατρείας της, το οποίο ακολουθεί το αντίστοιχο ελευσινιακό, καθιερώθηκε τον 5^ο αι. π.Χ. όταν οι πολιτιστικές επαφές και η επιρροή από τη νοτιότερη Ελλάδα έγιναν εντονότερες. Κάποιες νύχτες του Οκτώβρη - περιόδου οργώματος και σποράς της γης -, στο φως των λυχναριών, οι γυναίκες του Δίου θα διοργάνωναν τις μυστικιστικές τελετές των Θεσμοφορίων πίσω από τους τοίχους του τεμένους οι οποίοι κρατούσαν απ' έξω τα αδιάκριτα ανδρικά βλέμματα. Η λατρεία των δύο Ελευσίνιων θεοτήτων, με το λατρευτικό τυπικό του κυρίως ιερού τους στην Ελευσίνα, προϋπόθετε μύηση. Πότε και με ποιόν τρόπο γινόταν η μύηση στο Δίον, αν αφορούσε μόνο τους κατοίκους του Δίου, όλους τους Μακεδόνες, ή και άλλους, δεν μπορεί να καθοριστεί.

Η παλαιότητα του συγκεκριμένου ιερού (το παλαιότερο αρχαιολογικά, το δεύτερο παλαιότερο, μετά το ιερό του Διός και των Μουσών στο Δίον, σύμφωνα με

89. Πινγιάτογλου 1992, 226

90. Η παρουσία της Βουβώς παραπέμπει σε ελευσινιακή λατρεία

91. Πινγιάτογλου 1992, 227. Η Περσεφόνη και η Αφροδίτη συνδέονται και σε άλλα ιερά της Ελλάδας με τις γονιμική και χθόνια ιδιότητές τους, αλλά και μέσω του μύθου του Άδωνη.

92. Πινγιάτογλου 2010, 215

τις προαναφερθείσες φιλολογικές πηγές - βλέπε πάπυρο 1^{ου} αι. μ.Χ.) είναι υποδηλωτική της σημασίας του. Ο μεγαλύτερος φόβος του ανθρώπου ανέκαθεν, σε όλους τους λαούς και σε όλες τις εποχές, ήταν και είναι ο φόβος του θανάτου· γι' αυτόν τον λόγο κάθε γνωστή θρησκεία είχε και έχει στόχο να τον διασκεδάσει μέσα από τελολογικές δοξασίες και τελετές. Στην αρχαία ελληνική θρησκεία, τα Ελευσίνια Μυστήρια, τα Ορφικά Μυστήρια, τα Καβείρια, τα Μυστήρια του Διονύσου, και ίσως και άλλες μυστικιστικές λατρείες, αποσκοπούσαν στο ν' απαλύνουν και να λυτρώσουν τον άνθρωπο από αυτόν τον φόβο, εξ ου και η μεγάλη δημοφιλία τους. Καθώς ο Διόνυσος και η Περσεφόνη έχουν άμεση σχέση με τις μεταβατικές δοξασίες από τη ζωή στον θάνατο⁹³, κατείχαν σημαντική θέση στη θρησκευτική ζωή και στις θρησκευτικές πρακτικές των αρχαίων Μακεδόνων.

Το τέμενος οριζόταν από έναν μακρύ περίβολο στα δυτικά, μία στοά στα ανατολικά - η οποία δεν έχει αποκαλυφθεί ανασκαφικά - και στοά επίσης στα νότια, καταλαμβάνοντας συνολική έκταση 70μ. x 30μ., όπως υπολογίζεται από τους ανασκαφείς⁹⁴. Η νότια στοά έχει ενδιαφέρον ως προς την χρήση της και την εξέλιξή της. Το κτίσιμό της τοποθετείται χρονολογικά, βασιζόμενοι πάντα στα κινητά ευρήματα, στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Με πρόσοψη προς το λατρευτικό κτίριο με τα φρεάτια, λογικά θα χρησιμοποιούταν ως στέγαστρο για την προστασία των πιστών οι οποίοι παρακολουθούσαν τα τελετουργικά δρώμενα (πομπή, πιθανόν χοροί, θυσίες, κ.α.) στον νότιο λατρευτικό οίκο. Η αρχική ξύλινη

93. Ο Διόνυσος και η Περσεφόνη συνδέονται με τη ζωή και το θάνατο καθώς και οι δυο αναγεννιούνται· η Περσεφόνη μέσω του ελευσινιακού μύθου, ο Διόνυσος μέσω του μύθου του Ζαγρέα. Ο μύθος του Ζαγρέα ενώνει και τις δύο θεότητες μεταξύ τους. Σύμφωνα με το μύθο, ο Ζαγρεύς, καρπός της ένωσης του Δία και της Κόρης, κατασπαράχθηκε από τους Τιτάνες. Ο Δίας τους κατέκαψε με κεραυνό, αλλά στις στάχτες τους αποκαλύφθηκε η καρδιά του Ζαγρέα η οποία είχε μείνει ανέπαφη. Μέσω της καρδιάς του και μέσω της Σεμέλης ο Ζαγρέας αναγεννήθηκε ως Διόνυσος (= δις γεννημένος). Από τη στάχτη των κεραυνοβολημένων Τιτάνων γεννήθηκαν οι άνθρωποι, οι οποίοι φέρουν το «προπατορικό αμάρτημα». Ο μόνος τρόπος για να λυτρωθούν από το μίasma και ν' αποφύγει η ψυχή τους το μεταθανάτιο μαρτύριο είναι η μύηση στα Μυστήρια του Διονύσου, στα «Βακχικά». Στη συγκεκριμένη μύηση και λατρεία ο ρόλος της Περσεφόνης είναι μεσολαβητικός υπέρ της αλύτρωτης ψυχής· γι' αυτό κι οι μνημένοι νεκροί φέρουν χρυσά επιστόμια (σε μορφή φύλλων μυρτιάς) τα οποία αναφέρουν το όνομα του νεκρού και της Κόρης επικαλούμενοι τη θετική μεσολάβησή της. Σύμφωνα με τον Χατζόπουλο (2002, 22), κρίνοντας από την εικονογραφική διακόσμηση του τάφου της Κρίσεως στη Μίεζα, διαπιστώνεται ότι πολλοί Μακεδόνες πίστευαν στη μεταθανάτιο ζωή και στη δυνατότητα να περάσει η ψυχή την αιώνια ζωή στη Νήσο των Μακάρων και όχι στον σκοτεινό και πληκτικό Άδη.

94. Πιναγιάτογλου 2001, 356

κιονοστοιχία κλείστηκε με φράγματα, όχι πολύ αργότερα, κατά την Πινγιάτογλου, και το εσωτερικό της στοάς χωρίστηκε με εγκάρσιους τοίχους σε δωμάτια (τουλάχιστον δύο εγκάρσιοι τοίχοι κτίστηκαν). Κατά τους ανασκαφείς πιθανότατα σε αυτά τα χρόνια, όταν θα είχε εγκαταλειφθεί η χρήση του νότιου οίκου, η στοά χρησιμοποιήθηκε ως κατάλυμα γιατους πιστούς, ή ως αποθηκευτικός χώρος⁹⁵. Με τον αποχαρακτηρισμό του νότιου τμήματος του ιερού από ιερή περιοχή και αποκλεισμό του από περιοχή του τεμένους, σταδιακά εγκαταστάθηκε στον χώρο κεραμικό εργαστήριο για κατασκευή υλικών οικοδομής (δίπλα στον κλίβανο βρέθηκαν κεραμίδια και πλίνθοι ως απορρίμματα), οι κλίβανοι του οποίου κατέλαβαν το ανατολικό τμήμα της πρώην στοάς. Το βόρειο όριο δεν έχει καθοριστεί ανασκαφικά.

2.4. Το Ιερό του Ασκληπιού

Περίπου 150μ. ανατολικά του θεάτρου και αμέσως νότια του ιερού της Δήμητρας βρίσκεται το ιερό του Ασκληπιού (πιν.12α). Αν και ο Ασκληπιός είναι ένας σχετικά νέος θεός, ήδη από τα όψιμα κλασικά χρόνια είχε αποκτήσει σημαντική θέση στις θρησκευτικές δοξασίες όλων των Ελλήνων (όπως αποδεικνύεται από τα ιερά του στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο). Όσον αφορά στην Μακεδονία, η σημασία της λατρείας του Ασκληπιού φαίνεται από το γεγονός ότι με μεταρρυθμίσεις του Φιλίππου Β' οι ιερείς του θεού κατείχαν τη θέση του επώνυμου ιερέως σε όλες τις μακεδονικές πόλεις⁹⁶. Η μεγάλη ακμή του ιερού στο Δίο στα αυτοκρατορικά χρόνια και η κεντρική θέση του θεού στις θρησκευτικές δοξασίες της εποχής αποδεικνύονται από την παρουσία του θεού και των παιδιών του, των Ασκληπιάδων, σε διάφορα σημεία της πόλης, όπως τα αγάλματά τους μέσα στις μεγάλες θέρμες του Δίου (πιν. 12β,γ)· επίσης, Παιάνας στο Δίον εξυμνούσε τον θεό, ενώ ο Ασκληπιός απεικονίζεται στον οπισθότυπο των χάλκινων νομισμάτων της πόλης την εποχή των Σεβήρων. Ένα τοπικό προσωνύμιο του Ασκληπιού ήταν Δάρρων, δηλαδή Θάρρων⁹⁷.

95. Πινγιάτογλου 2001, 356

96. Χατζόπουλος 2002, 14

97. Χατζόπουλος 2002, 12

Καθώς το ανασκαφικό πεδίο του ιερού είναι σοβαρά διαταραγμένο είτε από ανθρώπινες παρεμβάσεις, είτε από τα άφθονα νερά της ευρύτερης περιοχής, ελάχιστα οικοδομήματα έχουν βρεθεί σε κατάσταση ώστε να μπορεί να εξακριβωθεί η μορφή τους - ένα εκ των οποίων είναι ο ναός -, ενώ έχουν βρεθεί κάποια σποραδικά τοιχία. Τα αναγνωρίσιμα οικοδομήματα είναι ο ναός (πιν. 13α), με σηκό και προθάλαμο, και μια στοά στα δυτικά του ναού με άξονα Β-Ν, η οποία προσεγγίζει στα βόρεια το ιερό της Δήμητρας. Η στοά είναι χωρισμένη σε χώρους διαφόρων χρήσεων σχετικών με τη λατρεία του Ασκληπιού, όπως εγκοιμητήριο, αλλά και άλλες βοηθητικές λειτουργίες ο βόρειος χώρος της στοάς έχει ταυτιστεί με βεσπασιανή (πιν. 13β). Η βεσπασιανή ήταν ορθογώνια, με καλοκτισμένα θεμέλια και ψηφιδωτό δάπεδο. Αν και δεν έχει βρεθεί κανένα έδρανο, υπολογίζεται ότι οι θέσεις θα ήταν περί τις τριάντα⁹⁸. Η πρόσβαση στις δημόσιες τουαλέτες θα γινόταν από νότια, μέσω της στοάς είτε άμεσα, είτε μέσω προθαλάμου. Παραμένει άγνωστο αν υπήρχε πρόσβαση από τα ανατολικά. Αν και προορισμένη να καλύπτει τις ανάγκες των πιστών οι οποίοι διανυκτέρευαν στο εγκοιμητήριο, πιθανότατα θα κάλυπτε τις ανάγκες όλων των ευρισκομένων στην ευρύτερη περιοχή των ιερών εκτός των νότιων τειχών της πόλης. Κατά τις δοκιμαστικές ανασκαφές νότια του ναού δεν βρέθηκε τίποτα το οποίο να αποδεικνύει ότι το ιερό συνεχιζόταν προς τα νότια. Στα ανατολικά του ναού του Ασκληπιού ανασκάφηκε τοίχος του 4^{ου} αι. π.Χ.: κατά τον Παντερμαλή⁹⁹ πιθανώς να πρόκειται για τον αρχικό περίβολο των ιερών του Δίου συνολικά.

Η ταύτιση του ιερού έγινε χάρη σε δύο επιγραφές οι οποίες αναφέρουν το όνομα του Ασκληπιού, μία στη βάση του λατρευτικού αγάλματος του 4^{ου} αι. π.Χ. (όπου το όνομα του θεού σώζεται αποσπασματικά) και σε μία αναθηματική στον Ασκληπιό Σωτήρα¹⁰⁰ (πιν. 13γ, δ). Εκτός των επιγραφών λαλίστατα είναι τα κινητά ευρήματα-αναθήματα χαρακτηριστικά της λατρείας του θεού (κεφάλι Ασκληπιού, κορμός αγαλματίου του Ασκληπιού, ένα μικρό χάλκινο φίδι, τμήμα αγαλματιδίου αγοριού καθισμένου οκλαδόν, κ.α.) (πιν. 13ε, ζ). Στο λατρευτικό άγαλμα ίσως να ανήκει ένα σανδάλι αγάλματος. Ο θεός περιτριγυριζόταν από τους ακολούθους του, όπως ο

98. Πινγιάτογλου 2003, 429

99. Παντερμαλής.....

100. Παντερμαλής 2006, 574

Τελεσφόρος στα ρωμαϊκά χρόνια¹⁰¹, το μαρμάρινο κεφαλάκι του οποίου βρέθηκε κατά τις ανασκαφές (πιν. 13η). Από τα ανασκαφικά δεδομένα η ίδρυση του ιερού τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και λειτούργησε με βεβαιότητα ως τον 3^ο αι. μ.Χ. όπως μαρτυρούν τα ευρήματα, κινητά και μη. Όλα τα ανεσκαμμένα οικοδομήματα χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια.

Μέσα στα όρια του ιερού βρίσκεται πηγή, απαραίτητο στοιχείο της λατρείας του θεού, η οποία τροφοδοτούσε αγωγό ο οποίος κατευθυνόταν προς τις βεσπασιανές - προφανώς για τον καθαρισμό τους -, για να καταλήξει στον συλλεκτήρα υπόνομο ο οποίος περιέβαλε τη βεσπασιανή, κατά το σύνηθες. Καθώς βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το ιερό της Δήμητρας, επίσης λατρεία σχετική με το νερό (το νερό ήταν απαραίτητο για τις τελετές εξαγνισμού), είναι υπό έρευνα η σχέση μεταξύ τους, τοπογραφικά και λατρευτικά. Κατά την Πινγιάτογλου η λατρεία του Ασκληπιού βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη λατρεία της Δήμητρας, όπως μαρτυρεί η αρχαία παράδοση, αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως τα παραθέτει¹⁰²: λατρεία Δήμητρας Καρποφόρου στο παλαιότερο ιερό του Ασκληπιού, στην Επίδαυρο, όπως μαρτυρεί επιγραφή, αναθηματική επιγραφή στις ελευσίνιες θεές τοποθετημένη στο Ασκληπιείο της Αθήνας, το «ανάγλυφο των ιατρών», όπως αποκαλείται ένα αναθηματικό ανάγλυφο από το Ασκληπιείο της Αθήνας, το οποίο απεικονίζει τον Ασκληπιό και τις δύο θεές, κ.α. σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, ο Ασκληπιός θεράπευσε τον Ηρακλή στο ιερό της Ελευσίνιας Δήμητρας στον Ταύγετο. Όσον αφορά τα Ελευσίνια Μυστήρια, την δεκατετραήμερη κατ' εξοχήν γιορτή αφιερωμένη στη Δήμητρα και στην Κόρη (εξ ου και το προσωνύμιο «ελευσινιακές»), η τέταρτη μέρα της, τα αποκαλούμενα *Επιδαύρια*, ήταν αφιερωμένη στον Ασκληπιό, ο οποίος, σύμφωνα με την παράδοση, άργησε στην διαδικασία της μύησης κατά μία ημέρα και μνήθηκε μόνος του κατά παραχώρηση.

101. Κουκουλοφόρος ιαματικός δαίμονας, ένα από τα μέλη του θιάσου του Ασκληπιού.

102. Πινγιάτογλου. 2003, 430-431

2.5. Το ιερό της Ίσιδας

Το ιερό της Ίσιδας (πιν. 14α-γ) βρίσκεται ανατολικά του ιερού της Δήμητρας και του Διός Υψίστου. Η αρχική λατρεία στο τέμενος, ως και στα ελληνιστικά χρόνια, ήταν της Άρτεμις¹⁰³, η οποία λατρευόταν ως η θεά της φύσης και του τοκετού, και της Αφροδίτης Υπολυμπιδίας. Σύμφωνα με τα δεδομένα, η Άρτεμις αντικαταστάθηκε από την Ίσιδα, την αιγύπτια θεά του τοκετού, τον 2^ο αι. π.Χ., κατά την κοινότατη πρακτική, στα ελληνιστικά και κυρίως στα ρωμαϊκά χρόνια, του συγκρητισμού θεοτήτων με κοινά χαρακτηριστικά. Πιθανώς στην περιοχή να προϋπήρχε ιερό του Ποσειδώνα, όπως υποδεικνύει η ελληνιστική βάση αφιερωτικού αγάλματος στον θεό (πιν. 14δ), εκτός αν η αναθηματική βάση μεταφέρθηκε από άλλο γειτονικό σημείο. Η λατρεία του Ποσειδώνα συνεχίστηκε ως και τα αυτοκρατορικά χρόνια, όπως αποδεικνύει το ευρεθέν άγαλμα του θεού του 2^{ου} αι. μ.Χ.¹⁰⁴(πιν. 14ε). Η σημερινή εικόνα του ιερού χρονολογείται στα όψιμα αυτοκρατορικά χρόνια, στον 2^ο αι. μ.Χ., ενώ σε βαθύτερα στρώματα έχουν βρεθεί ερείπια της πρωιμότερης φάσης των ελληνιστικών χρόνων.

Το ιερό αποτελείται από τρεις ναούς παραταγμένους με κατεύθυνση Β-Ν στην δυτική πλευρά του. Ο κεντρικός ναός είναι τοποθετημένος σε υψηλή κρηπίδα και προσεγγίζεται από μαρμάρινη κλίμακα στα ανατολικά. Πρόκειται για τετράστυλο, ιωνικό ναό ο οποίος είναι αφιερωμένος στην Ίσιδα Λοχεία. Στην πρόσοψη του υπήρχε στερεωμένο ανάγλυφο της θεάς με στάχυα στα χέρια (πιν. 15α), ενώ τα σκαλοπάτια, τα οποία οδηγούν στο ναό, χρησίμευαν και για την τοποθέτηση αναθημάτων στη θεά, όπως βάθρα με κοίλα ανάγλυφα, τα οποία απεικόνιζαν αποτυπώματα ποδιών, τυπικά αφιερώματα στην Ίσιδα, και τα οποία βρέθηκαν κατά χώρα (πιν. 15β). Μπροστά από τον ναό και στον κεντρικό άξονά του βρίσκεται ο βωμός, ενώ στα ανατολικά του βωμού και πάνω στον κεντρικό ανατολικό άξονα εκτείνεται ένας διάδρομος με χαμηλά τοιχία. Τα πηγαία νερά της περιοχής πλημμυρίζουν το ιερό και τον διάδρομο δίνοντάς του την όψη ποταμού, παραπέμποντας στον ποταμό Νείλο¹⁰⁵ (πιν. 15γ). Πάνω στα σκαλιά βρέθηκαν μαρμάρινοι αφιερωματικοί ταύροι οι οποίοι παραπέμπουν στον αιγυπτιακό θεό Άπι.

103. Παντερμαλής 1987, 4

104. Τσιάφτης 2017, 65· Πινγιάτογλου κ.α. 2011, 136

105. Παντερμαλής 1999α, 89

Στα βόρεια του κεντρικού ναού ήταν κτισμένος ναΐσκος αφιερωμένος στην Αφροδίτη Υπολυμπιδία, της οποίας το λατρευτικό άγαλμα βρέθηκε κατά τις ανασκαφές (πιν. 16α,β). Ακριβώς κάτω από το άγαλμα κατέληγε αγωγός νερού ο οποίος γέμιζε μία μαρμάρινη δεξαμενή μπροστά από το άγαλμα, τα νερά της οποίας κατέληγαν στον «Νείλο». Νότια του ναού της Ίσιδας Λοχείας μικρότερος ναός αφιερωμένος στην Ίσιδα Τύχη. Το λατρευτικό άγαλμα βρέθηκε στο μαρμάρινο βάθρο του κατά χώραν (πιν. 16γ,δ). Στα βόρεια του ιερού βρίσκονταν διαμερίσματα για διανυκτέρευση, καθώς και μια αίθουσα όπου ήταν στημένα αγάλματα γυναικών-ευεργετών του ιερού. Έχουν βρεθεί μερικές βάσεις αγαλμάτων με τα ονόματα των αφιερωθεισών χαραγμένα πάνω τους· εντύπωση κάνει το άγαλμα της Ιουλίας Φρουγιανής Αλεξάνδρας, το οποίο βρέθηκε στημένο όπως ήταν αρχικά στο βάθρο του (πιν. 17α, β).

Η κατάσταση εύρεσης του ιερού, με τα αγάλματα και τα αναθήματα ακόμα στη θέση τους ή πεσμένα ακριβώς δίπλα όπου ήταν εξ αρχής τοποθετημένα, χωρίς ίχνος άλλης διατάραξης, προσφέρει στοιχεία για την αιτία της καταστροφής και εγκατάλειψης της θέσης, η οποία πρέπει να ήταν ένας πολύ δυνατός σεισμός¹⁰⁶. Το πιθανότερο σενάριο είναι ότι λόγω του σεισμού ανέβηκε η στάθμη των επίγειων υδάτων - η στάθμη έχει ανέβει πάνω από ένα μέτρο¹⁰⁷ -, το ιερό πλημμύρησε και η χρήση του εγκαταλείφθηκε· σταδιακά ίλυς κάλυψε τα πάντα, μετατρέποντας την περιοχή του ιερού σε βάλτο. Η βαλτώδης κατάσταση του χώρου και η συσσώρευση μεγάλου πάχους λάσπης - πάνω από τέσσερα μέτρα - δυσκόλεψε πολύ τους ανασκαφείς¹⁰⁸. αλλά καθώς ουδέν κακό αμιγές καλού, η αιτία καταστροφής στάθηκε και ο λόγος διατήρησης των ερειπίων σε αρκετά καλή κατάσταση και αποτροπής πιθανής σύλησης του χώρου στους αιώνες που μεσολάβησαν ως την ανασκαφή.

2.6. Το ιερό του Διός Υψίστου

Παρεμβάλλεται μεταξύ του ιερού της Δήμητρας και του ιερού της Ίσιδας (πιν.

106. Παντερμαλής 1999α, 92

107. Παντερμαλής 1999α, 89

108. Παντερμαλής 1999α, 89

17γ, δ). Μεταξύ των ιερών του Διός και της Ίσιδας ρέει ο ποταμός Βαφύρας¹⁰⁹. Το τέμενος πρέπει να περιβαλλόταν από στοές στη βόρεια και στη δυτική πλευρά έχουν ανασκαφεί σειρές δωματίων τα οποία εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του ιερού· δύο χώροι στη βορινή στοά έχουν χαρακτηριστεί από τον Παντερμαλή ως λατρευτικοί, κρίνοντας από τα κινητά ευρήματα στο εσωτερικό τους¹¹⁰. Οι πιστοί εισέρχονταν στον χώρο του ιερού από δύο εισόδους, μία στην δυτική και μία στη νότια πλευρά. Από την νότια είσοδο του τεμένους ξεκινούσε δρόμος ο οποίος οδηγούσε στο ναό. Ο ναός ήταν μονόχωρος, κτισμένος στον άξονα Β-Ν με είσοδο στα νότια Η είσοδος και έξοδος στο και από το ναό γινόταν μέσω δύο δίφυλλων θυρών, όπως αποκαλύπτουν οι οπές για τους τóρμους των ξύλινων θυρών στο κατώφλι· η μία θύρα άνοιγε προς τα έξω και η άλλη προς τα μέσα. Ο ναός περιτρεχόταν από στοά στις τρεις πλευρές. Το δάπεδο του ναού ήταν καλυμμένο με ψηφιδωτό το οποίο απεικόνιζε το έμβλημα του θεού (κατεστραμμένο ήδη στην αρχαιότητα) πλαισιωμένο από δύο μικρότερους πίνακες με κοράκια. Το δάπεδο του πετρού ήταν επίσης καλυμμένο με ψηφιδωτό γεωμετρικό σχέδιο, εκτός από την είσοδο όπου απεικονιζόταν ταύρος και διπλός πέλεκυς (τελετουργικό εργαλείο για τις θυσίες). Σε απόσταση επτά μέτρων νότια του ναού και στον άξονά του, κατά το σύνηθες, βρέθηκε ο κτιστός βωμός (2,5μ. x 3μ.).

Αυτό που εντυπωσιάζει στο ιερό του Δία είναι η ο βαθμός διατήρησής του, τόσο ώστε τα αναθήματα και το λατρευτικό άγαλμα (πιν. 18α) βρέθηκαν στη θέση τους ή πεσμένα παραπλεύρως. Στο εσωτερικό του ναού και εφαπτόμενο στον βόρειο τοίχο βρίσκεται το κτιστό βάθρο του λατρευτικού αγάλματος του Δία (2μ. x 1μ.). Στο μέτωπό του ήταν αναρτημένες δύο μαρμάρινες πλάκες με ενημερωτικές επιγραφές σχετικές με οργανωτικά και οικονομικά θέματα¹¹¹ του ιερού, οι οποίες χρονολογούνται στον 3^ο αι. μ.Χ. Το ίδιο το άγαλμα του Δία βρέθηκε πεσμένο στο έδαφος, δίπλα ακριβώς από τη βάση του, στην ανατολική της πλευρά. Είναι μονολιθικό, όχι ιδιαίτερα ευμέγεθες, σκαλισμένο σε χοντρόκοκκο μάρμαρο με μεγάλους κρυστάλλους και με ιδιαίτερα καλοδουλεμένη επιφάνεια. Βρέθηκε ακέφαλο

109. Αρχικά η κοίτη του ποταμού ήταν ανατολικά του ιερού της Ίσιδος και όχι στα δυτικά του. Ο ποταμός παρεκτράπηκε προς διευκόλυνση της ανασκαφής (Παντερμαλής 1999, 89)

110. Παντερμαλής 2004, 378

111. Η μία αναφέρεται στον κληρούχους να αναλάβουν την ευθύνη των μηνιαίων «δοχών» του ιερού, ενώ η δεύτερη είναι σχετική με κτήματα στην ιδιοκτησία του ιερού (Παντερμαλής 2003, 418)

και μέχρι σήμερα οι ανασκαφείς δεν έχουν ευτυχήσει να βρουν το κεφάλι του. Ο θεός απεικονίζεται ημίγυμνος, καθισμένος σε θρόνο. Το ιμάτιο, που καλύπτει μόνο το κάτω μέρος του σώματος του θεού, κάνει μια αναδίπλωση πάνω από τον αριστερό του ώμο. Στο ανυψωμένο αριστερό του χέρι κρατούσε σκήπτρο (βρέθηκαν σπαράγματα), ενώ στο δεξί, το οποίο είναι ακουμπισμένο στο μηρό του κρατάει κεραυνό. Ο συγκεκριμένος αγαματικός τύπος του Δία ήταν πολύ του συρμού στα ρωμαϊκά χρόνια και παραπέμπει απ' ευθείας στο κλασικό χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία στην Ολυμπία, έργο του Φειδία (πιν. 18β), το οποίο αποτέλεσε το πρότυπο. Το άγαλμα του Δία Υψίστου στο Δίο, όπως και ολόκληρο του ιερού του τοποθετείται χρονικά στα αυτοκρατορικά χρόνια.

Δίπλα στο λατρευτικό άγαλμα του πατέρα των θεών θα πρέπει να βρισκόταν η δεύτερη στην ιεραρχία στο ελληνικό θρησκευτικό πάνθεον, η σύζυγός του Ήρα. Αν και δεν υπάρχουν απτές αποδείξεις, το άγαλμά της δεν βρέθηκε στην περιοχή του ιερού, ένα άγαλμα καθιστής γυναικείας μορφής το οποίο βρέθηκε εντοιχισμένο στο διατείχισμα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ως οικοδομικό υλικό, είναι απόλυτα συμβατό στο μέγεθος, στην ποιότητα του υλικού και στη τεχνοτροπία με το άγαλμα του Διός Υψίστου. Πρόκειται για μητριαρχική μορφή καθισμένη σε θρόνο (πιν. 18γ). Το καλοδουλεμένο ένδυμά της αποτελείται από έναν πτυχωτό χιτώνα ο οποίος καλύπτει όλο το σώμα, αφήνοντας ακάλυπτο μικρό τμήμα του ώμου, και λεπτοϋφασμένο ιμάτιο· τα ανωτέρω αναφερόμενα στοιχεία συνδυασμένα με τη σπανιότητα των σανδαλιών της, με τριπλό κάπτυμα, συνηγορούν με τον Παντερμαλή ο οποίος ταυτίζει τη μορφή με την Ήρα και την τοποθετεί δίπλα στον Δία μέσα στον ναό του¹¹² (πιν. 18δ).

Εκτός από το άγαλμα της Ήρας, το οποίο αφαιρέθηκε κάποια εποχή για να χρησιμοποιηθεί ως δόμος του τείχους, σχεδόν όλα τα υπόλοιπα, χρηστικά, τελετουργικά σκεύη και αναθήματα βρέθηκαν στην θέση τους. Δίπλα στον βωμό βρέθηκε λεκάνη και άλλα σκεύη σχετικά με τη θυσία του ζώου, όπως κι ένα βουκράνιο. Σε μικρή απόσταση βόρεια του βωμού βρέθηκε η δέστρα του προς θυσία ζώου. Σ' επαφή με το δυτικό πτερό βρέθηκε δεξαμενή νερού· η χρήση της δεν είναι γνωστή, αλλά, όπως αντιλαμβάνεται ο Παντερμαλής, το νερό έπαιζε σημαντικό ρόλο

112. Παντερμαλής 2006, 570

στη λατρεία του Διός Υψίστου στο συγκεκριμένο ιερό¹¹³. Καθώς ο αετός ήταν το ιερό πτηνό και σύμβολο της βασιλικής εξουσίας του Δία, αποτελούσε κοινό ανάθημα στο ιερό του. Ένας μαρμάρινος αετός ήταν τοποθετημένος δίπλα στο άγαλμά του, ενώ - ανάμεσα στα διάφορα αναθήματα - άλλοι 14 μαρμάρινοι αφιερωματικοί αετοί, ολόγλυφοι και ανάγλυφοι ήταν τοποθετημένοι στον χώρο του τεμένους, πολύ πιθανόν κάποιοι από αυτούς κατά μήκος του διαδρόμου ο οποίος οδηγούσε από την κυρία νότια είσοδο προς τον ναό (πιν. 19α-γ). Όλοι οι αετοί απεικονίζονται να κρατούν αντικείμενα θυσίας (αιματηρές και μη) στα νύχια τους, είτε το ζώο προς θυσία, είτε στάχυα, είτε φιάλες και κάποιοι και τον κεραυνό. Στους μαρμάρινους κίονες-βάσεις των αναθημάτων αναγράφεται η αφιέρωση «Δί Υψίστω» (πιν.19δ).

Σύμφωνα με τον Παντερμαλή¹¹⁴, όπως το ιερό της Ίσιδας, όμοια και το ιερό του Διός Υψίστου υπέστη μεγάλες αλλαγές και έζησε μεγαλύτερες δόξες στα χρόνια της δυναστείας των Σεβήρων (2^{ος} αι. μ.Χ.) και ως τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., με νέες κατασκευές και νέα αναθήματα. Το 251 μ.Χ., όταν χρονολογείται η επιγραφή η οποία αναφέρει τα ονόματα όσων επιλέχθηκαν για να επιβλέπουν την οργάνωση των μηνιαίων «δοχών» (προσφορών, δωρεών) προς τιμή του θεού, το ιερό του Διός Υψίστου θα πρέπει να βρισκόταν στο απόγειό του. Το γεγονός ότι δημόσιου ενδιαφέροντος κείμενα αναρτώνται στο τέμενος του Διός Υψίστου αυτή την περίοδο, είναι ενδεικτικό της ανάρρησής του στο επίπεδο πολιτικής σημασίας την οποία είχε έως τότε αποκλειστικά το ιερό του Διός Ολυμπίου, ως κέντρο βασιλικής προβολής και κρατικής ενημέρωσης και προπαγάνδας.

Η λατρεία του Διός Υψίστου είχε μεγάλη διάδοση στη Μακεδονία στην ελληνιστική περίοδο και στα ρωμαϊκά χρόνια σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ως ο πατριάρχης θεός και του ρωμαϊκού πανθέου, λατρευόταν ως ύψιστος, ο ανώτατος, ο ένας, ο απόλυτος, δηλαδή, μέσα στο ρωμαϊκό Καπιτώλιο. Η λατρεία του Δία ως Ύψιστος ίσως να έχει και πολιτικές προεκτάσεις στα αυτοκρατορικά χρόνια, παραπέμποντας στον έναν, στον ανώτατο ηγέτη, τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, νομιμοποιώντας υποσυνείδητα την απόλυτη ηγεμονία του πιθανόν σ' αυτόν τον παραλληλισμό να οφείλεται η δημοφιλία της συγκεκριμένης λατρείας στην αυτοκρατορική ρωμαϊκή περίοδο κι έκτοτε. Κάποιοι μελετητές

113. Παντερμαλής 2003, 419

114. Παντερμαλής 2004, 380

(συμπεριλαμβανομένου και του Παντερμαλή) παραλληλίζουν την λατρεία του Διός Υψίστου με τον Ύψιστο, τον μοναδικό Θεό της εβραϊκής και της σύγχρονης του χριστιανικής θρησκείας¹¹⁵. Συνεπαγωγικά, αν ερμηνευτεί ανάλογα, η λατρεία του Διός Υψίστου στην ουσία καταργούσε το πάνθεον, τον πολυθεϊσμό και έβαλε τα θεμέλια της επικράτησης μιας μονοθεϊστικής θρησκείας.

2.7. Μνημειώδη / βασιλικά αναθήματα

Η προσφορά αναθημάτων στα ιερά αποτελούσε πολιτισμικό αξίωμα και θεωρείτο απαραίτητη, είτε για να κερδηθεί ή να διατηρηθεί η εύνοιά των θεών, είτε για να δοθούν ευχαριστήρια για την εύνοια και την προστασία την οποία ο αναθέτης δέχθηκε από τους θεούς, είτε για να τιμηθεί κάποιο σημαντικό πρόσωπο για το ήθος του και για κάποια εξέχουσα υπηρεσία την οποία πρόσφερε. Τα αναθήματα ποίκιλαν, ανάλογα την οικονομική κατάσταση του αναθέτη, από μικρά και ταπεινά έως μνημειώδη και πολύτιμα. Από τη στιγμή που η θεότητα ήταν ικανοποιημένη ακόμα και με ευτελή αναθήματα (π.χ. στην περίπτωση των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη, οι ναυτικοί πρόσφεραν τα μαλλιά τους ως ευχαριστία για τη διάσωσή τους), στην περίπτωση των πολύτιμων ή μνημειωδών αναθημάτων, ο λόγος της χορηγίας ξέφευγε από απλή ευχαριστία ή επίκληση στο θείο. Χωρίς να αποκλείεται η ανάγκη προσφοράς ό,τι καλύτερου θα μπορούσε να προσφέρει κάποιος από βαθύ θρησκευτικό αίσθημα και για προσωπική ηθική ικανοποίηση, ή για να αποδοθούν οι αρμόζουσες τιμές σε έναν ήρωα ή έναν επιφανή, ένας κύριος λόγος προσφοράς ενός πολυτελούς αναθήματος θα ήταν (ανέκαθεν και συνεχίζει να είναι) η επίδειξη του πλούτου και κατά συνέπεια της δύναμης του αναθέτη, με απώτερο σκοπό την απόκτηση φήμης, κύρους, δόξας και περαιτέρω δύναμης, είτε επρόκειτο για ιδιώτη, είτε για πολιτικό πρόσωπο. Δεν λείπουν τα παραδείγματα πολιτικού ανταγωνισμού πόλεων και κρατών μέσω των αναθημάτων τους στα μεγάλα ιερά, με χαρακτηριστική περίπτωση το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς.

115. Κατά τη συνέντευξή του στην εφημερίδα Το Βήμα, τον Αύγουστο του 2003, ο Δ. Παντερμαλής, υπεύθυνος της ανασκαφής από το 1972, υποστηρίζει ότι κατά τη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τους Εβδομήκοντα, ο «μόνος θεός» των Ιουδαίων μεταφράστηκε ως «ύψιστος» κατ' επίδραση του Διός Υψίστου, η λατρεία του οποίου ήταν πολύ διαδεδομένη και στην ρωμαϊκή Ανατολή. (<https://www.tovima.gr/2008/11/24/culture/to-thayma-toy-dios-ypsistoy/>)

Στην περίπτωση των ηγεμόνων, η χορήγηση μνημειακών κατασκευών δημόσιου χαρακτήρα ίσως να ενέχει και περαιτέρω προεκτάσεις προσωπικής φιλοδοξίας, όπως της καθιέρωσης του ηγεμόνα στη συνείδηση του λαού του ως νόμιμου και άξιου να κατέχει την εξουσία, με δυναστικές ρίζες, αλλά και ευσεβή, αγαπητό των θεών επίσης αποτελεί ένα τρόπο να διατηρείται ο πληθυσμός απασχολημένος ώστε να συντηρείται η οικονομική ευμάρειά του και κατά συνέπεια η ικανοποίησή και η πίστη του στον Ηγέτη¹¹⁶. Τα οικοδομήματα ως αναθήματα συνδύαζαν και τις δύο επιδιώξεις: διατηρούσαν τον πληθυσμό απασχολημένο για μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά και παρέμεναν ως ανεξίτηλη υπενθύμιση της μεγαλοσύνης, της ευσεβείας και της αξίας του χορηγού τους. Κατά τη μελέτη της Σμιτ-Δούμα, έχουν καταγραφεί 15 δωρεές οικοδομημάτων Μακεδόνων βασιλέων στην Ελλάδα και στην Ασία, συνολικά, και 12 περιπτώσεις αφιέρωσης αγαλμάτων (με τις τέσσερις να τίθενται υπό αμφισβήτηση)¹¹⁷. Έχοντας επίγνωση ότι ένα αρχιτεκτόνημα αποτελεί ριζική και μόνιμη επέμβαση στον χώρο, και εντυπώνεται στην ψυχολογία αυτών οι οποίοι το βλέπουν και το χρησιμοποιούν, ο τύπος του κτιρίου το οποίο επέλεγε να χορηγήσει ο κάθε αναθέτης-ηγεμόνας, αλλά και ο σχεδιασμός του, ίσως να ήταν ενδεικτικά της προσωπικότητά του, των ενδιαφερόντων και των επιδιώξεών του· υπό αυτό το πρίσμα, δεν θα ήταν απίθανο οι χορηγοί να συμμετείχαν ενεργά στον σχεδιασμό του κτιρίου και στην επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων και των υλικών κατασκευής, με σκοπό το τελικό αποτέλεσμα να αποτελέσει κάτι ξεχωριστό ανάμεσα στο όμοιά του¹¹⁸. Τα πανελλήνια ιερά, όπως και τα ιερά διεθνούς εμβέλειας, αποτελούσαν τους πιο ενδεδειγμένους χώρους για την έκθεση των αναθημάτων εντύπωσης και πολιτικής προπαγάνδας.

Η περίπτωση του Δίου δεν εμπίπτει στα φημισμένα πανελλήνια ή διεθνή ιερά (αν και έγινε προσπάθεια από τους Μακεδόνες βασιλείς να αποκτήσει πανελλήνιο κύρος), αλλά αποτελούσε το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της Μακεδονίας, από την ίδρυσή του έως και το τέλος του, δεχόμενο πλήθος αφιερωμάτων, πολλά εκ των οποίων βασιλικά. Το παράδοξο είναι ότι έως σήμερα δεν έχει βρεθεί κανένα μνημειώδες ανάθημα, ούτε κινητό, ούτε αρχιτεκτονικό. Στις αρχαίες πηγές

116. Wescoat 2015, 179· Blakely 2002, 152

117. Σμιτ-Δούμα 2001, 298-299

118. Wescoat 2015, 197

αναφέρεται η ύπαρξη μνημειωδών γλυπτών (το προαναφερθέν χάλκινο σύνταγμα των 25 έφιππων εταίρων οι οποίοι έπεσαν στη μάχη του Γρανικού ποταμού και τα μνημειώδη επιχρυσωμένα αγάλματα των Μακεδόνων βασιλέων) και η εύρεση ελάχιστων ενεπίγραφων βάσεων αγαλμάτων ισχυροποιεί την αναφορά κατά περίπτωση. Είναι απορίας άξιο ότι δεν βρέθηκε κανένα σπάραγμα, ή αρχιτεκτονικό κατάλοιπο. Ο Frazer υποστηρίζει ότι πριν την εποχή του Φιλίππου Β' δεν υπήρχε μνημειώδη αρχιτεκτονική στην Μακεδονία¹¹⁹. Κατά την Παλαγγιά, ως τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή ως τη βασιλεία του Κασσάνδρου, δεν υπήρχαν μνημειώδη κτίρια στην Μακεδονία, με εξαίρεση το ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη¹²⁰. Κατά την Σμιτ-Δούνα, οι Μακεδόνες βασιλείς δεν αφιέρωσαν ποτέ κανένα αρχιτεκτόνημα στο έδαφος της αρχικής Μακεδονίας όλα τα κτίρια ως βασιλικά αναθήματα βρίσκονται εκτός του πυρήνα του κράτους, κυρίως στην Ανατολή (με μία εξαίρεση στη Βέροια) και χρονολογούνται κυρίως στα χρόνια των διαδόχων του Αλέξανδρου Γ'¹²¹. Το σχέδιο του Αλέξανδρου για έναν μεγαλοπρεπή ναό προς τιμή του Δία δεν ευόδωσε. Από τα ανασκαφικά δεδομένα δικαιώνεται εν μέρει η Σμιτ-Δούνα, καθώς οι επιγραφές οι οποίες αναφέρονται σε κάποιο μνημειώδες ανάθημα στο Δίον δεν διευκρινίζουν αν πρόκειται για αρχιτεκτόνημα, και χρονολογούνται στα χρόνια των διαδόχων του Αλέξανδρου. Κατά την ίδια ερευνήτρια, η έλλειψη αναφοράς σε δωρεά οικοδομημάτων ίσως να οφείλεται είτε σε ελλιπείς ανασκαφές, είτε σε πρακτική των Μακεδόνων βασιλέων να μην επιγράφουν το αφιέρωμά τους και να μη μνημονεύουν το όνομά τους στα κτίρια τα οποία ανήγειραν εντός του αρχικού κράτους της Μακεδονίας¹²².

Στη συνέχεια γίνεται μια μικρή αναφορά στα μεγάλα αναθήματα, όσα είναι γνωστά από τις πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα.

119. Frazer 1982, 191

120. Palagia 2016, 79 , 2011, 477

121. Σμιτ-Δούνα 2001, 269

122. Σμιτ-Δούνα 2001, 270-1

2.7.1. Σύνταγμα του Γρανικού

Με αυτήν την ονομασία αναφέρεται στη βιβλιογραφία το σύνταγμα των 25 χάλκινων ιππέων, των Εταίρων του Αλέξανδρου Γ' οι οποίοι σκοτώθηκαν στην πρώτη μεγάλη μάχη της εκστρατείας του, στην περιοχή Γρανικός, κοντά στον ομώνυμο ποταμό. Για να τους τιμήσει ο Αλέξανδρος έδωσε εντολή στον γλύπτη Λύσιππο να κατασκευάσει εικοσιπέντε χάλκινα αγάλματα, τους έφιππους αδριάντες των πεσόντων εταίρων συμπεριλαμβανομένου του δικού του, τα οποία τοποθέτησε στο τέμενος του Δία στο Δίον. Κατά την επιδρομή των Αιτωλών το 219 π.Χ. και την καταστροφή του Δίου - και της πόλης και των ιερών -, τα αγάλματα, όπως και τα άλλα αναθήματα των ιερών ρίχτηκαν στο έδαφος. Το Δίον ξανακτίστηκε από τον Φίλιππο Ε' και οι αδριάντες επαναστήθηκαν στην αρχική τους θέση. Μετά την τελική ήττα των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους, οι αδριάντες κατέληξαν στην Ρώμη όπου στήθηκαν μπροστά από τους ναούς του Δία και της Ήρας στον περίβολο τον οποίο έκτισε ο Quintus Caecilius Metellus Macedonicus περί το 146 π.Χ.¹²³ (πιν. 20α).

Ένα χάλκινο άγαλμα ίππου το οποίο ανακαλύφθηκε στην περιοχή Vicolo delle Palme στη Ρώμη το 1849 χρονολογήθηκε από τον αρχαιολόγο Luigi Canina ως ελληνικό κλασικό, και κρίνοντας από την τεχνοτροπία το απέδωσε στον Λύσιππο¹²⁴ (πιν. 20β)· δεδομένης της εγγύτητας του σημείου εύρεσης με το σημείο όπου ένα από τα αγάλματα είχε μεταφερθεί, ο Canina υποστήριξε ότι ανήκε στο σύνταγμα, ως ένα από τα άλογα των εταίρων. Έκτοτε έχει αμφισβητηθεί η αυθεντικότητα του έργου και θεωρείται από πολλούς ρωμαϊκό αντίγραφο. Σήμερα εκτίθεται στο Musei dei Capitolini (Palazzo dei Conservatori) στη Ρώμη.

Ένα άλλο αγαλμάτιο το οποίο απεικονίζει τον Αλέξανδρο Γ' έφιππο στον Βουκεφάλα και χρονολογείται στα αυτοκρατορικά χρόνια, κατά την Calcani και τον Moreno αποτελεί ρωμαϊκό αντίγραφο του Λυσίππειου το οποίο ανήκε στο Σύνταγμα

123. Αρριανός, Ανάβασις 1.16.4, Πλίνιος HN 34.65, Valleius Paternulus 1.2.2-5 (σε Varner 2018, 158), Gorrie 2007, 4-5. Η τοποθέτηση των αγαλμάτων των Εταίρων στη Ρώμη ήταν συμβολική, κατά τον Παντερμαλή (1999, 10), μέρος της θριαμβολογίας, ως η κατάκτηση των νικητών και κατακτητών των Περσών. Κατά την Calcani (1989, 25) ο στόχος του Metellus ήταν να μεταφερθεί το Δίον στη Ρώμη και να παραλληλιστεί ο δικός του θρίαμβος με τον θρίαμβο του Αλέξανδρου.

124. Calcani 1989, 31

του Γρανικού¹²⁵(πιν. 21α). Ένα χάλκινο άλογο χωρίς ιππέα, ίδιου μεγέθους και τεχνοτροπίας με τον έφιππο Αλέξανδρο, θεωρείται επίσης από τον Moreno ως αντίγραφο ενός εκ του Συντάγματος¹²⁶ (πιν. 21β). Και τα δύο αγαλμάτια φυλάσσονται στο Museo Nazionale στη Νάπολη και είναι γνωστά ως οι Χάλκινοι Ιππείς του Ercolano.

Στο Μουσείο της Πόλης του Leeds εκτίθεται ένας μαρμάρινος κορμός ιππέα (αρ.καταχ. 10073) (πιν.21γ), ο οποίος βρέθηκε στο ιερό της Giunone Sospita στο Lanuvio. Στο ίδιο σημείο βρέθηκαν ακόμα δύο κορμοί ιππέων. Τα τρία αγάλματα κατέληξαν σε διαφορετικό μουσείο το καθένα: στο Βρετανικό Μουσείο, στο Μουσείο της Πόλης του Leeds και στην Δημοτική Αρχαιοθήκη του Lanuvio. Η Calcani εικάζει ότι ανήκαν σε ένα μεγαλύτερο σύνταγμα ιππέων, πιθανότατα μαρμάρινων αντιγράφων των χάλκινων του Συντάγματος του Γρανικού. Από τα τρία ευρεθέντα, θεωρεί ότι ο κορμός ο οποίος εκτίθεται στο μουσείο του Leeds παραπέμπει άμεσα σε λυσίππειο έργο¹²⁷.

2.7.2. Ανάθημα του Κάσσανδρου

Στο ιερό της Ίσιδας Τύχης παρατηρήθηκε ότι η βάση του λατρευτικού αγάλματος ήταν σε δεύτερη χρήση (πιν. 38α, β), καθώς πάνω της διατηρούταν ακόμα η επιγραφή του παλαιού αναθήματος. Η παλαιά επιγραφή ανέφερε ότι το άγαλμα το οποίο έστεκε στο βάθρο ήταν αφιέρωμα του βασιλιά Κάσσανδρου στον Δία («βασιλεύς Μακεδόν[ων] / Κάσσανδρος Αντιπ[άτρου] / Δί Ολυμπίω»¹²⁸) (πιν. 22). Δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί αν το αφιέρωμα επρόκειτο για άγαλμα του θεού ή αδριάντα του ίδιου του βασιλιά. Θα μπορούσε να αποτελεί ένα από τα αγάλματα των Μακεδόνων βασιλέων τα οποία ήταν στημένα στο τέμενος του Δία, το οποίο αμφισβητεί η

125. Calcani 1989, 34· Moreno 1981, 186-187

126. Moreno 1981, 187

127. Calcani 1989, 78

128. Παντερμαλής 1999α, 59

Παλαγγιά¹²⁹. Το βέβαιο είναι ότι το ανάθημα θα ήταν τοποθετημένο στο τέμενος του Δία.

2.7.3. Ανάθημα του Φίλιππου Ε΄

Κατά τις ανασκαφές των ιδιωτικών οικιών, βρέθηκε εντοιχισμένη ως οικοδομικό υλικό τμήμα βάσης αναθήματος του βασιλιά Φιλίππου Ε΄ προς τον Δία Ολύμπιο: «βασιλεύς] Φίλιππος / βασιλέω]ς Δημητρίου / Διῖ Ολυ]μπίωι»¹³⁰ (πιν. 23α).

2.7.4. Ανάθημα του Περσέα

Μια άλλη επιγραφή σε βάση η οποία μπορεί να στήριζε ανάθημα ή άγαλμα του βασιλιά Περσέα αναφέρει: «[Βασιλεύς Περσεύς / βα]σιλέως Φιλίπ[που]»¹³¹ (πιν.23β). Ο Τσιάφης δίνει και μία διαφορετική εκδοχή ανάγνωσης της επιγραφής¹³²

2.7.5. Ασπίδα του Δημήτριου Πολιορκητή

Ο Δημήτριος Πολιορκητής, ή μέλος του στρατού του, ανέθεσε μία ασπίδα με το όνομά του («βασιλέ[ως Δημητρ]ίου») (πιν. 23γ) στο ιερό του Δία, μία από τις πολλές οι οποίες ανατέθηκαν σε διάφορα ιερά¹³³.

129. Palagia 2011, 490

130. Πινγιάτογλου 2011, 139

131. Παντερμαλής 1989, 13

132. Η διαφορετική εκδοχή είναι: [βα]σ ι [λέ]α [Π]ε ρ σ [έα] / [β]α σιλέως Φιλίππ [ου] / (Τσιάφης, 2017, 361).

133. Palagia 2016, 76

2.8. Γενικές παρατηρήσεις / Σύνοψη

Ιδρυμένο στους πρόποδες του ιερού βουνού, της κατοικίας των δώδεκα σημαντικότερων ελληνικών θεοτήτων, στα νότια όρια της μακεδονικής επικράτειας, αλλά εκτεθειμένο στα στοιχεία της φύσης (σεισμοί, πλημμύρες) και στις ανθρώπινες επιθέσεις, χωρίς φυσική αμυντική θέση και προστασία, το Δίον θεωρητικά θα θεωρούνταν καταδικασμένο να εξαφανιστεί σύντομα. Αντίθετα από τη λογική εξέλιξη, αναπτύχθηκε και αποτέλεσε το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο των αρχαίων Μακεδόνων, με παράπλευρη σημαντική διοικητική λειτουργία: δεν αποτελούσε, δε, ένα μεμονωμένο ιερό, αλλά συγκρότημα ιερών αφιερωμένων σε διαφορετικές θεότητες. Η ευημερία και η δύναμη της πόλης και των ιερών διήρκησαν - με αυξητική πορεία - και κατά την περίοδο όταν η Μακεδονία έγινε μια από τις επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ως και τα Παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Το νερό του ποταμού Βαφύρα, το νερό των αμέτρητων πηγών, το νερό γενικά φαίνεται να έπαιξε σημαντικό ρόλο στην συγκεκριμένη ιερή περιοχή, καθώς όλες οι λατρείες οι οποίες μνημονεύονται στην περιοχή, ή οι οποίες έχουν έρθει στο φως ανασκαφικά σχετίζονται, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, με το νερό (με εξαίρεση, ίσως, το τέμενος του Διός Ολυμπίου). Ζωογόνο και καταστρεπτικό ταυτόχρονα, σημάδεψε την ιστορία της περιοχής. Η θέση του σε όλη την εξελικτική πορεία της πόλης και των ιερών του Δίου - στην επιλογή των συγκεκριμένων λατρειών και στην εξέλιξή τους - ίσως να έχριζε περαιτέρω μελέτης.

Σε καμία αρχαία γραμματειακή πηγή δεν αναφέρονται μνημειώδη οικοδομήματα ως αφιερώματα ιδιωτών ή βασιλέων στην περιοχή των ιερών και τα ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν στο ότι ποτέ δεν υπήρξε κτιριακό αφιέρωμα στο Δίον. Από τα κινητά μνημειακά αφιερώματα, τα οποία γνωρίζουμε μόνο από τις φιλολογικές πηγές, έχει μείνει μόνο η ανάμνηση σε μεταγενέστερα έργα, και ελάχιστες βάσεις αναθημάτων οι οποίες απλά δικαιώνουν τις πηγές.

Στα ρωμαϊκά χρόνια διατηρήθηκε η αρχέγονη λατρεία των Ελευσινίων θεοτήτων και του Διός Ολυμπίου στο Δίον, αν και άλλες θεότητες πήραν την πρωτοκαθεδρία (Ασκληπίος) και νέες εισήχθησαν (Ζεύς Ύψιστος) αντικαθιστώντας κατά περίπτωση προϋπάρχουσες (η Ίσιδα αντικατέστησε την Άρτεμη), με επακόλουθη οικοδομική δραστηριότητα. Η ανοικοδόμηση κι η γενικότερη ανάπτυξη την εποχή των Σεβήρων δεν παρατηρήθηκε μόνο στα ιερά του Δίου, αλλά σε ολόκληρη την οικονομική και,

κατά συνέπεια, κοινωνική ζωή της πόλης, αλλά και ολόκληρης της Μακεδονίας. Η ανάπτυξη εκφράστηκε με κοπή νομισμάτων σε τοπικά νομισματοκοπεία, επισκευή αγαλμάτων, κατασκευή νέων αγαλμάτων, κατασκευή ναών, κ.α.¹³⁴ Κατά τον Παντερμαλή, το μεγάλο ενδιαφέρον για τη Μακεδονία στα χρόνια των Σεβήρων έγκειται στην αναβίωση του ενδιαφέροντος για τον θρύλο του Αλέξανδρου και την περασμένη δύναμη της Μακεδονίας¹³⁵. Είναι η εποχή όταν η ρωμαϊκή αυτοκρατορία βρίσκεται σε πόλεμο στα ανατολικά, στις περιοχές όπου πολέμησε και τις οποίες κατέκτησε ο Αλέξανδρος. Τα πρόσωπα, τα γεγονότα και οι καταστάσεις παραλληλίζονται σε σημείο ταύτισης και εμμέσως προοιωνίζεται η όμοια θριαμβευτική για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έκβαση των πολεμικών συρράξεων. Η αναφορά στο πρόσωπο του Αλέξανδρου γίνεται εμμονή, φτάνει σε σημείο μίμησης για να καταλήξει στην θεοποίησή του: την εποχή των Σεβήρων ο Αλέξανδρος λατρεύτηκε ως θεός για πρώτη φορά στη Μακεδονία¹³⁶.

3. Σαμοθράκη

Η Σαμοθράκη αποτελεί το βορειοανατολικότερο νησί του Αιγαίου Πελάγους, βρίσκεται κοντά στα παράλια της σημερινής Θράκης και αρκετά κοντά στην είσοδο των Δαρδανελίων, τους στενού περάσματος προς τον Εύξεινο Πόντο (πιν.24α, β). Στον Όμηρο αποκαλείται Θρακική Σάμος¹³⁷. Κατά τον Διόδωρο (5.47) το παλαιό όνομα του νησιού ήταν Σάμος, αλλά για να αποφευχθεί η σύγχυση με τη νέα Σάμο αποκαλείτο Σάμος Θράκης, το οποίο συνενώθηκε σε Σαμοθράκη. Κατά μία άλλη εκδοχή αρχικά ονομαζόταν Σαόννησος, αλλά μετά την αποίκισή της από Σάμιους και Θράκες ονομάστηκε Σαμοθράκη¹³⁸. Ανέκαθεν το νησί αποτελούσε σταθμό και καταφύγιο από την άγρια θάλασσα στα εμπορικά θαλασσινά ταξίδια από τη ΒΔ Μικρά Ασία και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου προς την Μακεδονία και αντίστροφα. Σχεδόν ολόκληρο το νησί καταλαμβάνεται από τον ορεινό όγκο του

134. Παντερμαλής 2004, 379

135. Παντερμαλής 2004, 380

136. Παντερμαλής 2004, 380

137. Lehman K. 1966, 13

138. Μήττα-Σουέρεφ 2011, 47

όρους Σάος (με ψηλότερη κορυφή το Φεγγάρι, στα 1611μ.), με περιορισμένη επίπεδη επιφάνεια και φυσικά λιμάνια μόνο στα Β και ΒΔ του. Συγκεκριμένα το όρος Σάος αποτελούσε ένα είδος φάρου για τους ναυτικούς στην αρχαιότητα, καθώς είναι ορατό από έως και 100χλμ απόσταση¹³⁹ χάρη στο ύψος του (το πέμπτο ψηλότερο νησιωτικό βουνό της Ελλάδας, μετά τα βουνά της Κρήτης και της Εύβοιας) (πιν.25β).

Οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού ήταν πιθανόν Θράκες¹⁴⁰ (η κεραμική έχει θρακικές επιρροές), ή, κατά τον Ηρόδοτο, Πελασγοί οι οποίοι είχαν ιδρύσει ιερό κοντά στην ΒΔ ακτή του νησιού όπου λάτρευαν κάποιες θεότητες τους¹⁴¹. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η αρχή της λατρείας τοποθετείται τον 7^ο αι. π.Χ. Η Σαμοθράκη αποικίστηκε από Έλληνες τον 6^ο αι. Οι άποικοι ίδρυσαν την μόνη πόλη του νησιού στη ΒΔ ακτή του. Κατά τον Lehmann οι πρώτοι άποικοι πρέπει να ήταν από τη Λέσβο ή/και την ΒΔ Ανατολία· το υποστηρίζει βασισμένος στα αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά και στην διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας η οποία ομιλείτο και η οποία ήταν η Αιολική¹⁴². Από την ιστορική εξέλιξη φαίνεται ότι δεν υπήρξε σύγκρουση μεταξύ γηγενών και επήλυδων, αλλά ομαλή συνύπαρξη. Από τον 4^ο αι. π.Χ. και έως και τα ελληνιστικά χρόνια η Σαμοθράκη απέκτησε στρατηγική σημασία ως ναυτική βάση διαδοχικά της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας, του Θράκα βασιλιά Λυσίμαχου και των ελληνιστικών βασιλείων¹⁴³.

Εκτός από τη στρατηγική της θέση, η Σαμοθράκη υπήρξε σημαντική για το ιερό της, το οποίο ήταν αφιερωμένο, όχι σε κάποιον γνωστό θεό, αλλά σε μια τριάδα - τουλάχιστον - άγνωστων θεοτήτων, για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Το συγκεκριμένο ιερό ξεκίνησε ως τοπική λατρεία και τοπικό ιερό για να εξελιχθεί σε διεθνούς εμβέλειας και να απολαμβάνει βασιλικές χορηγίες και αυτοκρατορική προστασία. Αν και τα Μυστήρια της Σαμοθράκης ήταν γνωστά στον ευρύτερο ελληνικό χώρο ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ.¹³⁰, η δημοφιλία τους ξεκινάει από τα χρόνια

139. Blakely 2012., 67

140. Blakely 2012, 53· Lehmann K. 1966, 12

141. Burkert 2002, 44

142. Lehmann K. 1998, 19

143. Lehmann K. 1966, 15

144. Αναφορά στα Μυστήρια της Σαμοθράκης γίνεται στην *Ειρήνη* του Αριστοφάνη, στίχος 277

του Φιλίππου Β'¹⁴⁵ - με την προσάρτηση της Θράκης και της Σαμοθράκης στο Μακεδονικό κράτος -, και φτάνουν στην ακμή τους κυρίως στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Το μεγάλο ιερό προσέδωσε ιερότητα σε ολόκληρο το νησί το οποίο, εκτός από καταφύγιο για τους ναυτικούς, κατέληξε να αποτελεί καταφύγιο για τους κατατρεγμένους γενικότερα, όπως η βασίλισσα της Αιγύπτου Αρσινόη Β', η οποία κατέφυγε στο νησί για να γλιτώσει από τον σύζυγο-ετεροθαλή αδελφό της, Πτολεμαίο-Κεραυνό¹⁴⁶. Ο τελευταίος βασιλιάς της Μακεδονίας, Περσέας, επίσης προσπάθησε - μάταια - να βρει σωτηρία στη Σαμοθράκη, μετά την μοιραία ήττα από τον στρατό των Ρωμαίων στη τελευταία μάχη της Πύδνας το 168π.Χ.¹⁴⁷.

3.1. Η λατρεία των Μεγάλων Θεών

Ήδη από τα προϊστορικά χρόνια στο νησί υπήρχε μια τοπική χθόνια λατρεία η οποία πιστοποιείται από τη εύρεση βόθρων για υγρές προσφορές στον θεό του Κάτω Κόσμου. Οι άποικοι υιοθέτησαν την τοπική λατρεία, και, ίσως σταδιακά, υπήρξε συγκρητισμός με ελληνικούς θεούς. Ο ειρηνικός συγχρωτισμός των δύο λαών διαφαίνεται από το γεγονός ότι Έλληνες υιοθέτησαν, εκτός από τη λατρεία, και την γλώσσα των γηγενών στο πλαίσιο της λατρείας, όπως μαρτυρείται από ευρεθείσα επιγραφή και χαράγματα σε αγγεία (πιν. 26α, β), τα οποία αποτελούν μείγμα Ελληνικών και μίας ακατανόητης γλώσσας¹⁴⁸. Η γηγενής γλώσσα θα πρέπει να χρησιμοποιείτο στην τελετουργία ως τον 1^ο αι. π.Χ., καθώς, όπως παραδίδει ο Διόδωρος¹⁴⁹, ως τότε η γλώσσα των θυσιών ήταν η γλώσσα των παλιών, αυτόχθονων

145. Blakely 2012, 54. Ο Φίλιππος Β', μνημένος ο ίδιος στα Καβείρια Μυστήρια, φιλοδόξησε και έβαλε τα θεμέλια για να καταστήσει τα Μυστήρια της Σαμοθράκης από τις δημοφιλέστερες πανελλήνιες γιορτές, με σημασία για τη Μακεδονία και τη Μ. Ασία ανάλογη της σημασίας των Ελευσινίων για την Αθήνα, και δεύτερη σε δημοφιλία μετά τα Ελευσίνια. Περί του 340 π.Χ. παρατηρείται μια γενικότερη ανακαίνιση του ιερού στα ίδια σημεία, αλλά σε ψηλότερο επίπεδο (Lehmann Ph.1973,3)

146. Blakely 2012, 54, όπως παραδίδει ο Ιουστίνος στην *Επιτομή* του 24.3.9

147. Lehmann K. 1998, 25

148. Blakely 2012, 53· Μήττα-Σουέρεφ 2011, 12· Lehmann K. 1966, 12

149. Διόδωρος 5.47.3, 5.47.14-16, 5.48.3-4

κατοίκων, η οποία ήταν ακατανόητη για τους Έλληνες¹⁵⁰. Το ακατανόητο λεξιλόγιο πιθανώς να ενέτεινε την αίσθηση ιερότητας του τελετουργικού, αλλά και του μυστηρίου, ίσως γι' αυτόν τον λόγο υιοθετήθηκε και διατηρήθηκε για αρκετούς αιώνες. Η θεωρία της ειρηνικής συνύπαρξης ενισχύεται από την εύρεση γηγενούς και εισηγμένης από τους αποίκους κεραμικής σε ταυτόχρονη χρήση¹⁵¹.

Τα Μεγάλα Μυστήρια της Σαμοθράκης, ή αλλιώς Καβείρια Μυστήρια, ανήκουν στην ομάδα των μυστικιστικών δοξασιών της αρχαιότητας για τη συμμετοχή στο τελετουργικό των οποίων απαιτούταν μύηση. Η μύηση στα Καβείρια Μυστήρια λάμβανε χώρα την περίοδο από Απρίλιο έως Σεπτέμβριο¹⁵², οποιαδήποτε στιγμή την οποία θα μπορούσε να βρεθεί ο ενδιαφερόμενος στο ιερό, και όχι σε συγκεκριμένη ημερομηνία όπως ίσχυε για τα Ελευσίνια Μυστήρια¹⁵³ (με τα οποία συγκρίνονταν σε δημοφιλία). Επίσης, ο δεύτερος βαθμός μύησης μπορούσε να αποκτηθεί αμέσως μετά τον πρώτο, ακόμα και την ίδια ημέρα, χωρίς την παρέλευση ενός έτους, το οποίο ήταν απαραίτητο για τα Ελευσίνια Μυστήρια¹⁵⁴. Από τους καταλόγους των μυστών φαίνεται ότι οι περισσότεροι περιοριζόνταν στον πρώτο βαθμό μύησης και δεν προχωρούσαν στον δεύτερο, στην *εποπτεία*, η οποία, όπως φαίνεται δεν ήταν απαραίτητη¹⁵⁵. Δεν υπήρχε κανένας περιορισμός ως προς το ποιος είχε τη δυνατότητα να μνηθεί, Έλληνας ή βάρβαρος, άνδρας, γυναίκα, ή και παιδί, ελεύθερος ή δούλος η μύηση ήταν ελεύθερη για τον καθένα, σε αντιδιαστολή και πάλι με τα Ελευσίνια Μυστήρια όπου οι μη Έλληνες και οι δούλοι αποκλείονταν από το τελετουργικό¹⁵⁶. Η συμμετοχή στα ιερά Μυστήρια δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για να

150. Lehmann K. 1966, 13 , Lehmann Ph. 1973, 3. Κατά τη Lehmann, η γλώσσα των αυτόχθονων θα πρέπει να είχε ξεχαστεί και χαθεί από την καθημερινή ομιλία ως τα ρωμαϊκά χρόνια, αλλά παρέμενε ζωντανή στο πλαίσιο της θρησκείας, ως η τελετουργική γλώσσα.

151. Lehmann 1998, 19

152. Lehmann K. 1966, 16

153. Lehmann Ph. 1973, 2· Lehmann K. 1966, 28

154. Lehmann K. 1966, 29

155. Lehmann K. 1966, 29. Ο Lehmann εικάζει ότι ο λόγος για τον οποίον οι περισσότεροι μύστες περιοριζόνταν στον πρώτο βαθμό, θα ήταν γιατί ο δεύτερος βαθμός ίσως απαιτούσε ένα είδος εξομολόγησης αμαρτημάτων, και μάλιστα δημόσια, την οποία οι περισσότεροι απέφευγαν. Ο Burkert θέτει το ερώτημα μήπως ο δεύτερος βαθμός μύησης, η εποπτεία, δεν υπήρχε εξαρχής, αλλά εισήχθη τον 3ο αι. π.Χ. (2002, 55), το οποίο ίσως να δικαιολογούσε το γεγονός ότι δεν ήταν επιβεβλημένη.

156. Lehmann K. 1966, 27, 28· Blakely 2012, 61 (για τους μη Έλληνες τουλάχιστον αυτό ίσχυε ως τα Ρωμαϊκά χρόνια)

συμμετάσχει κάποιος στις πανηγύρεις, καθώς το ιερό ήταν ανοικτό και τα κτίρια σε αυτό προσβάσιμα σε όλους, με ελάχιστους περιορισμούς σε συγκεκριμένους χώρους οι οποίοι αφορούσαν μόνο τους μνημένους¹⁵⁷.

Η περίοδος του χρόνου όπου λάμβανε χώρα η μεγάλη γιορτή είναι άγνωστη ο Lehman κάνει μια πρόταση για τα τέλη Ιουλίου, εικάζοντας ότι η σημερινή γιορτή της Αγ. Παρασκευής στην Παλαιόπολη θα μπορούσε να είναι ανάμνηση της¹⁵⁸, ενώ ο Peck, βασιζόμενος σε χωρίο του *Λούκουλου* του Πλούταρχου (Lucullus 13.1), την τοποθετεί στις αρχές του Αυγούστου. Κατά τους Μήττα και Σουέρεφ¹⁵⁹ η γιορτή θα πρέπει να διαρκούσε τρεις ημέρες και από την εκτεταμένη χρήση δαυλών και λυχναριών συμπεραίνεται ότι το τελετουργικό λάμβανε χώρα τη νύχτα. Επίσης από τα ευρήματα (κάνθαροι, σκύφοι, φιάλες, πιάτα φαγητού) εικάζεται ότι η γιορτή συμπεριελάμβανε οινοποσία - μεγαλύτερη στα πρώτα χρόνια, αν κρίνουμε από το μέγεθος των πρωιμότερων κανθάρων, και μετριότερη αργότερα, καθώς στα ελληνιστικά χρόνια οι τεράστιοι κάνθαροι αντικαταστάθηκαν από απλούς σκύφους - και φαγητό (πιν. 26γ). Μια πρακτική των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, για να μην μπερδεύονται τα σκεύη του καθενός, ήταν να χαράζει ο κάθε μύστης το όνομά του στην εξωτερική επιφάνειά τους. Τα σκεύη τα οποία χρησιμοποιούνταν από τους συμμετέχοντες θα πρέπει να ανήκαν στο ιερό, καθώς το γράμμα Θ ήταν χαραγμένο στο κέντρο τους, ενώ το προσωρινά χαραγμένο όνομα του μύστη σβηνόταν με το πέρας της γιορτής. Στη ρωμαϊκή εποχή τα πήλινα αγγεία αντικαταστάθηκαν από γυάλινα, οπότε αυτή η πρακτική εγκαταλήφθηκε¹⁶⁰. Οι συμμετέχοντες θα πρέπει να ήταν στολισμένοι με στεφάνια στο κεφάλι, όπως συνέβαινε και σε άλλες μυστικιστικές τελετές, όπως καταδεικνύει ένα κεφάλι πήλινου ειδωλίου¹⁶¹ (πιν. 26δ). Πολλές πόλεις, κυρίως από την Μικρά Ασία και Βόρεια Ελλάδα, αλλά και οργανώσεις (π.χ. Διονυσιακοί τεχνίτες) έστελναν θεωρίες στο ιερό κατά τη μεγάλη ετήσια γιορτή από τον 3^ο αι. π.Χ. και έκτοτε στέλνονταν προσκλήσεις για

157. Lehmann K. 1966, 21 , Lehmann Ph. 1973, 2

158. Lehmann K. 1966, 25

159. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 89

160. Lehmann K. 1966, 31

161. Lehmann K. 1966, 31

αντιπροσώπευση¹⁶². Αντιπροσωπεία έστειλε και η πόλη-κράτος της Σαμοθράκης, γεγονός που φανερώνει ότι το ιερό ήταν ανεξάρτητο από την πόλη.¹⁶³ Οι συμμετέχοντες στις ξέφρενες¹⁶⁴ γιορταστικές εκδηλώσεις προέρχονταν απ' όλους τους λαούς και όλες τις κοινωνικές τάξεις. Είναι γνωστό ότι ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας και η πριγκίπισσα των Μολοσσών, Ολυμπιάδα, γνωρίστηκαν και ερωτεύτηκαν κατά τη διάρκεια του μεγάλου πανηγυριού της Σαμοθράκης¹⁶⁵.

Καθώς οποιαδήποτε αναφορά στο περιεχόμενο και στο τελετουργικό της λατρείας ήταν απαγορευμένη, ή, τουλάχιστον, δεν θεωρείτο πρέπουσα, πολύ λίγα γνωρίζουμε για αυτήν. Από τις γραμματειακές πηγές (Ηρόδοτος, Διόδωρος, Απολλώνιος, Πausανίας, κ.α.), αλλά, κυρίως, από τις επιγραφές, γνωστοποιείται ότι η λατρεία στο ιερό της Σαμοθράκης ήταν αφιερωμένη στους *Μεγάλους Θεούς* (πιν. 27α), η ταυτότητα των οποίων έχει παραμείνει άγνωστη και πεδίο πολλών διαφορετικών θεωριών ήδη από την αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Lehmann, υπήρχε μια κεντρική γυναικεία θεότητα, μια Μεγάλη Μητέρα - αντίστοιχη με τη Μητέρα Κυβέλη και άλλες Μητέρες θεές της Ανατολίας - περιστοιχισμένη από μικρότερες, βοηθητικές, δαιμονικές θεότητες¹⁶⁶. Πιθανώς αρχικά οι πρώτοι Έλληνες άποικοι να την αποκάλεσαν Ηλέκτρα (=λαμπερή) και ολόκληρο το νησί Ατλαντίδα, αν ερμηνευτεί ανάλογα το χωρίο του Απολλώνιου I 915-921¹⁶⁷. Ο ανασκαφέας του ιερού¹⁶⁸ την αναφέρει ως Μητέρα των Βράχων, καθώς, σύμφωνα με τα πορίσματα

162. Lehmann K. 1966, 25

163. Lehmann K. 1966, 21

164. Μήττα και Σουρέφ 2011, 50· Διόδωρος 5.49.1

165. Το παραδίδει ο Πλούταρχος στον βίο του Αλέξανδρου (2.1)

166. Lehmann K. 1966, 22. Οι δαίμονες ήταν μικρότερες θεότητες, μεσολαβητές μεταξύ θεών και ανθρώπων

167. έσπέριοι δ' Όρφηος έφημοσύνησιν εκελσαν

νήσον ές Ηλέκτρης Άτλαντίδος, όφρα δαέντες

αρρήτους άγανησι τελεσφορήσι θέμιστας

σώότεροι κρυόεσαν ύπειρ αλα ναυτίλλοιντο.

των μέν ετ' ού προτέρω μυθήσομαι: άλλα και αύτή

νήσος όμως κεχάροιτο και ο'ϊ λάχον όργια κείνα

δαίμονες ένναέται, τα μέν ού θέμις αμμιν άείδειν

168. Ο Karl Lehmann υπήρξε ο επικεφαλής των ανασκαφών από το 1938 έως και τη δεκαετία του 1960.

του, βασισμένα στα ανασκαφικά δεδομένα, η δύναμή της αντικατοπτριζόταν στους βράχους-βωμούς, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός εκ των οποίων βρέθηκαν στο ιερό κατά τις ανασκαφές. Συμπληρωματικά, μέρος της ενυπήρχε σε σιδερένια δαχτυλίδια των οποίων η πέτρα ήταν μαγνητόλιθος σιδήρου (πιν. 27β), τα οποία δίνονταν στους μυημένους και τα οποία λειτουργούσαν συμβολικά ως δεσμός με τη θεά, αλλά και με την κοινότητα των μυστών μεταξύ τους¹⁶⁹. Η προελληνικότητά της αποδεικνύεται από τους προαναφερθέντες βωμούς-βράχους στα παλαιότερα αρχαιολογικά στρώματα, κάτω από τα ελληνικά κτίρια¹⁷⁰. Το όνομά της στη γλώσσα των γηγενών ήταν Αξίερος.

Κατά τον ιδρυτικό μύθο, όπως τον παραδίδει ο Διόδωρος (3.55.8), την λατρεία ίδρυσε η Αμαζόνα Μύρινα η οποία κινδύνεψε στη θάλασσα. Στην προσπάθεια της να σωθεί από τη φουρτούνα, ζήτησε σωτηρία από τη Μητέρα των θεών. Η θεά εισάκουσε την παράκλησή της και την βοήθησε να βγει στη στεριά ενός νησιού το οποίο η Αμαζόνα ονόμασε Σαμοθράκη, το οποίο σημαίνει «ιερό νησί». Για να ευχαριστήσει τη μεγάλη θεά της αφιέρωσε το νησί και οργάνωσε προς τιμήν της λαμπρές τελετές. Η παλαιότερη γραμματειακή μαρτυρία όσον αφορά στη λατρεία στη Σαμοθράκη ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, σε απόσπασμα των *Καταλόγων* του Ησίοδου από έναν πάπυρο Οξύρυγχου (αρ. 1359)¹⁷¹, το οποίο αναφέρεται στον μυθικό ήρωα Δάρδανο, γιό του Δία, ιδρυτή της Τροίας, με καταγωγή από τη Σαμοθράκη. Κατά τον συγκεκριμένο μύθο ο Δάρδανος ίδρυσε τη λατρεία στο νησί, την οποία μετέφερε στην Τροία: ο απόγονος του Δάρδανου, ο Αινείας, μετέφερε την λατρεία στη Ρώμη· αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι Ρωμαίοι έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα Μυστήρια των Μεγάλων Θεών και το ιερό τους, το οποίο ανέλαβαν υπό την προστασία τους¹⁷² μετά την κατάληψη του Μακεδονικού βασιλείου.

Κάποιες φορές ο Δάρδανος εκλαμβάνόταν ως ένας από τους Καβείρους¹⁷³. Κάβειροι, κατά τον Ηρόδοτο (η δεύτερη παλαιότερη μαρτυρία, 2.51.2), ήταν το

169. Blakely 2012, 61-62· Lehmann K. 1966, 22

170. Lehmann Ph. 1973, 2· Lehmann K. 1966, 22

171. Burkert 2002, 37

172. Lehmann K. 1966, 16

173. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 51

όνομα των θεών της Σαμοθράκης (εξ ου και η ονομασία της λατρείας «Καβείρια Μυστήρια»), οι οποίοι θα αναφέρονται στις πηγές με αυτό το προσωνύμιο έκτοτε¹⁷⁴. Κατά τον Στράβωνα (10.3.7) πρόκειται για αρχέγονες, προελληνικές αγαθές δαιμονικές θεότητες. Ο Ηρόδοτος υποστηρίζει ότι η λατρεία των θεών της Σαμοθράκης προήρθε από τους Πελασγούς και διδάχθηκε στους κατοίκους του νησιού (2.51.2-3) ταυτόχρονα αναφέρει ένα ιερό Καβείρων στην Αίγυπτο, οι οποίοι θεωρούνται γιοί του Ηφαίστου, και των οποίων τα αγάλματα, όπως και το άγαλμα του Ήφαιστου στο αιγυπτιακό ιερό του, μοιάζουν με το άγαλμα του φοινικικού θεού Πατάικου, ο οποίος έχει τη μορφή νάνου (3.37.2-3), χωρίς να τους συσχετίζει ξεκάθαρα. Όσον αφορά στα ονόματα των ελληνικών θεοτήτων, ο Ηρόδοτος υποστηρίζει ότι τα περισσότερα έχουν φοινικική και αιγυπτιακή καταγωγή, ενώ αρκετά προέρχονται από τους Πελασγούς (2.50.1-2). Κατά μία εκδοχή η λέξη Κάβειροι προέρχεται από τη σημιτική λέξη Kabir η οποία σημαίνει μεγάλοι (Kabirim= Μεγάλοι Θεοί)¹⁷⁵, ενώ άλλοι μελετητές την ετυμολογούν από το ρήμα «καίειν» (η φωτιά ως δύναμη δημιουργίας) και διαφοροποιούν τους Πελασγικούς Καβείρους από τους Φοινικικούς¹⁷⁶.

Η κεντρική θεότητα Αξίερος περιστοιχιζόταν από ένα ζευγάρι θεοτήτων, τον Αξιόκερσο και την Αξιόκερσα¹⁷⁷, ενώ αναφέρεται και μία τέταρτη θεότητα, ο Καδμίλος ή Κασμίλος. Οι Έλληνες ταύτισαν τις Σαμοθρακικές θεότητες με τη Δήμητρα, τον Άδη και την Περσεφόνη αντίστοιχα, ενώ η τέταρτη θεότητα, παρέπεμπε στον ελληνικό Ερμή, όπως παραδίδουν αρχαίοι συγγραφείς, ένας εκ των οποίων ο Πλούταρχος¹⁷⁸. Μέρος του τελετουργικού θα ήταν πιθανώς ο ιερός γάμος του Άδη και της Περσεφόνης, κατ' αντιστοιχία των Ελευσινίων Μυστηρίων στην τοπική εκδοχή αυτός ο γάμος αντικαταστάθηκε ή αναπληρώθηκε από τον γάμο του Κάδμου και της Αρμονίας, ο οποίος, κατά την μυθική παράδοση, έλαβε χώρα στη

174. Blakely 2012, 55

175. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 108· Burkert 2002, 34

176. Peck (1898)

177. Lehmann K 1966, 24

178. Πλούταρχος, Numa, 7· Μήττα και Σουέρεφ 2011, 12,69· Lehmann K. 1966, 22, 23

Σαμοθράκη¹⁷⁹. Η άφιξη του Κάδμου στη Σαμοθράκη και ο γάμος του με την Αρμονία εμφανίζονται στην τοπική παράδοση ήδη τον 5^ο αι. π.Χ.¹⁸⁰. Με τη διεθνοποίηση του ιερού, οι διαφορετικές παραδόσεις, εποχές και λαοί μεγάλωσαν την οικογένεια των θεών της Σαμοθράκης εμπλέκοντας τους Καβείρους της Λήμνου, δαίμονες της μεταλλουργίας, της γονιμότητας, αλλά και προστάτες της ναυσιπλοΐας¹⁸¹, οι οποίοι με τη σειρά τους συγχέονταν κατά περίπτωση με τους Διόσκουρους, τους Τελχίνες, τους Κορύβαντες, τους Κουρήτες, και τους Ιδαίους Δακτύλους¹⁸². Όπως αναφέρει ο Στράβωνας (10.3.7), στην εποχή του, δεν γινόταν διαχωρισμός μεταξύ αυτών των ομάδων θεοτήτων, αλλά όλοι ταυτίζονταν μεταξύ τους. Επί πλέον, από τα ελληνιστικά χρόνια κι έπειτα οι Κάβειροι, από δευτερεύοντες αγαθοί δαίμονες, συνοδοί της Μεγάλης Μητέρας, αυτονομήθηκαν και ανερίχτηκαν στη θέση των κεντρικών λατρευομένων θεοτήτων¹⁸³. Κατά τη Blakely τα Μυστήρια αυτά καθ' αυτά, με το συγκεκριμένο τελετουργικό, αναφέρονται για πρώτη φορά τον 4^ο αι. π.Χ.¹⁸⁴ Η λατρεία των Μεγάλων Θεών διατηρήθηκε ως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Το τέλος ήλθε με την επικράτηση της νέας θρησκείας, του Χριστιανισμού, στον 4^ο αι. μ.Χ. Ένας σεισμός τον 6^ο αι. μ.Χ. έδωσε τη χαριστική βολή στα εγκαταλελειμμένα κτίρια του ιερού τα οποία έως τότε έστεκαν σε αρκετά καλή κατάσταση¹⁸⁵.

179. Blakely 2012, 69. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 49. Ο Κάδμος, πρίγκηπας από τη Φοινίκη, στην αναζήτησή του για την αδελφή του, Ευρώπη, φτάνει στην Σαμοθράκη. Κατά τη διάρκεια της μύθης του συναντά την Αρμονία, κόρη του Δία και της κόρης του Άτλαντα Ηλεκτρυόνης, και αδελφή του Δάρδανου. Ο επήλυδας Κάδμος και ο γηγενής Καδμίλος κάποια στιγμή, και μέσα στη γενική σύγχυση μύθων και μυθικών προσώπων, ταυτίστηκαν κατά κάποιο τρόπο, ίσως λόγω της παρόμοιας ήχησης των ονομάτων τους. Όπως αναφέρει ο Burkert (2002, 39) ο συγκεκριμένος μύθος δεν αναφέρεται στην ελληνική μυθολογία του Ησίοδου, το οποίο σημαίνει ότι η Σαμοθράκη δεν συμπεριλαμβανόταν στον ελληνικό κόσμο πριν την προσάρτησή της από τους Μακεδόνες.

180. Blakely 2012, 69

181. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 53

182. Lehmann K. 1966, 23, Μήττα και Σουέρεφ 2011, 17, Διόδωρος 3.55.9, Στράβων 10.3.19, 10.3.7

183. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 18. Κατά τον Στράβωνα (10.3.7) ήδη από τον 5^ο αι. οι συγγραφείς αναφέρουν τις κύριες θεότητες ως Κάβειρους, τους οποίους θεωρούν προελληνικούς θεούς.

184. Blakely 2012, 69

185. Lehmann Ph. 1973, 3

3.2. Η ουσία της λατρείας

Αν το περιεχόμενο των Ελευσινίων Μυστηρίων είχε ως απώτερο στόχο να διασκεδάσει τον φόβο του θανάτου και να προαναγγείλει την αναγέννηση της φύσης και της ζωής, τα Καβείρια Μυστήρια είχαν τριπλή υπόσταση. Από τα αναθήματα και τις επιγραφές συμπεραίνεται ότι η ουσία της λατρείας ήταν αρχικά και πρωταρχικά η προστασία των ναυτικών από τους κινδύνους της θάλασσας¹⁸⁶. Η θέση του νησιού, αλλά και οι μύθοι οι οποίοι σχετίζονται με τη θάλασσα συνηγορούν σ' αυτό: κατά παράτυπη του Ορφέα, του μυθικού μουσικού και μάντη, και ενός από τους Αργοναύτες, η Αργώ του Ιάσονα σταμάτησε στη Σαμοθράκη όπου ο Ορφέας, οι Διόσκουροι, όπως πιθανώς και οι υπόλοιποι Αργοναύτες, μνήθηκαν στα αρχέγονα Μυστήρια για να μπορέσει το ταξίδι να έχει αίσια έκβαση και να φτάσουν σώοι στην Κολχίδα¹⁸⁷. Στην Οδύσσεια (ε 365-385) αναφέρεται ότι ο Οδυσσεύς κατάφερε να κολυμπήσει με ασφάλεια στην ακτή του νησιού των Φαιάκων, έχοντας απλωμένο στο στήθος του ένα κόκκινο μαντήλι, τον *κρήδεμνον*, το οποίο του είχε δώσει η θαλάσσια θεά Λευκοθέα: ένα κόκκινο πανί, ο κρήδεμνος της Λευκοθέας, ήταν ένα από τα αντικείμενα τα οποία λάμβανε ο μύστης κατά το τελετουργικό της μύησής του στα Μυστήρια της Σαμοθράκης, και το οποίο έδενε γύρω από τη μέση του ως φυλαχτό από τους κινδύνους¹⁸⁸. Κατόπιν αυτών ήταν σύνηθες τα πληρώματα των εμπορικών πλοίων να μούνται στα Μυστήρια¹⁸⁹. Δεν αποκλείεται ο μαγνητόλιθος των δαχτυλιδιών-συμβόλων να σχετίζεται και με αυτή τη διάσταση της λατρείας, καθώς από κάποιους λαούς, πιθανόν και από τους Έλληνες, ο συγκεκριμένος λίθος χρησιμοποιούταν ως πυξίδα στα θαλάσσια ταξίδια¹⁹⁰.

Η αρχέγονη δοξασία δεν εγκαταλείφθηκε ακόμα κι όταν υπερίσχυσε η ιδέα της Ελευσινιακής τριάδας με τις χθόνιες και μεταφυσικές προεκτάσεις: η σωτηρία της ζωής από τους κινδύνους της φύσης συμπεριέλαβε την σωτηρία της ψυχής, είτε όσο ο μνημένος ήταν εν ζωή, δηλαδή ηθική βελτίωση¹⁹¹, είτε στη μεταθανάτο ζωή από τα

186. Κικέρωνας *Natura Deorum* 3.37. Blakely 2012, 76

187. Διόδωρος 5.50, 4.43.1· Απολλώνιος I 915-921

188. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 65· Lehmann K. 1966, 29

189. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 56

190. Westbrook 1998, 68

191. Διόδωρος 5.48.4-50.1, γίνονταν «ευσεβείς» (Lehmann 1966, 29)

δεινά του Κάτω Κόσμου, όπως δοξαζόταν και στις άλλες μυστικιστικές λατρείες. Κατά τους Μήττα και Σουέρεφ, ο πρώτος βαθμός μύησης είχε ως σκοπό την προστασία των ναυτικών από τους κινδύνους της θάλασσας και, κατά προέκταση, προστασία από τους κινδύνους της ζωής· ο δεύτερος βαθμός μύησης, η *εποπτεία* αφορούσε τη μεταθανάτιο ζωή, τη μετάβαση της ψυχής στα νησιά των Μακάρων¹⁹². Ο Ερμής - ο τέταρτος της ομάδας των Μεγάλων Θεών, κατά την ελληνική εκδοχή - ήταν ο κατεξοχήν χθόνιος θεός, ο ψυχοπομπός θεός· συν αυτό στην Σαμοθράκη λατρευόταν ως ιθυφαλλικός¹⁹³. Ο ιθυφαλλικός, γονιμοποιός Ερμής προσέδωσε επιπλέον νόημα στο τελετουργικό, της γονιμότητας της φύσης, της ανθρώπινης γονιμότητας (κατ' αντιστοιχία του γονιμοποιού Διονύσου των Ελευσίνιων)· η ερμηνεία, η κατανόηση του βαθύτερου νοήματος του ιθυφαλλικού Ερμή ήταν μέρος του ιστορήματος της μύησης¹⁹⁴ (γνώση από την οποία αποκλείονταν οι μη μυημένοι). Ο γάμος του Κάδμου και της Αρμονίας, εκτός ίσως από τον συγχρωτισμό ελληνικών και αλλοεθνών θρησκευτικών παραδόσεων, της ενσωμάτωσης ξένων στοιχείων στις τοπικές δοξασίες στα πλαίσια της διεθνοποίησης του ιερού, ίσως να παρέπεμπε σ' αυτήν την εκδοχή. Σύμφωνα με την Blakely, ο Έφορος αναφέρει ότι ο Κάδμος συνάντησε την Αρμονία κατά τη διάρκεια της μύησης του· αυτή η αναφορά οδηγεί την ερευνήτρια να ισχυριστεί ότι μέρος των εορταστικών δρώμενων θα ήταν η δράση «ψάξε το κορίτσι»¹⁹⁵ (ίσως στα πλαίσια αυτού του δρώμενου συναντήθηκαν ο Φίλιππος με την Ολυμπιάδα).

192. Μήττα και Σουέρεφ 2011, 85. 88

193. Burkert 2002, 34, 44-46. Ο συγγραφέας παραθέτει τον Κικέρωνα ο οποίος υποστηρίζει ότι ο πρώτος Ερμής ήταν γιός του Ουρανού και της Ημέρας, ο οποίος ερεθίστηκε στη θέα της Περσεφόνης, εξ ου και η στύση που του προκλήθηκε. Κατά τον Ηρόδοτο (2.51), ο ιθυφαλλικός Ερμής προήλθε από τους Πελασγούς με πρώτους τους Αθηναίους να υιοθετούν τα ιθυφαλλικά αγάλματα του επί τυρρανίας Ίππαρχου, γιού του Πεισίστρατου (Burkert 2002, 44). Στο ιερό βρέθηκαν ειδώλια ανδρικών μορφών με ανασηκωμένα χέρια και υψωμένο το μόριό τους· Κατά τον Ιππόλυτο (Ελ. 5.8.9) πρόκειται για εικόνες του πρώτου ανθρώπου, αλλά και του αναγεννημένου ανθρώπου· το ανασηκωμένο μόριο δείχνει προς το ουρανό.

194. Lehmann K. 1966, 28. Σε επιγραφή η οποία βρέθηκε στο Ανάκτορο απεικονιζόταν κηρύκειο το οποίο απέληγε σε κεφάλια φιδιών (Burkert 2002, 48)· και το φίδι αποτελούσε σύμβολο γονιμότητας.

195. Blakely 2012, 69

3.3. Το ιερό των Μεγάλων Θεών

Το ιερό είναι κτισμένο πάνω σε δύο λόφους και στην κοιλάδα ανάμεσά τους, η οποία αποτέλεσε και τον πυρήνα του (πιν.28α-γ). Εκεί βρίσκονται τα παλαιότερα κατάλοιπα την λατρείας των Μεγάλων Θεών, ο μεγάλος λίθινος βωμός, όπως και άλλοι μικρότεροι, καθώς και εσχάρες και βόθροι για σπονδικές προσφορές στις χθόνιες θεότητες, στη Μητέρα Γη. Με την εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων ξεκίνησε αργά η ανάπτυξη και επέκταση του ιερού. Αν και η πόλη της Σαμοθράκης είχε ήδη αναπτυχθεί ως μία σημαντική ελληνική πόλη, με δικό της νόμισμα και ναυτικό (πήρε μέρος στη μάχη της Σαλαμίνας) ήδη από τα τέλη της αρχαϊκής εποχής¹⁹⁶, ως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. μέτρια προσοχή είχε δοθεί στη φύση της λατρείας και στον χώρο του ιερού.

Κάποια σημαντικά για τη λατρεία κτίρια κτίστηκαν στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁷, αλλά τα πρώτα μνημειώδη κτίρια εμφανίστηκαν όταν ο βασιλιάς του μακεδονικού κράτους Φίλιππος Β' προσάρτησε τη Θράκη και το νησί της Σαμοθράκης¹⁹⁸. Εκτός από την προσωπική του σχέση με το ιερό ως μύστης ο ίδιος, για πολιτικούς λόγους, για λόγους κρατικής αίγλης, ο Φίλιππος φιλοδόξησε να προσδώσει στο ιερό των Μεγάλων Θεών - το οποίο βρισκόταν στα σύνορα της ελληνικότητας με την μη-ελληνικότητα, είχε ήδη διεθνή αναγνωρισιμότητα, και το οποίο βρισκόταν πλέον στα όρια της επικράτειάς του - διεθνή ακτινοβολία και να το καταστήσει τόσο λαμπερό όσο τα πανελλήνια και διεθνή ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας, εντυπώνοντας στη συνείδηση όλων τον πολιτισμό της Μακεδονίας¹⁹⁹.

Το ενδιαφέρον του Φίλιππου για τη Σαμοθράκη δε φαίνεται να συμμερίστηκε ο γιός του Αλέξανδρος Γ'. πιθανότατα γιατί ο Αλέξανδρος έριξε το βάρος στις πόλεις και τα ιερά τα οποία κατακτούσε - ιδιαίτερη σημασία μάλιστα έδωσε στην Αίγυπτο, όπου κυριολεκτικά αποθεώθηκε. Την διεθνή καταξίωση - στην οποία αποσκοπούσε ο πατέρας του - την κέρδισε μέσω των κατακτήσεών του και της πολιτικής την οποία

196. Lehmann K. 1966, 13-14

197. Lehmann K. 1966, 14

198. Frazer 1982, 191

199. Marconi 2010, 133· Burkert 2002, 52-53

εφάρμοσε. Οι διάδοχοι του Αλέξανδρου, όμως - ίσως στην προσπάθειά τους να δώσουν έμφαση στη συνέχεια της βασιλικής γενιάς και να εδραιώσουν κατ' αυτόν τον τρόπο την εξουσία τους -, συνέχισαν την παράδοση του Φιλίππου, περιέβαλαν το ιερό των Μεγάλων Θεών με βασιλική προστασία και το στόλισαν με μοναδικά οικοδομήματα και άλλα μνημειώδη αναθήματα²⁰⁰.

Στη διάρκεια της λειτουργίας του το ιερό επεκτάθηκε σταδιακά. Φαίνεται ότι τα πρώτα οικοδομήματα ήταν τυχαία τοποθετημένα στον χώρο, χωρίς σύνδεση μεταξύ τους, αλλά στα ελληνιστικά χρόνια το οικοδομικό πρόγραμμα της ανακαίνισης του ιερού δείχνει να έχει μια συνοχή. Παρ' όλα αυτά, αν και ήταν ένα ενιαίο ιερό, δεν απέκτησε ποτέ περίβολο. Η σημερινή εικόνα του ιερού είναι η εικόνα που θα έβλεπε ένας επισκέπτης των ελληνιστικών χρόνων.

Κατ' αρχάς θα γίνει μια απλή αναφορά στα οικοδομήματα κάνοντας μια γρήγορη περιήγηση του αρχαιολογικού χώρου, όπως είναι επισκέψιμος σήμερα, και στη συνέχεια θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στο κάθε σημαντικό κτίριο χωριστά χρονολογικά, με τη σειρά κατά την οποία κτίστηκαν, αλλά και με τη σειρά χρήσης τους κατά περίπτωση²⁰¹. Αρχικά και μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια η πρόσβαση του ιερού - με τον επισκέπτη ερχόμενο από την αρχαία πόλη, στα ΒΑ του - ήταν πάνω από τη βόρεια παρειά του δυτικού λόφου. Πότε ακριβώς μεταφέρθηκε η είσοδος στην απέναντι πλευρά, στα ανατολικά του ιερού, προς την πλευρά της πόλης, δεν είναι γνωστό· πάντως στα ελληνιστικά χρόνια ένα μνημειώδες πρόπυλο, το οποίο σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή κτίστηκε από τον Πτολεμαίο Β', έδωσε πρόσβαση στον ανατολικό λόφο εν είδει γέφυρας, καθώς γεφυρώνει την χαράδρα ενός από τους δύο χειμάρρους οι οποίοι πλαισίωναν το ιερό πριν την επέκτασή του στον δυτικό λόφο.

Ξεκινώντας την περιήγηση από τα ανατολικά, εισερχόμαστε στον ανατολικό λόφο του ιερού από το μνημειώδες πρόπυλο και ακολουθώντας ένα πλακόστρωτο καταλήγουμε σε έναν θεατρικό κύκλο, με εδώλια περιφερειακά. Ένα βαθμιδωτό άνδηρο προστατεύει τον κύκλο από το να κατολισθήσει στην πλαγιά του λόφου. ΒΔ

200. Lehmann 1966, 15

201. Η κάτοψη και η αρίθμηση των μνημείων προέρχεται από την ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Ν. Υόρκης

του θεατρικού κύκλου και εφαπτόμενο σε αυτόν βρίσκεται ένα μεταγενέστερο, ελληνιστικό, μονόχωρο πρόστυλο εξάστυλο κτίριο με την ανοιχτή πλευρά προς τον θεατρικό κύκλο. Πίσω από το εξάστυλο κτίριο και εφαπτόμενο στον τοίχο του εξωτερικά, βρίσκεται ένα μικρότερο δίστυλο πρόπυλο.

Από το διπλό πρόπυλο ξεκινούσε η *Ιερά Οδός*, το μονοπάτι το οποίο οδηγούσε στην κοιλάδα μεταξύ των δύο λόφων όπου, όπως προαναφέρθηκε, βρέθηκαν τα παλαιότερα κατάλοιπα θυσιαστήριων γευμάτων²⁰², ο Ιερός Βράχος και ένα κυκλώπειο τείχος²⁰³. Εκεί βρισκόταν το κέντρο της προελληνικής λατρείας, και παρέμεινε το τελετουργικό κέντρο στους αιώνες οι οποίοι ακολούθησαν, μετά την έλευση και εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων στο νησί και τον επελθόντα θρησκευτικό συγκρητισμό. Κατεβαίνοντας την Ιερά Οδό, στα δεξιά, στη βόρεια παρειά του λόφου, φαίνονται τα ερείπια ενός μικρού κυκλικού κτιρίου ελληνιστικής εποχής, το οποίο, από τα αρχιτεκτονικά του υπολείμματα, θυμίζει μασωλείο της ελληνιστικής Ανατολίας.

Στους πρόποδες του λόφου όπου καταλήγει η Ιερά Οδός, δεξιά της, προς τα βόρεια, δηλαδή, βρίσκεται η *Θόλος της Αρσινόης* (κάτω από τη θόλο βρέθηκε το κυκλώπειο τείχος και ο Ιερός Βράχος των αυτόχθονων κατοίκων, τον οποίο περιέκλεισαν με διπλό περίβολο οι Έλληνες άποικοι προς τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., όταν εγκαταστάθηκαν και υιοθέτησαν την γηγενή λατρεία) και αμέσως βόρεια της Θόλου το *Ανάκτορο* με την *Ιερή Οικία*. Δεξιά της Ιεράς Οδού, στα νότια, το *Κτίριο του Τελετουργικού Χορού* (όπως επικράτησε να αποκαλείται, από την παράσταση της ζωφόρου η οποία το διακοσμούσε).

Στρίβοντας προς τα νότια και περνώντας το Κτίριο του Τελετουργικού Χορού, ακριβώς στα νότια της βρισκόμαστε στην είσοδο του *Ιερού*, ενώ δίπλα του, σχεδόν σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του, δύο οικοδομήματα, το ένα δίπλα στο άλλο, με πρόσοψη στα δυτικά, η *Αίθουσα των Αναθημάτων* και η *Αυλή του Βωμού*. Ακριβώς απέναντι από την πρόσοψη του Περιβόλου του Βωμού, στην απέναντι όχθη του χειμάρρου ο οποίος διασχίζει την κοιλάδα του ιερού, με κατεύθυνση πλέον προς τα νοτιοδυτικά, και στους πρόποδες του δυτικού λόφου, φαίνεται το θέατρο, με το κοίλο

202. Lehmann Ph.1973, 2-3

203. Lehmann K. 1966, 41

του στην φυσική πλαγιά του λόφου. Πάνω από το θέατρο και στη νότια πλευρά του κοίλου, ήταν τοποθετημένη η μνημειώδης και φημισμένη Νίκη. Πάνω από το θέατρο, αλλά πιο δυτικά, μια μακριά στοά καταλαμβάνει το βόρειο πρηνές του δυτικού λόφου. Στη δυτική, πλέον όχθη του κεντρικού χειμάρρου, ανατολικά της στοάς, σε χαμηλότερο επίπεδο, και βόρεια του θεάτρου, ανασκάφηκαν δυο μικρά, μονόχωρα κτίσματα και βορειότερά τους μια σειρά περισσότερων παρόμοιων κτισμάτων τα οποία έχουν χαρακτηριστεί από τους ανασκαφείς ως χώροι εστίασης. Στο βόρειο πρηνές του δυτικού λόφου, σε χαμηλότερο επίπεδο από την μακριά στοά, βρίσκεται μια ομάδα πρόστυλων κτισμάτων ελληνιστικής και μεταγενέστερης εποχής, ίσως χώροι αναθημάτων· ένα εξ αυτών φαίνεται να μην ολοκληρώθηκε ποτέ.

3.3.1. Θεατρικός Κύκλος (αρ. 25 στην κάτωψη)

Το πρώτο κτίσμα το οποίο συναντά ο επισκέπτης έχοντας εισέλθει στο ιερό από τα ανατολικά και κατεβαίνοντας την Ιερά Οδό είναι ένα ακάλυπτος κυκλικός χώρος με πέντε σειρές κερκίδων περιφερειακά του (πιν. 29α-γ). Τοποθετημένος σε φυσικό κοίλωμα στην πλαγιά του λόφου, έχει διάμετρο 9μ. Χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁴ αποτελώντας το παλαιότερο σωζόμενο οικοδόμημα στο ιερό. Η χωρητικότητά του υπολογίζεται μεταξύ 240 και 435 ατόμων²⁰⁵. Αρχικά η Ιερά Οδός περνούσε μέσα από τον κύκλο διαιρώντας τον στα δύο και δημιουργώντας φαινομενικά ένα χώρο στάσης της των εισερχομένων και της πομπής των υποψήφιων μυστών. Στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. η Ιερά Οδός άλλαξε πορεία παρακάμπτοντας τον Κύκλο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Θεατρικός Κύκλος έπαψε να χρησιμοποιείται. Στην ψηλότερη κερκίδα, στην επιφάνεια του ανδρήρου, έχουν βρεθεί πάνω από 20 βάσεις χάλκινων αγαλμάτων σχεδόν φυσικού μεγέθους η Σμιτ-Δούνα χρονολογεί τα αναθήματα και τις επιγραφές από τον 4^ο αι. π.Χ. και έπειτα. Έχει σταθεί αδύνατο να ταυτιστούν τα αναγραφόμενα στις βάσεις ονόματα (ο τιμώμενος ήρωας, ή ο αναθέτης).

Η χρήση του χώρου παραμένει άγνωστη, αλλά, καθώς, κατά τον Λίβιο (45.5.4) υπήρχε ένα *praefatio sacrorum* (απαγορευόταν η συμμετοχή στους μιαρούς),

204. Wescoat 2012, 68· Burkert 2002, 42 ,

205. Wescoat, 2012, 80

και καθώς ήταν ο πρώτος χώρος κατά την είσοδο, μελετητές, όπως η Wescoat , ο Clinton, και άλλοι, πιθανολογούν ότι εκεί λάμβανε χώρα ένα ξεκαθάρισμα, ένας «έλεγχος ταυτοτήτων», για να αποκλειστούν οι ακάθαρτοι, αλλά και ένα καλωσόρισμα και οδηγίες «προς ναυτιλομένους» (κάποιες πρώτες οδηγίες για το πως θα κινηθούν οι αδαείς έως τότε ενδιαφερόμενοι θα ήταν απαραίτητες), καθώς και ένα πρώτο στάδιο καθαρισμού και προετοιμασίας για τη μύηση²⁰⁶. Ίσως αμέσως μετά τον Κύκλο να ήταν τοποθετημένη η επιγραφή την οποία βρήκε ο Lehmann στον χώρο του κτιρίου το οποίο ταύτισε με το Ανάκτορο, και η οποία απαγόρευε την είσοδο στους μη μνημένους²⁰⁷(πιν. 30α). Η Wescoat²⁰⁸ περιγράφει γλαφυρότατα την πορεία της πομπής μέσα στο σκοτάδι υπό το φως των δαυλών, να εισέρχεται στο ιερό και στον Θεατρικό Κύκλο (επί τούτου όταν βγήκε εκτός της Ιεράς Οδού) όπου και έπαιρναν οι υποψήφιοι προς μύηση τη θέση τους. Στην υποβλητική ατμόσφαιρα που θα δημιουργείτο με τα αγάλματα στο άνδηρο (των μνημένων ηρώων, ίσως;) να τους «παρακολουθούν», μεγαλώνοντας την συγκέντρωση, αλλά παράλληλα να τους κλείνουν τη θέα προς το κέντρο του ιερού, πιθανώς να παρακολουθούσαν προκαταρκτικούς χορούς και τραγούδια.

Η Wescoat κι ο Clinton έχουν ακόμα μια πρόταση, ότι πιθανώς εκεί να λάμβανε χώρα το δρώμενο της *Θρόνωσης* πρόκειται για ένα οργιαστικό δρώμενο όπου οι υποψήφιοι, καθήμενοι στο κέντρο του κύκλου, θα παρακολουθούσαν τους *Κορύβαντες* να χορεύουν γύρω τους ξέφρενους χορούς με συνοδεία εκκωφαντικού ήχου κρουόμενων μεταξύ τους κυμβάλων, δημιουργώντας μια εκστατική ατμόσφαιρα και ένα αίσθημα αποπροσανατολισμού, σαστίσματος, ανάτασης. Από τις κερκίδες *επόπτες* (ήδη μνημένοι) θα παρακολουθούσαν τα δρώμενα²⁰⁹. Από τις αρχαίες πηγές²¹⁰ δεν είναι ξεκάθαρο αν η Θρόνωση ήταν το τελετουργικό του χορού και του

206. Clinton 2003, 61, 64 , Wescoat 2017, 61

207. Η επιγραφή ήταν δίγλωσση, λατινικά και ελληνικά: «deorum sacra qui non acceperunt non intrant / άμύητον μή είσείναι» (Clinton 2003, 61)

208. Wescoat 2012, 79-80· 2017, 59-62

209. Wescoat 2017, 61 , Clinton 2003, 62

210. Πλάτων *Ευθύδημος* 277δ , Δίων Χρυσόστομος *Λόγοι* 12.33

παιχνιδιού των Κορυβάντων αυτό καθ' αυτό, ή αν προηγείτο αυτού του τελετουργικού ως ένα πρώτο στάδιο καθαρμού. Ο Clinton προτείνει ότι κατά τη διάρκεια όλης αυτής της διαδικασίας οι υποψήφιοι είχαν τα μάτια δεμένα, το οποίο, σε συνδυασμό με τους ήχους και το παιχνίδισμα του φωτός γύρω τους, θα τους προκαλούσε αίσθηση ανασφάλειας και φόβου, κάνοντας εντονότερη την πρόσληψη του εκστατικού θεάματος το οποίο θα δοκίμαζαν στο τέλος με την αφαίρεση του μαντηλιού· ίσως να χρησιμοποιούσαν το ίδιο κόκκινο μαντήλι - τον *κρήδεμνον* -, το οποίο θα έδεναν αργότερα γύρω από τη μέση τους²¹¹. Αν και δεν αναφέρεται πουθενά η ύπαρξη μυσταγωγών, λογικά θα υπήρχαν, καθώς η παρουσία θα ήταν απαραίτητη για την καθοδήγηση των υποψηφίων στα διάφορα στάδια μύησης.

Το πλήθος των λυχναριών τα οποία βρέθηκαν στον χώρο και πάλι παραπέμπει σε νυκτερινές τελετές. Εκτός από πήλινα λυχνάρια, ένα άλλο εύρημα σε ποσότητα στο χώρο του Κύκλου είναι πήλινες κωνικές φιάλες, προφανώς όχι για καθημερινή, αλλά για τελετουργική χρήση, για σπονδές. Αν σπονδές λάμβαναν χώρα μέσα στον Κύκλο δεν μπορεί να εξακριβωθεί κοντά στον Θεατρικό Κύκλο βρέθηκε ένας κυκλικός λίθος ο οποίος θα μπορούσε να είναι βωμός, αλλά ακόμα και στην περίπτωση που ήταν δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν αρχικά βρισκόταν στο κέντρο του Κύκλου ή σε άλλο σημείο εκτός. Ο Burkert πιθανολογεί ότι υπήρχε βωμός στο κέντρο²¹². Ίσως σε αυτήν την προκαταρκτική συγκέντρωση οι υποψήφιοι μύστες να εφοδιάζονταν με ένα λυχνάρι και μία φιάλη τα οποία θα χρησιμοποιούσαν κατά τη διάρκεια των μυστικών τελετών του κύριου μέρους της διαδικασίας μύησης και τα οποία θα επέστρεφαν μετά το πέρας της και κατά την αποχώρησή τους από το ιερό, καθώς τα σκεύη ανήκαν στο ιερό. Η εύρεσή τους στο σημείο του Θεατρικού Κύκλου πιθανώς να υπονοεί ότι με το πέρας της όλης διαδικασίας, και πριν αποχωρήσουν από το ιερό, οι μνημένοι, πλέον, να συγκεντρώνονταν για ακόμα μία φορά σε αυτόν τον χώρο για μια αξιολόγηση της όλης εμπειρίας, για έναν απολογισμό, και σε αυτό το

211. Clinton 2003, 65, 66. Κατά τον Clinton η λέξη *μύστης* προέρχεται από το ρήμα *μύω* = κλείνω (τα χείλη ή/και τα μάτια· άρα *μύστης* είναι αυτός που δεν βλέπει, εννοώντας τον τελετουργικά τυφλό. Σε αντίθεση ο *επόπτης* (< εποπτεύω) είχε τα μάτια ανοικτά και παρακολουθούσε (2003, 50)

212. Burkert 2002, 43

σημείο θα άφηναν τα δανεικά σκεύη²¹³. Ο καταστροφικός σεισμός στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. ή αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. έβαλε τέλος στη χρήση του Θεατρικού Κύκλου, τον γέμισε με κατεστραμμένο οικοδομικό υλικό και κατ' αυτόν τον τρόπο ίσως τα αγγεία παρέμειναν στο σημείο όπου τα είχαν παρατήσει οι χρήστες τους.

3.3.2. Ανάκτορο (αρ. 23 στην κάτοψη)

Καταλαμβάνοντας το βορειότερο σημείο του ιερού, ο αρχικός ανασκαφέας Karl Lehmann θεώρησε το *Ανάκτορο* (πιν. 30β) ως το παλαιότερο κτίριο του ιερού χρονολογώντας το στον 6^ο αι. π.Χ.²¹⁴, υποστηρίζοντας ότι το κτίριο δεν υπέστη μετατροπές στη διάρκεια της ζωής και χρήσης του, για περίπου 900 χρόνια, εκτός ίσως από τις θύρες²¹⁵. Ο διάδοχός του στις ανασκαφές στο ιερό των Μεγάλων Θεών, James McCredie, τοποθέτησε την τωρινή φάση του κτιρίου χρονολογικά στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια²¹⁶, κτισμένο στα θεμέλια των δύο πρωιμότερων του, του πρωτο-Ανακτόρου, του 3^{ου} αι. π.Χ. και του Κτίριο του Ορθοστάτη, όπως αποκαλείται, του 4^{ου} αι. π.Χ.²¹⁷, και το οποίο, με τη σειρά του, κάλυψε με την νότια άκρη του τον αρχαιότερο (του 7^{ου} π.Χ. αι.) Διπλό Περίβολο, ο οποίος είχε ήδη καταρρεύσει (και το μεγαλύτερο μέρος του καλύφθηκε από το μεταγενέστερο Αρσινόειο, γειτονικό του Ανακτόρου). Και τα τρία διαδοχικά κτίρια ακολουθούν το ίδιο σχήμα, έχουν σχεδόν τις ίδιες διαστάσεις και ανεγέρθηκαν στο ίδιο σημείο.

Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίριο (27μ. x 11,58μ.) με άξονα ΒΔ-ΝΑ και με τρεις εισόδους στη δυτική μακριά πλευρά του, η μεσαία εκ των οποίων ευρύτερη από τις δύο πλαϊνές. Η τοίχοι του ήταν κτισμένοι με ασβεστολιθικούς πολυγωνικούς δόμους. Το νότιο τμήμα του έχει διατηρηθεί σε ένα πολύ καλό ύψος 4 μέτρων. Εσωτερικά η αίθουσα ήταν μονόχωρη, εκτός από ένα πολύ μικρότερο διαμέρισμα στη

213. Wescoat, 2012, 94-2017, 60-62. Αν και το ιερό δεν είχε περίβολο, οπότε θεωρητικά ο καθένας θα μπορούσε να απομακρυνθεί από οποιοδήποτε σημείο του ιερού, λόγω της τοπογραφίας - λοφώδες, ανώμαλο έδαφος - θα προτιμάτο η επίσημη είσοδος-έξοδος διαμέσω του Πρόπυλου.

214. Lehmann K. 1966, 14

215. Lehmann K. 1996, 45, 46

216. McCredie 1979, 34

217. Wescoat 2010, 22

βόρεια στενή πλευρά με πιθανώς ξύλινο διαχωριστικό²¹⁸ και με δύο εισόδους, μία πλατύτερη στα ανατολικά και μία στενότερη στα δυτικά. Το δάπεδο ήταν πατημένο χώμα. Η στέγη ήταν ξύλινη με πήλινα κεραμίδια, η οποία στηριζόταν σε 4 παραστάδες σε κάθε μακρύ τοίχο. Οι τοίχοι από πορφυρίτη λίθο ήταν σοβατισμένοι λευκοί, αλλά δεν είναι γνωστό αν είχαν παράθυρα. Το ύψος τους πιθανώς να έφτανε τα 6-8μ.²¹⁹ Τα θεμέλια ήταν ασβεστολιθικά. Περιμετρικά της μεγάλης αίθουσας ήταν τοποθετημένες σειρές ξύλινων εδράνων σε επικλινές έδαφος προς διευκόλυνση θέασης δρώμενων στο μέσο της αίθουσας. Κατά μήκος του βόρειου και του ανατολικού τοίχου υπήρχαν θεωρεία σε σκαλωσιές, προφανώς για πιο προνομιούχους θεατές²²⁰ (πιν. 30γ).

Κατά τον Lehmann, στο Ανάκτορο πρέπει να λάμβανε χώρα ο πρώτος βαθμός μύησης. Στη ΝΔ γωνία του οικοδομήματος πιθανώς θα εξελισσόταν το πρώτο στάδιο του τελετουργικού· στη ΝΔ γωνία στο βάθος τετράγωνου εξωτερικά και κυκλικού εσωτερικά λάκκου υπήρχε μια ιερή πέτρα πάνω στην οποία στα ελληνιστικά χρόνια και ακόμα πρωιμότερα θα γίνονταν πιθανότατα σπονδές, ίσως και κάποια δράση αρχικά, ένα είδος καθαρμού σε δεξαμενή²²¹. Μετά τις προκαταρκτικές τελετές, ο μνούμενος θα στεκόταν στο κέντρο περίπου της αίθουσας, απέναντι από την κεντρική είσοδο, πάνω σε κυκλική ξύλινη εξέδρα διαμέτρου 3,25μ. (υπολείμματα της οποίας βρέθηκαν κατά την ανασκαφή²²²), και γύρω του θα τελούνταν κυκλικοί τελετουργικοί χοροί²²³. Με το πέρας του κυρίως τελετουργικού, ο μνημένος, πλέον, θα εισερχόταν στο άδυτο βορεινό διαμέρισμα, όπου θα γινόταν η επίδειξη των ιερών συμβόλων (τα σύμβολα του Ουρανού και της Γης, κατά μία ερμηνεία²²⁴), θα γινόταν διήγηση της ιερής ιστορίας²²⁵ και θα δινόταν η ερμηνεία του νοήματος του ιθυφαλλικού Ερμή²²⁶.

218. LehmannK. 1966,47

219. LehmannK. 1966,47

220. LehmannK. 1966,32

221. LehmannK. 1966,32-33

222. LehmannK. 1966,48

223. LehmannK. 1966,33

224. Lehmann K. 1966, 29, 33

225. Burkert 2002, 44

226. Lehmann K. 1966, 28

Καθώς κατά τις ανασκαφές μέσα στο συγκεκριμένο κτίριο βρέθηκε η προαναφερόμενη επιγραφή σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν η είσοδος στους μη μνημένους, ο Lehmann θεώρησε ότι η απαγόρευση αναφερόταν στον χώρο του αδύτου και ήταν τοποθετημένη έξω από αυτό²²⁷.

Η θεωρία του Lehmann ότι το Ανάκτορο αποτελούσε τον χώρο όπου λάμβανε χώρα η μύηση, η οποία βασίστηκε - εκτός της όλης διάταξης του χώρου - κυρίως στην προαναφερόμενη επιγραφή, δεν γίνεται αποδεκτή από νεώτερους μελετητές κατά τον Clinton και μεν το Ανάκτορο θα πρέπει να ήταν χώρος συγκεντρώσεων - το αποδεικνύει η ύπαρξη θέσεων -, αλλά συγκριτικά με το Κτίριο του Τελετουργικού Χορού δείχνει πολύ φτωχό για κύριο λατρευτικό κτίριο (ασβεστολιθικό κτίριο και εσωτερικά έδρανα, κ.α.)²²⁸. Όσο για την επιγραφή, καθώς δεν βρέθηκε κατά χώραν, δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι αναφερόταν στο συγκεκριμένο κτίριο. Αν και η θεωρία του Lehmann βρίσκεται υπό αμφισβήτηση - υπό τη νέα θέση ότι η μύηση λάμβανε χώρα στο Κτίριο του Τελετουργικού Χορού -, το γεγονός ότι το ίδιο κτίριο αναδομήθηκε τρεις φορές στο ίδιο σημείο και με την ίδια μορφή, είναι αποδεικτικό της σημασίας της θέσης του και της λειτουργίας του.

3.3.3. Ιερή Οικία (αρ. 22 στην κάτοψη)

Την ίδια εποχή που κτίστηκε το Ανάκτορο, προστέθηκε ένα μικρότερο τετράγωνο κτίριο εφραπτόμενο στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του Ανακτόρου, η αποκαλούμενη *Ιερή Οικία* (στα αγγλικά *Sacristy*) (πιν.30β). Ο λόγος για τον οποίο η Ιερή Οικία δεν κάλυψε όλη τη νότια πλευρά του Ανακτόρου είναι η παρακείμενη Θόλος, και η εγγύτητά της στην ΝΔ γωνία του Ανακτόρου, η οποία εμπόδιζε το οποιοδήποτε κτίσμα. Αυτό αποδεικνύει και την μεταχρονολόγηση της Ιερής Οικίας, η οποία φαίνεται ότι επρόκειτο για πρόσκτισμα στο ήδη υπάρχον κτίριο, το οποίο κτίστηκε μετά την οικοδόμηση της ελληνιστικής Θόλου. Πρόκειται για μικρό, μονόχωρο κτίριο, με διαστάσεις 7μ. x 7μ., με μία έκκεντρη είσοδο στην δυτική

227. Η επιγραφή χρονολογείται στα αυτοκρατορικά χρόνια (Burkert 2002, 48· Lehmann K 1966, 47)

228. Clinton 2003, 61)

πλευρά του. Ήταν κτισμένο με ασβεστολιθικούς δόμους κατά το πολυγωνικό σύστημα. Ο ανατολικός τοίχος του εισχωρεί στην πλαγιά του λόφου. Το δάπεδο ήταν πατημένο χώμα, οι τοίχοι από πολυγωνικούς ασβεστόλιθους, ενώ η στέγη του ξύλινη με κεραμίδια²²⁹. Σώζεται σε ύψος 2μ. Εσωτερικά και κατά μήκος των σοβατισμένων τοίχων του ήταν τοποθετημένοι μαρμάρινοι πάγκοι. Κατά τον Lehmann, το ελληνιστικό - όπως χρονολογήθηκε αρχικά -, ή των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων - πιο σύγχρονη χρονολόγηση - κτίσμα αντικατέστησε ένα πρωιμότερο μικρότερο αρχαϊκό (περί το 500π.Χ.), (πλευράς 4,90μ.), κτισμένο ταυτόχρονα με το Ανάκτορο αλλά σε απόσταση από αυτό, και με πιθανή είσοδο στη βόρεια πλευρά του²³⁰.

Ο ανασκαφέας ταυτίζει το συγκεκριμένο κτίσμα με τον χώρο όπου θα γινόταν η προετοιμασία των μινυμένων. Ο/Η εκάστοτε δόκιμος ίσως να ντυνόταν στα λευκά και θα λάμβανε ένα πήλινο λυχνάρι²³¹. Στον ίδιο χώρο θα επέστρεφαν - μύστες πλέον - με

το πέρας του τελετουργικού της μύησης για να λάβουν το απαραίτητο πιστοποιητικό. Αν επιθυμούσαν, θα μπορούσαν να μνημονεύσουν την ιδιαίτερη εμπειρία τους και την ξεχωριστή ιδιότητα την οποία είχαν αποκτήσει αναγράφοντάς την σε μαρμάρινη πλάκα και αναρτώντας την στον τοίχο της Ιερής Οικίας (με το αντίστοιχο κόστος, φυσικά)²³². Καθώς η άμεση εξάρτησή του κτιρίου από το Ανάκτορο είναι πασιφανής, η αμφισβήτηση της χρήσης του Ανακτόρου επιφέρει αμφισβήτηση και της λειτουργίας της Ιεράς Οικίας.

229. Lehmann K. 1966, 49

230. Lehmann K. 1966, 49

231. Lehmann K. 1966, 32. Όπως έχει προαναφερθεί και τα δύο στάδια μύησης θα πρέπει να λάμβαναν χώρα το βράδυ, κρίνοντας από τον αριθμό των μαρμάρινων λύχνων και τις θέσεις δαυλών τα οποία έχουν βρεθεί κατά την ανασκαφή.

232. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μαρμάρινες πλάκες οι οποίες μνημονεύουν ονόματα (Lehmann K. 1966, 33, 49).

3.3.4. Ιερόν (αρ. 15 στην κάτοψη)

Το *Ιερόν*²³³ (πιν.31α,β) καταλαμβάνει το νότιο τμήμα της κοιλάδας. Πρόκειται για ορθογώνιο αφιδωτό κτίσμα με τον κατά μήκος άξονά του να έχει κατεύθυνση Β-Ν. Η ΒΑ γωνία του βρίσκεται πολύ κοντά με την ΝΔ γωνία του Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού. Η τελευταία φάση του κτιρίου χρονολογείται περί το 300 π.Χ. (αν και υπέστη πολλές ανακαινίσεις έως και τον 3^ο αι. μ.Χ.²³⁴) και φαίνεται ότι αντικατέστησε δύο παλαιότερα, ένα του 5^{ου} αι. π.Χ. το οποίο αποτελούσε ανακαίνιση ενός πρωιμότερου αφιδωτού²³⁵. Κατά τον ανασκαφέα, στην τελευταία φάση του, στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., θα πρέπει να ξεκίνησε να ανακαινίζεται εξολοκλήρου με μάρμαρο, για να ολοκληρωθεί 175 χρόνια αργότερα²³⁶. Το μέγεθος και η κατασκευή του ήταν επιβλητικά: 40μ. x 13μ. οι διαστάσεις του - σε μέγεθος ήταν μεγαλύτερο του Ανακτόρου - και ήταν κατασκευασμένο από μάρμαρο Θάσου (τα θεμέλια από συμπαγή ασβεστόλιθο). Πάνω από τον δωρικό θριγκό η στέγη του ήταν ξύλινη με κεραμίδια, δίρριχτη, και τα ακρωτήρια των δύο αετωμάτων είχαν τη μορφή ανθεμίου στο κέντρο και Νικών στις γωνίες, πιθανότατα από παριανό μάρμαρο. Και τα δύο αετώματα

έφεραν γλυπτή διακόσμηση, ολόγλυφη το βόρειο, ανάγλυφη το νότιο²³⁷. Από την σκαλιστή υδρορροή το νερό της βροχής έπεφτε στο έδαφος μέσω λεοντοκεφαλών. Στην όψιμη ελληνιστική περίοδο αρχιτεκτονικά το κτίριο ήταν ναόσχημο, δωρικού ρυθμού με τη νότια πλευρά του να καταλήγει σε εγγεγραμμένη αψίδα. Μπροστά από το Ιερό και μεταξύ της πρόσοψής του και του δυτικού τοίχου του Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού δημιουργείται ένα τριγωνικό πλάτωμα στο οποίο βρέθηκαν υπολείμματα αρχαϊκού βωμού και ίχνη αποχέτευσης των ρωμαϊκών χρόνων.

233. Κατά τον Clinton (2003, 61) το αποκάλεσμα του κτιρίου *Ιερόν* είναι ατυχές, καθώς η λέξη *ιερόν* αναφέρεται σε ολόκληρο τον ιερό χώρο και όχι σε ένα κτίσμα. Επιπλέον το μόνο στοιχείο το οποίο οδήγησε τον ανασκαφέα Lehmann να το θεωρήσει το ιερότερο κτίριο ήταν μια δεύτερη απαγορευτική επιγραφή («άμύητον μή εισιέναι εις τό ιερόν»), η οποία, όμως, βρέθηκε εκτός κτιρίου.

234. Lehmann K. 1966, 61

235. Lehmann K. 1966, 61, 66

236. Lehmann K. 1966, 42, 61

237. Lehmann K. 1966, 65

Η είσοδος βρισκόταν στη βόρεια στενή πλευρά του - με θέα στην παλαιά πομπική οδό -, η οποία καλυπτόταν από ένα βαθύ τετράπλευρο πρόστυλο δωρικού ρυθμού. Το δάπεδο του πρόστυλου πιθανόν να ήταν μαρμάρινο, όπως και της κύριας αίθουσας, ενώ το δάπεδο του πρόναου ίσως να ήταν καλυμμένο με βοτσαλωτό μωσαϊκό²³⁸. Εσωτερικά οι τοίχοι ήταν από ασβεστόλιθο, σοβαντισμένοι και βαμμένοι (μαύρο χρώμα χαμηλά, κόκκινο στο κέντρο και λευκό ψηλά) - χαρακτηριστικό της μακεδονικής αρχιτεκτονικής της εποχής²³⁹ - ενώ οι τοίχοι του πρόναου εσωτερικά ήταν διακοσμημένοι με ανάγλυφο μαϊάνδρο. Η οροφή του σηκού ήταν ξύλινη (ξύλινη ημιθόλος στον χώρο της κόγχης), αλλά του πρόναου ήταν από μαρμάρινες δοκούς με ανάγλυφα φατώματα. Το εσωτερικό του σηκού ήταν χωρισμένο σε τρία κλίτη, χωρισμένα με λεπτά χωρίσματα. Στα πλαϊνά κλίτη εδώλια, όπως και στο Ανάκτορο, αλλά μαρμάρινα (πιν. 31γ,δ). Στο κέντρο του μπροστινού τμήματος του κυρίως ναού σώζεται το καμένο ασβεστολιθικό περιχέλιωμα μιας τετράγωνης ιερής εστίας. Το νότιο αψιδωτό τμήμα ήταν υπερυψωμένο και μπροστά του βρισκόταν ένας μεγάλος μαρμάρινος κούφιος δόμος με ξύλινο κάλυμμα, είσοδος κρύπτης (στην οποία η κατάβαση θα γινόταν μάλλον με ξύλινη σκάλα).

Έχει ενδιαφέρον να γίνει αναφορά στο βόρειο αέτωμα, το οποίο έχει 11,72μ. πλάτος, 0,47μ. βάθος, και 1,47μ. ύψος στο κέντρο του. Η Phyllis Lehmann χρονολόγησε τα αετωματικά γλυπτά στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., βασιζόμενη σε τεχνολογικά κριτήρια, ενώ ο Linfert, με τα ίδια κριτήρια, τα τοποθέτησε χρονολογικά στον 3^ο αι. π.Χ.²⁴⁰ Έχουν αποκατασταθεί 13 μορφές, με τις έξι από αυτές ανακεκλιμένες (μεγάλος αριθμός αναλογικά, όπως συμφωνούν οι μελετητές), τρεις σε κάθε γωνία (πιν. 32α-δ). Κατά την ίδια μελέτη, η Lehmann, η οποία έκανε την πρώτη αποκατάσταση, θεώρησε ότι το θέμα του αετώματος είναι σχετικό με τον ιδρυτικό μύθο. Σε αυτή τη θέση την οδήγησε η εύρεση σπαραγμάτων αγάλματος βρέφους, το οποίο ταύτισε με τον Ιασίωνα/Αετίωνα, τον μυθικό ιδρυτή των Μυστηρίων της Σαμοθράκης. Τα υπόλοιπα γλυπτά ταυτίστηκαν με μικρότερες θεότητες, σχετικές με γέννηση και ανατροφή θεϊκών ή ηρωικών βρεφών, όπως οι Εποχές, οι Μοίρες, οι Χάρητες, αλλά και με προσωποποιήσεις των φυσικών

238. Lehmann K. 1966, 64, 65

239. Frazer 1982, 195

240. Palagia κ.α. 2003, 115

στοιχείων του νησιού, όπως το βουνό Σάος²⁴¹.

Η Παλαγγιά, πρότεινε μια διαφορετική ερμηνεία του θέματος του αετώματος. Αναδιατυπώνοντας την ταυτότητα και ερμηνεύοντας διαφορετικά κάποια γλυπτά, ερμήνευσε τη σύνθεση ως Διονυσιακή, σκηνή συμποσίου [στην οποία παραπέμπουν οι ανακεκλιμένες μορφές, και πιο συγκεκριμένα η μορφή με σταφύλια στο χέρι (πιν.32δ) και μια άλλη με κέρας]²⁴². Το στοιχείο το οποίο ξενίζει στο συγκεκριμένο αέτωμα είναι ότι ο σωματότυπος των μορφών δεν απαντά πουθενά αλλού στην ελληνική τέχνη. Συγκρίνοντάς τα με σύγχρονά τους γλυπτά εντόπισε παράλληλα στην Πτολεμαϊκή αιγυπτιακή εικονογραφία και τυπολογία παραπέμποντας σε προσωποποιημένη αλληγορία των δώρων του Νείλου. Πρότεινε δύο εκδοχές: είτε πρόκειται για τον ιδρυτικό μύθο των Μυστηρίων της Σαμοθράκης, αλλά με πτολεμαϊκή τεχνοτροπία, είτε πρόκειται για αλληγορία της Αιγύπτου της εποχής των Πτολεμαίων. Το κοινό που έχουν οι δύο προτεινόμενες εκδοχές, είναι η σύνδεση με τους Πτολεμαίους. Η στενή σχέση των Πτολεμαίων ηγεμόνων με το ιερό των Μεγάλων Θεών είναι δεδομένη· τα δύο μνημειώδη αναθήματα του Πτολεμαίου Β' και της Αρσινόης Β' δεν αφήνουν περιθώριο αμφιβολίας. Θα μπορούσε το αποκαλούμενο Ιερόν να ήταν το τρίτο;

Στο Ιερόν λάμβανε χώρα ο δεύτερος βαθμός μύησης, η *εποπτεία*, όπως περιγράφει ο Lehmann²⁴³. Μια προκαταρκτική τελετή ίσως να λάμβανε χώρα εξωτερικά, κοντά στην είσοδο του Ιερού, η οποία φωτιζόταν με δύο τεράστιους δαυλούς· εξωτερικά της εισόδου βρέθηκαν κατά χώρα δύο μαρμάρινα βάθρα εκατέρωθεν μιας βάσης με οπή η οποία θα πρέπει να στήριζε πυρσό (πιν.33α)· στο ένα βάθρο θα πρέπει να στεκόταν ο μουσόμενος και στο άλλο ο ιερέας και εκεί θα γινόταν ένα είδος εξομολόγησης (όπως έχει προαναφερθεί, ίσως η εξομολόγηση παρουσία κοινού να δημιουργούσε φόβο κοινωνικής έκθεσης στους μουσόμενους, αποτρεπτικό για τους περισσότερους από το να προχωρήσουν στον δεύτερο βαθμό και να προβούν στην ολοκλήρωση της μύησης).

241. Palagia κ.α. 2003, 118-122

242. Palagia κ.α. 2003, 119-121

243. Lehmann K. 1966, 33, 34

Με το πέρας της «εξομολόγησης» οι πρωταγωνιστές θα εισέρχονταν στο Ιερό. Το συγκεκριμένο οικοδόμημα ήταν ένας από τους χώρους από όπου αποκλείονταν οι μη μνημένοι²⁴⁴. Με την είσοδο θα γινόταν ένα είδος εξαγνισμού, καθαρμού, ακολουθούμενο από θυσία στην ιερή εστία στο κεντρικό κλίτος. Την όλη διαδικασία θα μπορούσαν να παρακολουθήσουν άτομα τα οποία είχαν ήδη φτάσει στο βαθμό της εποπτείας, καθήμενα στα εδώλια στα δύο στενά πλαϊνά κλίτη. Ο χώρος της αψίδας στο βάθος του κτιρίου διαχωριζόταν από τον υπόλοιπο χώρο, ως ένα άδυτο, με ένα υφασμάτινο παραπέτασμα μπροστά από το οποίο βρισκόταν μια τεράστια πέτρα η οποία χρησίμευε ως βήμα για τον ιεροφάντη (πιν. 33β). Ο ιεροφάντης θα μπαινοέβγαινε στο άδυτο, απαγγέλοντας τα τελετουργικά λόγια, και στεκόμενος πάνω στην πέτρα-βήμα θα αποκάλυπτε τα διάφορα ιερά σύμβολα²⁴⁵.

Δεν υπάρχουν ενδείξεις για είσοδο και θυσίες ζώων στο εσωτερικό ως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια: μια αναβάθρα και το διευρυμένο κατώφλι της κυρίας εισόδου, τα οποία χρονολογούνται στον 3^ο αι. μ.Χ. (και στα πλαίσια πλήρους ανακαίνισης του Ιερού εκείνη την περίοδο), κατά τον Lehmann παραπέμπουν στα δημοφιλή τελετουργικά της υστερορωμαϊκής περιόδου, της Κριοβολίας και Ταυροβολίας, προς τιμή μιας Ανατολικής θεότητας, της Magna Mater, η οποία μοιραζόταν τα ίδια χαρακτηριστικά με την τοπική Αξίερο και συγκεράστηκε μαζί της²⁴⁶. Κατά τον ίδιο μελετητή, στα πλαίσια αυτής της τελετής, στον χώρο της αψίδας, ίσως μέσα στην κρύπτη, θα γινόταν ένα τελετουργικό λουτρό με το αίμα των θυσιασμένων ζώων εν είδει βαπτίσματος²⁴⁷.

Πέρα από τις απόψεις των ανασκαφέων, έχουν διατυπωθεί διαφορετικές θεωρίες για τη χρήση του κτιρίου από διαφορετικούς ερευνητές. Η Παλαγγιά και οι άλλοι μελετητές αμφισβητούν τη χρήση του ως χώρου μύησης, καθώς το μέγεθος και το σχήμα του δεν θα επέτρεπαν την ταυτόχρονη παραμονή μεγάλου αριθμού ατόμων, απέχοντας πολύ από τον τύπο του τελεστηρίου, όπως το Τελεστήριο της

244. Στο σημείο αυτό παρατίθεται η θεωρία του Lehmann, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αμφισβητείται πλέον (1966, 64)

245. Lehmann K. 1966, 34

246. Lehmann K. 1966, 64, 34

247. Lehmann K. 1966, 34, 35

Ελευσίνας²⁴⁸. Κατά τους συγγραφείς της μελέτης, αυτή η λειτουργία θα ταίριαζε στο Κτίριο του Τελετουργικού Χορού²⁴⁹. Άλλωστε, όπως υποστηρίζουν, τα μαρμάρινα στηρίγματα τα οποία βρέθηκαν εντός του κτιρίου και τα οποία αποδεικνύουν ύπαρξη εδωλίων κατά μήκος των μακρών τοίχων, ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους και σε μεταγενέστερη, ρωμαϊκή εποχή· το οποίο δηλώνει ότι δεν κατασκευάστηκαν για το συγκεκριμένο κτίριο, αλλά ότι κάποια στιγμή μεταφέρθηκαν και συγκεντρώθηκαν εκεί από άλλα σημεία. Όσο για την επιγραφή απαγόρευσης εισόδου (πιν.33γ), η οποία βρέθηκε κατά τις ανασκαφές, και στην οποία βασίστηκε ο ανασκαφέας για να αποκαλέσει το κτίριο *Ιερόν* και να προσδώσει στο κτίσμα τη συγκεκριμένη λειτουργία, δεν βρέθηκε κατά χώραν, αλλά σε σημείο απόθεσης μάζων της πρώτης Αυστριακής ανασκαφικής αποστολής²⁵⁰, κοντά, βέβαια, στο κτίσμα, οπότε και πάλι (όπως και στην περίπτωση της πρώτης επιγραφής) αμφισβητείται ότι αναφέρεται στο συγκεκριμένο κτίριο²⁵¹.

Βασιζόμενοι στο θέμα του αετώματος, το οποίο παραπέμπει σε Νειλιακή σκηνή στην εποχή της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου, - κατά τη δική τους ερμηνεία -, όπως προαναφέρθηκε, οι μελετητές του Ιερού στο Palagia κ.α. (2003), πιθανολογούν την χρήση του κτιρίου ως ναού (το σχήμα του κτιρίου το δικαιολογεί) αφιερωμένο στους αιγυπτιακούς θεούς Σάραπη και Ίσιδα, καθώς, κατά τους ίδιους, υπάρχει μαρτυρία ύπαρξης μυστών της Ίσιδας στο νησί²⁵². Ενισχύοντας την προαναφερόμενη υπόθεση, παρατίθεται η πρόταση για πιθανή λειτουργία του οικοδομήματος ως μαντείο, ορμώμενοι από την ύπαρξη της ασίδας στο βάθος του κτιρίου, εν είδει σπηλαίου, και στη χρήση του νερού, καθώς η λατρεία του Σάραπη ενείχε μαντικά χαρακτηριστικά²⁵³. Στα πλαίσια του θρησκευτικού συγκρητισμού στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, και καθώς ένα από τα προσωνύμια της Ίσιδας ήταν *Πελαγία*, ως

248. Palagia κ.α. 2003, 114

249. Αυτή η άποψη συνεπάγεται ότι και οι δύο βαθμοί μύησης, μύηση και εποπτεία, θα λάμβαναν χώρα στο ίδιο κτίριο.

250. Η Αυστριακή αποστολή ανέσκαψε στον χώρο την περίοδο 1873-1875.

251. Clinton 2003, 61

252. Palagia κ.α. 2003, 122

253. Palagia κ.α.. 2003, 114, 122

προστάτρια όσων ταξίδευαν στη θάλασσα²⁵⁴, θα ήταν άξιο απορίας αν δεν υπήρχε λατρεία της στο νησί· κατά πόσο η Ίσιδα είχε ταυτιστεί με του Μεγάλου Θεού και λατρευόταν μέσα στο ιερό τους τίθεται υπό σκέψη και έρευνα. Ο Clinton, επίσης, προτείνει την ερμηνεία του οικοδομήματος ως ναού αφιερωμένου στους Κάβειρους, με τη σπηλαιώδη περιοχή να ταιριάζει στο μυθικό σπήλαιό τους, όπου συμπόσια θα λάμβαναν χώρα προς τιμή τους²⁵⁵.

3.3.5. Το Κτίριο του Τελετουργικού Χορού (αρ. 17 στην κάτωψη)

Το *Κτίριο του Τελετουργικού Χορού (Hall of the Choral Dancers)* ήταν μια ιδιότυπη κατασκευή του β' μισού ή του γ' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. (πιν. 33δ). Με μήκος 34μ. και πλάτος 20,7μ. (20μ. x 24μ. εσωτερικά κατά τον Clinton²⁵⁶) επρόκειτο για ένα μαρμάρινο, ορθογώνιο, δίκλιτο κτίριο, με άξονα ΒΔ-ΝΑ, και είσοδο στη βόρεια πλευρά από ένα μνημειώδες ενιαίο, βαθύ, πύσχημο, ιωνικό πρόπυλο (πιν.34α). Αποτελούσε το μεγαλύτερο μαρμάρινο κτίριο του ιερού, αλλά και το παλαιότερο σύμφωνα με τον Clinton, ο οποίος το χρονολογεί περί του 340 π.Χ.²⁵⁷. Στον νότιο τοίχο του πρόπυλου δύο θύρες επέτρεπαν την πρόσβαση στα δύο κλίτη αντίστοιχα, τα οποία διαχωρίζονταν με τοίχο και δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Το δάπεδο του δυτικού κλίτους ήταν καλυμμένο με μαρμάρινες πλάκες και του ανατολικού, το οποίο ήταν ελάχιστα υπερυψωμένο, με μαρμάρινο ψηφιδωτό. Στο δυτικό κλίτος, σχεδόν κεντρικά, βρέθηκαν δύο βόθροι για υγρές προσφορές²⁵⁸.

Το Κτίριο του Τελετουργικού Χορού κτίστηκε στην καρδιά του προελληνικού και αρχαϊκού ιερού, εκεί όπου κατέληγε η αρχική πομπική οδός - προς την οποία είναι στραμμένο - και στο σημείο όπου λάμβαναν χώρα θυσίες, σπονδές και συμπόσια, κοινά γεύματα, δηλαδή, όχι απαραίτητα τελετουργικά, ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. (στο ΒΔ τμήμα του βρέθηκαν τα υπολείμματα θυσιών και συλλογικών γευμάτων

254. Παχής 2002, 275

255. Clinton 2017, 351

256. Clinton 2003, 61

257. Clinton 2003, 61

258. Ο Lehmann θεώρησε το ένα από τα δύο εσχάρα. Η απουσία, όμως, οποιουδήποτε ίχνους υπολειμμάτων θυσιών ζώου ανασκεύασε τη θέση του.

με την ανάλογη σκευή - αγγεία ντόπιων, αδρά και αποίκων, πιο εκλεπτυσμένα -, όπως και εστία διαμορφωμένη με αδρές πέτρες). Σε αρχαιολογικά στρώματα του 6^{ου} αι. π.Χ. τοποθετούνται μία ασβεστολιθική εσχάρα και ένας ακόμα, μνημειώδης, τετράγωνος βραχώδης βωμός (εμβαδού 9μ.²) προς το νότιο τμήμα του δυτικού κλίτους. Πρέπει να αντικατέστησε παλαιότερο κτίριο των κλασικών χρόνων, τμήμα του τοίχου του οποίου ανασκάφηκε στη ΒΔ πλευρά του σημερινού. Στα κλασικά χρόνια ο ανασκαφέας χρονολόγησε και μία μαρμάρινη εστία στο κέντρο του δυτικού κλίτους, κάτω από το μεταγενέστερο μαρμάρινο δάπεδο²⁵⁹.

Το ιωνικό πρόπυλο ήταν κατασκευασμένο από μάρμαρο Θάσου, είχε ύψος 5μ. και πλάτος 10μ. Οι ιωνικοί κίονες στηρίζονταν σε τρίβαθμη κρηπίδα. Το επιστύλιο ήταν τυπικό ιωνικό τριζωνικό με γεισίποδες και πάνω από αυτό η περίφημη ζωφόρος η οποία απεικόνιζε έναν ορχηστρικό χορό (και από την οποία απέκτησε το συμβατικό όνομά του το κτίριο) (πιν. 34β). Η οροφή του πρόπυλου αποτελείτο από μαρμάρινες δοκούς και φατνώματα το κέντρο των οποίων διακοσμήτο με ανάγλυφα πρόσωπα κατά παρειά (πιν. 34δ)· πιθανώς να απεικονίζονταν οι διάφορες θεότητες οι οποίες λατρεύονταν στο ιερό²⁶⁰. Η δίρριχτη στέγη διακοσμείται με μεγάλα ανθεμωτά ακρωτήρια και αετωματικά ανάγλυφα· διακοσμημένη ήταν και η οριζόντια σίμη. Μια πιο επισταμένη μελέτη της ζωφόρου φανέρωσε διαφορές στη γλυπτική δεξιότητα, σε σημείο ώστε κάποια τμήματα να φαίνονται ατελή, και κάποιες μορφές να σταματούν στο περίγραμμα (το οποίο έγινε με τρυπάνι). Το γεγονός αυτό δεν προκαλεί έκπληξη αν αναλογιστούμε τη μεγάλη έκταση του έργου - 114-115μ μήκος - και το γεγονός ότι το συνεργείο το οποίο ανέλαβε την εργασία θα αποτελούταν από τον αρχιτεχνίτη, βοηθούς του και μαθητευόμενους, ο καθένας τους με διαφορετικό βαθμό καλλιτεχνικής δεξιότητας· τέσσερα διαφορετικά χέρια διαπιστώθηκαν στην συγκεκριμένη περίπτωση²⁶¹.

Η ζωφόρος έχει αποτελέσει θέμα μελέτης τόσο για την τεχνοτροπία όσο και για το θέμα της. Πρόκειται για το παλαιότερο δείγμα αρχαϊστικού ρυθμού στην ελληνική

259. Lehmann K. 1966, 60

260. Lehmann K. 1966, 59

261. Marconi 2010, 117-118

αρχιτεκτονική²⁶². Κατά τον Marconi²⁶³, η αρχαϊστική τεχνοτροπία χρησιμοποιήθηκε για να τονιστεί η αρχαιότητα της γιορτής και το κύρους του ιερού από τα πολύ παλιά χρόνια. Η ζωφόρος περιτρέχει ολόκληρο το κτίριο (και όχι μόνο το πρόπυλο όπως είχε αρχικά υποστηριχθεί)²⁶⁴. από τα συνολικά 114-115μ. μόνο το 1/10 σώζεται σήμερα, τα 14-15μ. Η πομπή ξεκινά από τη ΝΔ γωνία του κτιρίου και χωριζόμενη σε δύο ομάδες, παίρνοντας διαφορετική κατεύθυνση - κάποιες χορεύτριες κατά μήκος της δυτικής πλευράς και κάποιες κατά μήκος της νότιας πριν στρίψουν κατά μήκος της ανατολικής - κατευθύνεται προς το κέντρο της πρόσοψης σε έναν τελετουργικό χορό²⁶⁵. Απεικονίζονται αποκλειστικά γυναικείες μορφές πιασμένες χέρι-χέρι και με μία μουσικό να ηγείται ανά επτά ή οκτώ χορεύτριες²⁶⁶. Τα μουσικά όργανα τα οποία απεικονίζονται, τουλάχιστον στα διασωζόμενα τμήματα, είναι κιθάρα, φλάουτο και τύμπανο.

Κατά τον Lehmann και άλλους μελετητές το θέμα της ζωφόρου παραπέμπει στη χρήση του χώρου, στους χορούς και τη μουσική τα οποία λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του²⁶⁷. Πιθανώς εδώ λάμβανε χώρα ο γάμος του Κάδμου και της Αρμονίας, ή του Άδη και της Περσεφόνης κατά το ελληνικότερο, και η γλυπτή διακόσμηση του πρόπυλου ίσως να παραπέμπει σε αυτόν. Ο Clinton, χωρίς να διαφωνεί με αυτή την ερμηνεία, ταυτίζει τον χώρο με το Τελεστήριο όπου θα

262. Ο αρχαϊστικός ρυθμός εμφανίστηκε στα ελληνιστικά χρόνια και αποτελεί μια τεχνοτροπία η οποία συνδυάζει αρχαϊκά και ελληνιστικά στοιχεία

263. Marconi 2010, 133

264. Μέχρι και το Samothrace 5 υπήρχε η εντύπωση ότι η ζωφόρος περιέτρεχε μόνο το πρόπυλο. Μετά από πιο ενδελεχείς έρευνες στην επόμενη έκδοση ανασκευάστηκε στην παρούσα θέση η οποία θέλει τη ζωφόρο να περιτρέχει ολόκληρο το κτίριο, όπως αναφέρεται στο κείμενο.

265. Η άποψη του Lehmann ότι στο κέντρο της ζωφόρου, στην πρόσοψη του πρόπυλου, απεικονίζονταν ο γάμος του Κάδμου και της Αρμονίας δεν έχει βάση. Αυτό που αναιρεί τη συγκεκριμένη θεωρία είναι ένα σπάραγμα της ζωφόρου το οποίο απεικονίζει δύο πέλματα αντικρουστά, αντίθετα από όλα τα άλλα τα οποία απεικονίζουν χορεύτριες με τα πέλματα τους στραμμένα προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση του χορού. Παρ' όλο που έχει διασωθεί πολύ μικρό ποσοστό της αρχικής ζωφόρου, είναι προφανές ότι πρόκειται για ευτυχή συγκυρία ένα από τα σωζόμενα τμήματα, το F(S)6, να είναι το κεντρικό τμήμα όπου συναντιόνται οι δύο διακλαδώσεις του χορού (πιν.34γ). (Marconi 2010, 121-122)

266. Ο Marconi (2010, 122) υπολογίζει τον αριθμό των χορευτριών σε 912-920, ενώ ο Clinton (2003, 61) περί τις 800.

267. Lehmann K. 1966, 59

λάμβανε χώρα ο πρώτος βαθμός μύησης²⁶⁸. Μάλιστα συνδυάζει τις δύο τελετές, υποστηρίζοντας ότι μέρος της διαδικασίας μύησης ήταν η αγωνιώδης προσπάθεια ανεύρεσης της απαχθείσας Αρμονίας. Στο τέλος του τελετουργικού η Αρμονία θα εμφανιζόταν μαζί με τον Κάδμο, προς ανακούφιση όλων, και θα τελούνταν ο ιερός γάμος τους συνοδευόμενος από την απαραίτητη γιορτή με χορούς και τραγούδια²⁶⁹.

Ο Marconi διαφωνεί και με τους δύο προαναφερόμενους ερευνητές και θέτοντας τα δικά του επιχειρήματα υποστηρίζει ότι το κτίριο, και κυρίως το δυτικό κλίτος όπου βρίσκονταν οι δύο βόθροι, ήταν αφιερωμένο σε χθόνια, ηρωική λατρεία - σε συνέχεια της παράδοσης του συγκεκριμένου σημείου όπου κτίστηκε και του προκατόχου του -, με υποψήφιους λατρευόμενους την Ηλεκτριόνη και κυρίως τα παιδιά της, Δάρδανο και Ιασίωνα/Αιτίωνα²⁷⁰. Απορρίπτει την ιδέα της αναπαράστασης των οργιαστικών χορών οι οποίοι συντελούνταν κατά τη διάρκεια της μύησης²⁷¹ βασιζόμενος στο ότι: α) ο χορός αποτελείται μόνο από γυναίκες, β) η στάση του σώματος και η κίνησή τους δεν αποδίδει κατάσταση έκστασης, γ) ο χαμηλός πόλος στο κεφάλι τους παραπέμπει σε τελετουργικό χορό λατρείας²⁷², δ) πρόκειται για ομάδες χορών των 8-9 ατόμων και όχι για έναν ενιαίο²⁷³.

Πέρα από την όποια προσπάθεια σύνδεσης του συγκεκριμένου θέματος της ζωφόρου με τα δρώμενα στο εσωτερικό του κτιρίου, καθώς η ζωφόρος δίνει την εντύπωση επαναλαμβανόμενων μοτίβων, θα μπορούσε κάλλιστα το θέμα του χορού να ήταν απλά διακοσμητικό, ένας τρόπος για να ελαφρύνει αισθητικά και ψυχολογικά το ογκώδες μαρμάρινο οικοδόμημα στο κέντρο του ιερού. Ο χορός αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι κάθε ιεροπραξίας και προσέδιδε γιορτινή ατμόσφαιρα. Εκτός από κομμάτι του τελετουργικού, ο χορός προσέφερε και θέαμα στους παρευρισκόμενους και αποτελούσε ένα είδος καλωσορίσματος, αλλά και ψυχαγωγίας

268. Clinton 2003, 61, 67

269. Clinton 2003, 69

270. Marconi 2010, 123, 124

271. Ο Στράβωνας (10.3.7) περιγράφει τους χορούς της μύησης ως βακχικούς, πολεμικούς χορούς

272. Αν και ο πόλος παραπέμπει σε θεά, ακόμα και οι θνητές φορούν χαμηλό πόλο σε τελετουργικούς χορούς. (Marconi 2010, 131)

273. Marconi 2010, 129-131

των ξένων επισκεπτών προσδίδοντας λάμψη και δημοφιλία στο εκάστοτε ιερό όπου λάμβανε χώρα²⁷⁴.

Σύμφωνα με διάφορους ερευνητές το Κτίριο του Τελετουργικού Χορού κτίστηκε κατ' εντολή του Φιλίππου Β' στην προσπάθειά του να προσδώσει στο μακεδονικό - πλέον - ιερό το κύρος των μεγάλων ιερών της νότιας Ελλάδας. Σε αυτή την προσπάθεια θα πρέπει να προσλήφθηκαν καταξιωμένοι τεχνίτες για να φέρουν εις πέρας το φιλόδοξο σχέδιο. Αν και δεν υπάρχει κανένα στοιχείο, είτε από την αρχαία γραμματεία, είτε ανασκαφικό, το οποίο να συνηγορεί σε αυτό, σύμφωνα με συγκεκριμένους μελετητές ο σχεδιασμός και η κατασκευή του συγκεκριμένου κτιρίου αποδίδεται στον διάσημο γλύπτη και αρχιτέκτονα της εποχής Σκόπα²⁷⁵, με άλλους να διατηρούν τις επιφυλάξεις τους²⁷⁶.

Για τον Frazer το πύοσχημο σχήμα του ιωνικού πρόπυλου είναι χαρακτηριστικό της αυτονομίας του κτίσματος, παραπέμποντας στυλιστικά στην στοά του Ελευθέριου Διός στην Αγορά της Αθήνας (πιν. 34ε) και στην δωρική στοά στην Αγορά της Θάσου· επισημαίνει, επίσης, ότι ως τμήμα κτίσματος δεν έχει λειτουργική σχέση με τον χώρο του οποίου αποτελεί την πρόσοψη, στέκεται αυτόνομο ως κτίριο και, υπό το πρίσμα της αυτοτέλειας και της ανεξαρτησίας από το υπόλοιπο οικοδόμημα, το συγκρίνει με τα πρόπυλα των πρώιμων μακεδονικών τάφων²⁷⁷, αλλά και με σύγχρονά του πρόπυλα επί του εδάφους, όπως το πρόπυλο του ανακτόρου της Πέλλας και της πύλης του Δία και της Ήρας στο τείχος της πόλης της Θάσου²⁷⁸.

274. Marconi 2010, 132

275. Αυτό υποστηρίζει η Phyllis Lehmann (1973, 6-9), κυρίως συγκρίνοντας μία μορφή-διακόσμηση φατνώματος από το πρόπυλο με έργα του Σκόπα στην Πελοπόννησο. Επιπλέον είναι γνωστό ότι ο Σκόπας φιλοτέχνησε ένα σύμπλεγμα Αφροδίτης και Πόθου για το ιερό της Σαμοθράκης, το οποίο, κατά τη Lehmann, ήταν τοποθετημένο στη δυτική αίθουσα του εν λόγω κτιρίου. Με την άποψη της Lehmann συνηγορεί και ο Frazer (1982, 192).

276. Marconi 2010, 118

277. Frazer 1982, 192

278. Και τα δύο αναφερόμενα πρόπυλα αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες στα οικοδομήματα όπου ανήκουν. (Frazer 1982, 192, 194)

Κατά τον Lehmann το «Τέμενος» (όπως θεώρησε ότι ήταν) κτίστηκε κοντά στον βωμό της Εκάτης Κερυνθείας²⁷⁹, ενός κυβικού βράχου-βωμού του 6^{ου} αι., ο οποίος, μαζί με μια πηγή η οποία βρισκόταν κοντά, καλύφθηκε από τον δρόμο ο οποίος οδηγεί στο κτίριο, όταν κατασκευάστηκε αυτό, με ανύψωση του εδάφους²⁸⁰. Αντ' αυτού ιδρύθηκε νέος βωμός, η ιερή εστία, μπροστά από την είσοδο, σε υψηλότερο σημείο.

3.3.6. Η Αυλή του Βωμού (The Altar Court) (αρ. 14 στην κάτωψη)

Νοτιοδυτικά του Ιερού και νότια της θέσης όπου κτίστηκε στα αρχαϊκά χρόνια η Αίθουσα των Αναθημάτων βρίσκεται ένα τεράστιο τμήμα ερυθροπράσινου πορφυρίτη βραχώδους βωμού ύψους 3μ., πάνω στον οποίο λάμβαναν χώρα θυσίες στην αρχαϊκή εποχή (διατηρείται ο πήλινος αγωγός αποχέτευσης των υγρών της θυσίας μήκους 3,8μ.)²⁸¹. Μεταξύ του 340 π.Χ. και 330 π.Χ. ο αρχέγονος λίθινος βωμός καλύφθηκε από έναν μαρμάρινο υπερυψωμένο βωμό (του οποίου σώζεται μια καλυπτήρια πλάκα) γύρω από τον οποίο κτίστηκε μνημειώδης περίβολος με πρόσοψη στα δυτικά, προς το ποτάμι. Πρόκειται για μια ορθογώνια κατασκευή με διαστάσεις 17,12μ. x 14,42μ., κλειστή στις τρεις πλευρές, βόρεια, ανατολικά και νότια, κτισμένες με ασβεστόλιθους, και σε ύψος περίπου 8 μέτρων, και με μαρμάρινη πρόσοψη με δωρική κιονοστοιχία εν παραστάσει στην δυτική πλευρά (πιν. 35α, β). Αν και η αυλή δεν ήταν στεγασμένη, και οι τέσσερις τοίχοι έφεραν μαρμάρινη επικρανίτιδα ζώνη και δωρικό θριγκό. Τα μετακίονια διαστήματα της πρόσοψης κλείνονταν με μεταλλικό κιγκλίδωμα για έλεγχο της πρόσβασης στον περίβολο. Από το περίπου 200 π.Χ., όταν κατασκευάστηκε το θέατρο σχεδόν απέναντι της Αυλής, η πρόσοψή του χρησίμευε ως σκηνικό φόντο ή σκηνή για τις θεατρικές παραστάσεις (αν και αποκλίνει λίγο από τον άξονα του θεάτρου)²⁸²· αλλά και το θέατρο θα χρησίμευε ως χώρος από τον οποίο θα μπορούσε κάποιος να παρακολουθήσει το τελετουργικό το οποίο θα λάμβανε χώρα στον χώρο της Αυλής του Βωμού.

279. Lehmann K. 1966, 57

280. Lehmann K. 1966, 42, 56

281. Lehmann K. 1966, 70

282. Lehmann K. 1966, 70

Ο βωμός βρισκόταν προς το πίσω μέρος της αυλής, υπερυψωμένος, στην κορυφή του οποίου οδηγούσε σκάλα. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με μικρές μαρμάρινες πλάκες σε ρομβοειδές σχήμα, παρουσιάζοντας μεγάλη ομοιότητα με το δάπεδο του Μνημείου-αναθήματος των Φιλίππου Γ' και Αλέξανδρου Δ' στον ανατολικό λόφο. Η δυτική πρόσοψη στεγαζόταν με δωρικό μαρμάρينو επιστήλιο και με λεοντοκεφαλές ως υδρορροές²⁸³. Η όλη κατασκευή παραπέμπει στους κρηπιδωτούς βωμούς με περίβολο του Σαμιακού τύπου, με τη διαφορά ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση η κιονοστοιχία είναι δωρική²⁸⁴. Ανάμεσα στα διάφορα ευρήματα στον χώρο (κεραμική, νομίσματα) βρέθηκε και ένα πήλινο κέρας, το οποίο ίσως να έχει σχέση με προσφορές στη Μεγάλη Μητέρα.

Στα θεμέλια της πρόσοψης βρέθηκαν τρία μεγάλα σπαράγματα του επιστυλίου στο οποίο ήταν χαραγμένη αφιερωματική επιγραφή²⁸⁵ (πιν. 35γ). Καθώς η επιγραφή είναι πολύ αποσπασματική, το όνομα του αναθέτη δεν μπορεί να διαβαστεί με ακρίβεια. Από τα ευρεθέντα γράμματα εικάζεται ότι πρόκειται για τον Φίλιππο Αρριδαίο, τον ετεροθαλή αδελφό του Αλέξανδρου Γ' και υπεύθυνου των θρησκευτικών θεμάτων του κράτους υπό τη βασιλεία του Αλέξανδρου Γ', ο οποίος χορήγησε την Αυλή του Βωμού από τα λάφυρα του πολέμου²⁸⁶, ή για κάποιον άγνωστο στρατηγό του Αλέξανδρου ονόματι Αδαίος²⁸⁷.

3.3.7. Το Ανάθημα του Φιλίππου Γ' και του Αλέξανδρου Δ' (αρ. 24 και 31)

Πάνω από το Ανάκτορο, στο πρανάς του ανατολικού λόφου και ακριβώς βόρεια και σε επαφή με τον Θεατρικό Κύκλο ανασκάφηκε ένα δωρικού ρυθμού μαρμάρينو πρόστυλο εξάστυλο κτίριο το οποίο χρονολογείται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια (πιν. 36α-γ). Την περίοδο όταν κτίστηκε ήταν το πρώτο μνημειώδες αρχιτεκτόνημα το οποίο θα έβλεπε όποιος εισερχόταν στο ιερό. Παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα στο

283. Lehmann K. 1966, 70

284. Frazer 1982, 195

285. Σε ένα σπάραγμα διαβάζεται καθαρά το ΔΑΙΟΣ Σε ένα άλλο σπάραγμα διακρίνεται το γράμμα Α.

286. Ο Αρριδαίος, ετεροθαλής και μεγαλύτερος αδελφός του Αλέξανδρου Γ' (Μέγα) ήταν επιληπτικός και γι' αυτόν τον λόγο, αν και μεγαλύτερος, δε μπορούσε να γίνει βασιλιάς. Του δόθηκε το αξίωμα του υπεύθυνου των θρησκευτικών θεμάτων και ακολούθησε τον Αλέξανδρο στην εκστρατεία του.

287. Lehmann K. 1966, 70

υλικό κατασκευής το οποίο ήταν όλο μάρμαρο Θάσου εκτός από το πρόπυλο το οποίο κατασκευάστηκε από πεντελικό, πιο εκλεπτυσμένο, μάρμαρο²⁸⁸. Αρχιτεκτονικά παραπέμπει στους αρχαϊκούς θησαυρούς στο ιερό του Διός στην Ολυμπία, δείγμα της πελοποννησιακής επιρροής στην μακεδονική αρχιτεκτονική, αλλά και του μακεδονικού συντηρητισμού, καθώς στην νότια Ελλάδα η συγκεκριμένη τεχνοτροπία θεωρείτο πλέον ξεπερασμένη²⁸⁹. Κατά την Παλαγγιά, στυλιστικά, όπως και μέσω του πεντελικού μαρμάρου της πρόσοψης, παραπέμπει στο χορηγικό μνημείο του Νικία στην Αθήνα²⁹⁰. Εσωτερικά οι τοίχοι ήταν χρωματισμένοι όπως το Ιερόν και η Στοά, ενώ το δάπεδο ήταν καλυμμένο με ένα είδος μωσαϊκού από αδρά κομμάτια μαρμάρου σε ροζ κονίαμα. Είναι φανερό ότι η επιλογή της θέσης και ο προσανατολισμός του κτιρίου δεν έγιναν τυχαία. Αν και αντικατέστησε πρωιμότερο κτίριο (διαφορετικής κάτοψης), η κατεύθυνση της πρόσοψης του μνημείου του Φιλίππου Γ' και του Αλέξανδρου Δ' επαναπροσδιορίστηκε με τρόπο ώστε να «βλέπει» και τον Θεατρικό Κύκλο και την Ιερά Οδό· περπατώντας κατά μήκος της Ιεράς Οδού η θέα της μνημειώδους πρόσοψης σε όλο το εύρος της θα προκαλούσε την επιθυμούμενη εντύπωση.

Από τα σπαράγματα επιγραφής η οποία βρέθηκε στο σημείο²⁹¹ (πιν.36δ), είναι φανερό ότι το οικοδόμημα ήταν αφιέρωμα του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Γ' Αρριδαίου, συμβασιλέα του νηπιακής ηλικίας γιού και διαδόχου του Αλέξανδρου Γ', Αλέξανδρου Δ'²⁹². Η αφορμή για το αφιέρωμα θεωρείται ότι ήταν η άνοδος του

288. Wescoat 2012, 73· Frazer 1982, 195. Επισημαίνεται ότι η δωρική πρόσοψη θυμίζει τα κτίρια των αρχαϊκών θησαυρών της Ολυμπίας. Για τη νότια Ελλάδα αυτό το στυλ ήταν πολύ ξεπερασμένο πλέον.

289. Frazer 1982, 195

290. Η Αθήνα επηρέασε την μακεδονική αρχιτεκτονική και τέχνη, κυρίως με την έλευση Αθηναίων καλλιτεχνών στη Μακεδονία προς εύρεση δουλειάς μετά την απαγόρευση ταφικών μνημείων από τον Δημήτριο Φαληρέα, περί το 317 π.Χ., (Palagia 2011, 478-479)

291. «βασιλε ιςΦίλιππος Α[λέξαν]δ[ρ] ο[ς]θεοῖςμεγ] ά[λοις]

292. Ο Αλέξανδρος Δ' ήταν γιός του Αλέξανδρου Γ' και της Ρωξάνης, πριγκίπισσας της Βακτριανής. Γεννήθηκε μετά το θάνατο του πατέρα του στην Μακεδονία όπου είχε σταλεί η μητέρα του από τον Αλέξανδρο Γ'. Αν και νήπιο στέφθηκε βασιλιάς μαζί με τον θείο του Αρριδαίο. Δολοφονήθηκε στην ηλικία των 14 χρονών.

Αρριδαίου στον θρόνο, μετονομαζόμενος σε Φίλιππος Γ'²⁹³, στην οποία περίπτωση το αφιέρωμα τοποθετείται χρονικά με βεβαιότητα μεταξύ του 323 π.Χ. (θάνατος του Αλεξάνδρου Γ') και 317 π.Χ. (δολοφονία του Φίλιππου Γ').

Όσο για τη χρήση του είναι αρκετά προβληματική. Αν και παραπέμπει στυλιστικά σε δωρικό θησαυρό, δεν θα μπορούσε να είναι θησαυρός καθώς δεν έχει θύρα η οποία κλειδώνει ήταν ανοιχτό σαν στοά, αλλά οι διαστάσεις του ήταν πολύ περιορισμένες για να ήταν στοά (11,01μ. x 8,95μ. και περί τα 9μ. ύψος)· δεν θα μπορούσε, επίσης, να είναι πρόπυλο αλλά ούτε χώρος όπου λάμβαναν χώρα μυστικές τελετές λόγω του ότι ήταν ανοικτό. Το δάπεδό του ήταν κατασκευασμένο με ευαίσθητη τεχνοτροπία και τα θεμέλιά του δεν ήταν αρκετά γερά για να αποθηκεύονταν ή να εκτίθεντο στο εσωτερικό του μεγάλα αναθήματα. Η Westcoat προτείνει την λειτουργία του ως περιπτερό, εξέδρας²⁹⁴, ίσως χώρος προσωρινής παραμονής των ιερέων, ή των μυσταγωγών και χώρος όπου αποθηκεύονταν τα απαραίτητα σκεύη τα οποία θα έπρεπε να προμηθευτούν στους υποψήφιους μύστες, λαμβάνοντας υπόψη την οργανική σχέση που είχε με τον Θεατρικό Κύκλο στον οποίο σχεδόν ακουμπούσε η ΝΑ γωνία του.

Περίπου έναν αιώνα αργότερα, προς τα τέλη του 3^{ου} αι. π.χ. ή αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., ένα μικρότερο σε μέγεθος ιωνικό πρόπυλο προστέθηκε εφαπτόμενο και καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος της εξωτερικής ΒΔ πλευράς του, με διαστάσεις 3,4μ. 7,05μ. Από τα σωζόμενα ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι ξεκάθαρο αν επρόκειτο για πρόστυλο τετράστυλο, ή δίστυλο εν παραστάσει προστώο και αν επικοινωνούσε με το δωρικό κτίριο μέσω θύρας. Ήταν κατασκευασμένο από μάρμαρο Θάσου, εκτός των κιονόκρανων τα οποία ήταν από προκοννήσιο μάρμαρο. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για τον τύπο και το υλικό της στέγης του, έκπληξη προκαλεί η περίτεχνη οροφή με τα ανάγλυφα φατνώματα. Το διακοσμητικό θέμα των φατνωμάτων ήταν ποικίλα ανθέμια, διαφορετικά μεταξύ τους.

Η χρήση του χώρου παραμένει υποθετική. Η θέση του στον οπίσθιο τοίχο του μνημείου του Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' θα μπορούσε κάλλιστα να εξυπηρετεί αισθητικούς λόγους· ανεβαίνοντας την Ιερά Οδό προς την έξοδο τους ιερού, ο

293. Lehmann K. 1966, 42

294. Westcoat 2017, 84

κάθετος, αδιακόσμητος εξωτερικός τοίχος του μνημείου στο οπτικό πεδίο θα χαλούσε την αισθητική όλου του χώρου, θα έδινε την εντύπωση ότι το κτίριο, αλλά και όλο το ιερό «γυρνάει την πλάτη». Το μικρό ιωνικό πρόσκτισμα αποτελεί ένα απαραίτητο διακοσμητικό στοιχείο, το οποίο, κατά τη γνώμη μου, άργησε να προστεθεί. Βέβαια, αν ο λόγος ήταν καθαρά διακοσμητικός, τότε δεν θα υπήρχε λόγος ύπαρξης της εσωτερικής διακόσμησης της οροφής, η οποία παραπέμπει σε ιερό ή χώρο τοποθέτησης αφιερωμάτων. Στον αντίλογο, η οροφή ήταν ορατή κατά την ανάβαση της Ιεράς Οδού ώστε να ληφθεί υπόψιν επίσης, ο χώρος θα ήταν ιδανικός για ολιγόλεπτη ανάπαυση κατά την άνοδο, αλλά και σημείο όπου θα σταματούσε κάποιος για να ρίξει μια τελευταία ματιά στο ιερό πριν την αποχώρηση, ή να και να χαρεί τη γενική θέα όσων λάμβαναν χώρα κατά τους ετήσιους εορτασμούς, ή τη θέα της πόλης και της θάλασσας στο βάθος του ορίζοντα.

3.3.8. Η Θόλος/Ροτόντα της Αρσινόης ή Αρσινόειο (αρ. 20 στην κάτοψη)

Το μεγαλύτερο κυκλικό οικοδόμημα της ελληνικής αρχαιότητας με εξωτερική διάμετρο πάνω από 20μ. και ενιαία στέγαση, χωρίς εσωτερικό ή εξωτερικό πτερό (πιν. 37α), ξεχωρίζει για τον νεωτερισμό και τη μοναδικότητά του. Σε ύψος το κτίριο έφτανε σχεδόν τα 7,5 μ. Η τοιχοποιία ήταν από μάρμαρο Θάσου, ενώ τα θεμέλια ασβεστόλιθος πάχους περί τα 2,5μ. Περίπου στα 2/3 του ύψους του κυκλικού τοίχου, εσωτερικά και εξωτερικά μια διακοσμητική ζώνη περιέτρεχε το κτίριο και αποτελούσε τη βάση ενός διακοσμητικού εξώστη με δωρικούς πεσούς ύψους 2,85μ. εξωτερικά και κορινθιακούς ημικίονες εσωτερικά. Μεταξύ των πεσών, και των ημικιόνων αντίστοιχα, στηθαίο διακοσμημένο με φιάλες και βουκράνια κάλυπτε τα κενά ως ένα ύψος. Το υπόλοιπο κενό μεταξύ των διαχωριστικών στοιχείων εναλλασσόταν από τυφλά (καλυμμένα με μάρμαρο) σε ανοιχτά παράθυρα. Εξωτερικά ο εξώστης στήριζε ευμεγέθη δωρικό θριγκό, ανάλογο του μεγέθους του κτιρίου, ενώ στο εσωτερικό τα κορινθιακά κιονόκρανα στήριζαν ιωνικό γείσο (πιν. 37β-δ). Τα συγκεκριμένα κορινθιακά κιονόκρανα είναι τα πρωιμότερα κορινθιακά κιονόκρανα στη Μακεδονία, μια ακόμα ένδειξη της πελοποννησιακής επιρροής στη μακεδονική

αρχιτεκτονική, καθώς παραπέμπουν στην αρχιτεκτονική της Τεγέας και της Νεμέας²⁹⁵.

Η στέγη με κεραμίδια τοποθετημένα φολιδωτά και το μαρμάρινο ακρωτήριο στην κορυφή έδιναν την αίσθηση ότι αιωρούνταν, τουλάχιστον στο άνω κεντρικό τμήμα²⁹⁶. Το κεντρικό ακρωτήριο σε μορφή ανθεμίου (με ανάγλυφα φύλλα δάφνης) ήταν κούφιο, σαν κύλινδρος· το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό οδήγησε τον Lehmann να υποθέσει ότι θα χρησιμοποιούταν ως καπνοδόχος για την έξοδο του καπνού των θυσιών οι οποίες θα τελούνταν στο εσωτερικό της θόλου²⁹⁷. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την μορφή της οροφής εσωτερικά. Ο Lehmann εικάζει ότι θα είχε τη μορφή ξύλινου θόλου κρεμασμένου σε ξύλινα δοκάρια²⁹⁸ με άνοιγμα πάνω από 17μ., επίτευγμα αρχιτεκτονικής για την εποχή.

Εσωτερικά το δάπεδο ήταν πατημένο χώμα και πιθανότατα θα υπήρχαν ξύλινοι πάγκοι περιφερειακά²⁹⁹. Απέναντι από την είσοδο, κοντά στον βόρειο τοίχο βρέθηκαν θεμέλια ορθογώνιου βωμού μήκους 1,5μ., ο οποίος αργότερα αντικαταστάθηκε από έναν μικρότερο τετράγωνο σχήματος. Κατά τον Lehmann στο κέντρο του κτιρίου θα δέσποζε δαυλός-πολύφωτο, όπως και από ένα δαυλός θα πρέπει να ήταν τοποθετημένος εκατέρωθεν της εισόδου³⁰⁰. Εξωτερικά και εκατέρωθεν της εισόδου βρέθηκαν ασβεστολιθικά θεμέλια τριών βωμών. Ακριβώς δεξιά της εισόδου (κατά την είσοδο), ένα τετράγωνο όρυγμα το οποίο φτάνει σε βάθος ως τον φυσικό βράχο και είναι σύγχρονο των θεμελίων της θόλου, θα χρησιμοποιούταν για σπονδές στους χθόνιους θεούς κατά την είσοδο στο κτίριο. Υπενθυμίζεται ότι το Αρσινόειο κτίστηκε στο κέντρο της αρχαϊκής λατρείας, όπου κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν τα παλαιότερα κτίσματα του ιερού: τμήμα κυκλώπειου τείχους της 2^{ης} ή των αρχών της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ., μεγάλο τμήμα του αρχαϊκού Διπλού Περιβόλου του 7^{ου} αι. π.Χ., όπου λάμβαναν χώρα τελετουργικές θυσίες, και ένας προελληνικός βραχώδης βωμός.

295. Frazer 1982,198

296. Lehmann K. 1966,51

297. Lehmann K. 1966,51

298. Lehmann K. 1966,51

299. Lehmann K. 1966,52

300. Lehmann K. 1966,52

Η αναθηματική επιγραφή στο επιστύλιο πάνω από την είσοδο (στη νότια πλευρά) αφήνει μικρό περιθώριο αμφισβήτησης για την χορηγό αυτού του μεγαλειώδους οικοδομήματος. Λόγω της αποσπασματικότητας της λείπει το σημείο όπου αναφέρεται το όνομα του συζύγου της· αυτό αφήνει δύο επιλογές: είτε την Αρσινόη Α' είτε την Αρσινόη Β'³⁰¹ (πιν. 37ε). Το επικρατέστερο είναι ότι πρόκειται για τη βασίλισσα Αρσινόη Β', σύζυγο του βασιλιά Λυσίμαχου της Θράκης, χρονολογώντας το κτίσμα μεταξύ 289 π.Χ. και 281 π.Χ.³⁰². Η χρήση του κτιρίου δεν είναι εξακριβωμένη, καθώς δεν παραδίδεται από καμιά φιλολογική πηγή, αλλά αρκετές είναι οι θεωρίες όσον αφορά αυτή η θέση του Αρσινόειου σε αρχαϊκό χώρο σπονδών και αιματηρών θυσιών, η διακόσμηση του με βουκράνια και φιάλες (τα οποία παραπέμπουν σε θυσίες και σπονδές), τα ίχνη βωμού στο εσωτερικό και το ακρωτήριο-καπνοδόχος οδηγούν στο πόρισμα ότι επρόκειτο για χώρο όπου λάμβαναν χώρα σπονδές και καιόμενες θυσίες στους θεούς κατά τις ετήσιες καλοκαιρινές εορταστικές εκδηλώσεις³⁰³. Το σχήμα αυτό καθ' αυτό επιφέρει χθόνιο συσχετισμό, και πιθανώς να επηρεάστηκε από την θόλο της Επιδάουρου - στα πλαίσια της πελοποννησιακής επιρροής -, η οποία ήταν θυμέλη (χθόνια λατρεία του Ασκληπιού), και το Αρσινόειο να ήταν επίσης θυμέλη. Μια δεύτερη θεώρηση είναι ότι ήταν χώρος συγκεντρώσεων των θεωρών κατά την εορταστική περίοδο³⁰⁴, ενώ σύμφωνα με μία τρίτη θα μπορούσε να ήταν λατρευτικός χώρος-ηρώο των Πτολεμαίων³⁰⁵.

3.3.9. Πρότυλο του Πτολεμαίου Β' ή Πτολεμαίων (αρ. 26 στην κάτωψη)

Το *Πτολεμαίων* (πιν. 38α-δ) κτίστηκε ως μνημειώδης είσοδος στο ιερό όταν στα ελληνιστικά χρόνια άλλαξε η διεύθυνση πρόσβασης του από τα ΒΔ στα ΒΑ. Θα μπορούσε να περιγραφεί ως αμφιπρόστυλο εξάστυλο ιωνικό πρότυλο σε τρίβαθμη κρηπίδα, αν και ουσιαστικά έχει τη μορφή ενός διδύμου πρόστυλων εξάστυλων

301. «[Βασί]λισσα Ἀρ[σινόη Βασιλέως Πτολε]μαίου θυγά[τ]ηρ

Βασιλέω[ς Λυσιμάχου] γυ[νή, θ]εοῖς μεγάλ[οις]»

302. Lehmann K. 1966, 50. Η θέση της θόλου καθόρισε το μέγεθος και τη θέση της Ιερής Οικίας.

303. Lehmann K. 1966, 49

304. Lehmann K. 1966, 49

305. Burkert 2002, 53

πρόπυλων σε τρίβαθμη κρηπίδα, με αντίθετη κατεύθυνση μεταξύ τους, τα οποία σχεδόν εφάπτονται στον πίσω τοίχο τους και επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω θύρας. Καθώς υπάρχει διαφορά υψομέτρου μεταξύ των δύο οπίσθιων θυρών επικοινωνίας, μερικά σκαλιά διευκολύνουν την πρόσβαση από τη μία πλευρά στην άλλη. Ολόκληρο το κτίριο είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο Θάσου (εκτός από το υποδάπεδο το οποίο είναι ασβεστόλιθος). Οι συνολικές διαστάσεις του πρόπυλου ήταν 15μ. x περίπου 20μ.

Στο τριζωνικό επιστύλιο των δύο προσώπων υπήρχε αναθηματική επιγραφή και από πάνω ζωφόρος με βουκράνια και ανθέμια η οποία επιστεφόταν από ζώνη με γεισίποδες. Η δίρριχτη στέγη δημιουργούσε αέτωμα σε κάθε μία πρόσοψη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφορά του αρχιτεκτονικού ρυθμού στις δύο προσόψεις: η ανατολική πρόσοψη ήταν ιωνική, ενώ η δυτική ήταν κορινθιακή. Λόγω της μεγάλης κατωφέρειας της ανατολικής όχθης όπου είναι κτισμένο το πρόστυλο, τα θεμέλια έχουν μεγάλο βάθος και είναι εμφανή (σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση) (πιν. 38ε). Για την προστασία τους από τυχόν υπερχειλίση του χειμάρρου στη διάρκεια του χειμώνα, διαπερνώνταν από μία κτιστή διαμπερή καμάρα πλάτους 2μ. Κατά τον Frazer, η καμάρα των θεμελίων θυμίζει τη θολωτή δίοδο η οποία οδηγούσε στο στάδιο της Νεμέας, το οποίο χρονολογικά προηγείται των θεμελίων του πρόπυλου κατά 40 περίπου χρόνια³⁰⁶, και είναι μοναδική στη Σαμοθράκη.

Όσον αφορά τους ιωνικούς κίονες, κατά τον Frazer³⁰⁷ πρόκειται για επίδραση της ΒΔ Μικράς Ασίας, καθώς στη Μακεδονία επικρατεί ο δωρικός ρυθμός ο οποίος απαντά ακόμα και σε κτίσματα καθαρά ιωνικής τεχνοτροπικής παράδοσης (π.χ. η μεγάλη Αυλή του Βωμού), αν και οι βάσεις τους είναι Αττικές (χωρίς πλίνθο) και όχι μικρασιατικές³⁰⁸. Όσο για τους κορινθιακούς κίονες, πρόκειται για την πρώτη μεγάλης έκτασης εξωτερική χρήση τους σε ελληνικό κτίριο³⁰⁹. Στους μελετητές του κτιρίου η γενική κάτοψη του θυμίζει την κάτοψη του βόρειου πρόπυλου του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, το οποίο αρκετοί αποδίδουν στην επιρροή της

306. Frazer 1982, 199. Κατά τον Frazer η ασίδα είναι δάνειο από τη Μ. Ασία.

307. Frazer 1982, 199

308. Frazer 1982, 200. Κατά τον ίδιο, μικρασιατικές ιωνικές βάσεις δεν απαντούν στην Μακεδονία.

309. McCredie 1979, 4

πελοποννησιακής αρχιτεκτονικής, και δη της Σχολής της Σικυώνας, στην πρόιμη μακεδονική αρχιτεκτονική³¹⁰. Κατά τον Frazer τα κορινθιακού ρυθμού κιονόκρανα παραπέμπουν, ως αντίληψη και διακοσμητικά στοιχεία, στο Αρσινόειο· όπως υποστηρίζει, οι επισκέπτες του χώρου θα συσχέτιζαν τα δύο κτίρια λόγω των κορινθιακών κίωνων του Πτολεμαίου και των κορινθιακών ημικίωνων του Αρσινόειου³¹¹.

Η Wescoat δίνει άλλη διάσταση στην επιλογή των δύο διαφορετικών ρυθμών για τις δύο προσόψεις του κτιρίου· όπως υποστηρίζει ο ιωνικός ρυθμός είναι πιο πομπικός (βλέπε Προπύλαια Ακρόπολης Αθήνας) και ταιριάζει με την πομπική κάθοδο των μυστών στο ιερό. Όσον αφορά την άκανθο του κορινθιακού ρυθμού, έχει συμβολικό χαρακτήρα: το συγκεκριμένο άνθος πεθαίνει το Φθινόπωρο και αναγεννάται την Άνοιξη, οπότε συμβόλιζε τον κύκλο της ζωής, τον θάνατο και την αναγέννηση³¹². Παραθέτοντας τα λόγια της, ακόμα και η τοπογραφία υποβάλει την ψυχολογική κατάσταση του υποψήφιου μύστη, ο οποίος κατεβαίνοντας το μονοπάτι θα ένιωθε ότι κατέβαινε στον χθόνιο κόσμο, για να αναγεννηθεί με το πέρας της μύησης, «να ανεβεί ξανά σε μια νέα πνευματική ζωή, στον κόσμο της γνώσης και της θεϊκής προστασίας». Για τους μνημένους, κατά την έξοδό τους από το ιερό, η κορινθιακή πρόσοψη του πρότυλου ψυχολογικά θα παρέπεμπε σε είσοδο σε μια νέα ζωή³¹³.

Και σε αυτήν την περίπτωση η αναθηματική επιγραφή δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας για τον χορηγό και την περίοδο οικοδόμησης· η επιγραφή επαναλαμβανόταν στα δύο επιστύλια του πρότυλου ώστε ο επισκέπτης να την διαβάσει και κατά την είσοδο και κατά την έξοδο. Χορηγός του οικοδομήματος ήταν ο βασιλιάς της Αιγύπτου Πτολεμαίος Β', γιός του Πτολεμαίου Α' και της βασίλισσας Βερενίκης, ο οποίος αφιέρωσε το οικοδόμημα στους Μεγάλους Θεούς³¹⁴. Η επιγραφή τοποθετεί χρονολογικά το κτίριο μεταξύ του 285 π.Χ. και 280 π.Χ., το οποίο

310. Frazer 1982, 199, Palagia 2011, 478

311. Frazer 1982, 200. Είναι μια θέση την οποία δυσκολεύομαι να αντιληφθώ προσωπικά, καθώς δεν υπάρχει άμεσος οπτικός συσχετισμός των κορινθιακών κιονόκρανων των δύο κτιρίων

312. Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η άκανθος απαντά σε λευκές ληκύθους.

313. Wescoat 2012, 96

314. «Βασιλεύς Πτολεμαίος Πτολεμαίου και Βερενίκης Σωτήρων Θεοίς Μεγάλους»

σημαίνει ότι οι εργασίες κατασκευής στο Πτολεμαίο ξεκίνησαν ταυτόχρονα ή αμέσως μετά την έναρξη εργασιών στο Αρσινόειο³¹⁵. Κατά τον Frazer, η ταυτόχρονη κατασκευή και τα παρόμοια αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία των δύο κτιρίων παραπέμπουν στο ίδιο συνεργείο και πιθανώς στο ίδιο αναθέτη³¹⁶. Ίσως να μην είναι συμπτωματική η συγγενική σχέση των δύο αναθετών. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, πιθανόν το Πρόπυλο να κτίστηκε μετά το γάμο των δύο αδελφών, δηλαδή μετά το 279 π.Χ³¹⁷. Κατά τη Wescoat, και στα πλαίσια της προσωπικής εμπλοκής των χορηγών στα μνημειώδη έργα, δεν είναι απίθανο οι ίδιοι οι Πτολεμαίοι να είχαν λόγο στον σχεδιασμό και των δύο οικοδομημάτων (Αρσινόειου, Πτολεμαίου)³¹⁸. Ο σχεδιασμός και η εκτέλεση και των δύο έργων ήταν τόσο απαιτητικά, ώστε η Wescoat παραθέτει την άποψη του Hoerfner ο οποίος θεωρεί ότι η μελέτη και η επίβλεψη των εργασιών δεν γινόταν από τοπικό εργαστήριο και τους ίδιους τους Πτολεμαίους, αλλά από τους πλέον ειδήμονες στην Αλεξάνδρεια³¹⁹.

Ερχόμενος από την πόλη και διασχίζοντας το ιωνικό μαρμάρينو πρόπυλο ο επισκέπτης κατέληγε σε ένα μαρμάρينو πλακόστρωτο το οποίο οδηγούσε στην ξύλινη γέφυρα η οποία γεφύρωνε την απότομη χαράδρα του ανατολικού χειμάρρου - οι λίθινες βάσεις της βρίσκονται ακόμα κατά χώρα - και εισερχόταν στον ανατολικό λόφο του ιερού και στην αρχή της Ιεράς Οδού.

3.3.10. Το Θέατρο (αρ. 13 στην κάτοψη)

Χρονολογείται περί το 200 π.Χ. (πιν. 39α) Βρίσκεται απέναντι από την μεγάλη Αυλή του Βωμού, την οποία θα χρησιμοποιούσε ως σκηνικό φόντο κατά τη διάρκεια των παραστάσεων. Τα εδώλια ήταν από λευκό ασβεστόλιθο ή κοινό πορφυρίτη

315. Frazer 1982, 198-199

316. Frazer 1982, 199

317. Ο Πτολεμαίος Β' και η Αρσινόη Α' ήταν αδέρφια εξ αίματος και σύζυγοι ταυτόχρονα, εξ ου και το προσωνύμιό τους Φιλάδελφοι. Αν και ο γάμος μεταξύ αδελφών ήταν ανήκουστος για τα ελληνικά ήθη, για τα ήθη της Αιγύπτου όπου βασίλευε ο Πτολεμαίος, ήταν σύνηθες να παντρεύονται τα αδέρφια Φαραώ.

318. Wescoat 2015, 187

319. Wescoat 2015, 187

λίθο³²⁰. Η διάμετρός του ήταν περί 12,50-13μ. Ένα διάζωμα πλάτους 1,30-1,40μ. χώριζε το θέατρο σε δύο τμήματα, άνω και κάτω. Λόγω της κακής διατήρησης του χώρου, η κάτοψή του και ο αριθμός των κερκίδων δεν μπορούν να διαπιστωθούν με βεβαιότητα· τουλάχιστον τέσσερεις - διαπιστωμένες - κλίμακες θα δημιουργούσαν τουλάχιστον πέντε κερκίδες. Δεν υπήρχε μόνιμο σκηνικό οικοδόμημα· η σκηνή θα πρέπει να ήταν ξύλινη και να τοποθετούταν πάνω από το καλυμμένο κανάλι³²¹ κατά τη διάρκεια της γιορτής. Πιθανότατα θα λάμβαναν χώρα θεατρικοί (Διονυσιακοί) αγώνες οι οποίοι θα εισήχθησαν στην πορεία εξέλιξης του ιερού στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια³²². Κατά τους σύγχρονους ανασκαφείς³²³, το θέατρο ήταν κτισμένο σε συνάφεια με τη Στοά και την Αυλή του Βωμού. Πιθανότατα θα χρησιμοποιούταν ως χώρος παρακολούθησης των τελετουργικών δρώμενων μέσα στην Αυλή του Βωμού.

3.3.11. Στοά (αρ. 11 στην κάτοψη)

Ελληνιστικό κτίσμα το οποίο ο Lehmann χρονολογεί στον 3^ο ή στον 2^ο αι. π.Χ.³²⁴, ενώ ο ανασκαφέας του κτίσματος, James McCredie το τοποθετεί χρονικά στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., σύγχρονο του Πτολεμαίου και του Αρσινόειου³²⁵ (πιν. 39β). Κτισμένη στην κορυφή του δυτικού λόφου, με κατεύθυνση Β-Ν και την ανοικτή της πλευρά προς τα ανατολικά, έχαιρε τη θέα, και ταυτόχρονα τον έλεγχο, ολόκληρου του ιερού. Με μήκος 104μ. και πλάτος 13,40μ., χρειάστηκε να γίνουν προσχώσεις στη βόρεια πλευρά του λόφου για τη θεμελίωσή της, καθώς η αρχική επιφάνεια δεν είχε

320. Lehmann K. 1996, 71. Την περίοδο του μεσοπολέμου ο χώρος του ιερού χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο πέτρας, και πιο συγκεκριμένα ως υλικό για παραγωγή ασβέστη. Κατά τις ανασκαφές της Αυστριακής αποστολής τον 19^ο αι. ήρθε στην επιφάνεια μεγάλος αριθμός λίθινων θέσεων του θεάτρου. Αυτό τελικά δεν βγήκε σε καλό. Όταν ξεκίνησαν οι Αμερικάνικες ανασκαφές τη δεκαετία του '30 μόνο δύο είχαν απομείνει. Οι υπόλοιπες είχαν γίνει ασβέστης στα ασβεστοκάμινα τα οποία είχαν στηθεί στον χώρο.

321. Lehmann K. 1966, 73. Στα ρωμαϊκά χρόνια το κανάλι σκεπάστηκε με τσιμέντο και λειτούργησε ως οχετός.

322. Lehmann K. 1966, 26

323. <https://samothrace.emory.edu/theater/>

324. Lehmann K. 1966, 15, 74

325. Frazer 1982, 201

το απαραίτητο εύρος. Η δίριχτη ξύλινη στέγη με κεραμίδια στηριζόταν σε δύο κιονοστοιχίες, μία εξωτερική δωρική με 35 κίονες και μία εσωτερική ιωνική με 16 κίονες. Η τοιχοποιία και τα θεμέλια ήταν από ασβεστόλιθο. Οι τοίχοι εσωτερικά ήταν σοβατισμένοι και βαμμένοι μιμούμενοι ορθομαρμάρωση με χαραγμένες επιγραφές, συχνότερα ονόματα και πόλεις καταγωγής μνημένων³²⁶. Ο χώρος εξωτερικά της στοάς προφανώς ήταν ένα από τα σημεία όπου τοποθετούνταν αναθήματα - και μάλλον μνημειώδη - κρίνοντας από τις βάσεις οι οποίες βρέθηκαν κατά χώρα (πιν.39γ).

3.3.12.Μνημείο της Νίκης (αρ. 12 στην κάτοψη)

Επίσης ελληνιστικό οικοδόμημα (πιν. 40α,β), σε ορθογώνιο σχήμα, από ασβεστόλιθο, τοποθετημένο στο νοτιότερο σημείο του ιερού, σε τεχνητή εσοχή του λόφου, με πρόσοψη προς τα βόρεια, προς τον χώρο του ιερού. Σύμφωνα με τον Lehmann ήταν διαμορφωμένο σαν δεξαμενή, οριοθετημένη με μαρμάρια και επιχρισμένα με κονίαμα ασβεστολιθικά θωράκια, η οποία χωριζόταν σε δύο τμήματα, άνω και κάτω, από ένα ενδιάμεσο τοίχο· η κάτω δεξαμενή ήταν βαθιά, ενώ η πάνω ήταν ρηχή. Στην κάτω λεκάνη της δεξαμενής σώζεται ακόμα κατά χώρα ογκόλιθος ο οποίος παρέπεμπε σε προβλήτα λιμανιού στην οποία θεωρητικά έδενε η πλήρη πλοίου-βάση του αγάλματος της περίφημης Νίκης. Το άγαλμα βρισκόταν στην επάνω δεξαμενή εδραιωμένη σε μαρμαρίνες πλάκες οι οποίες βρίσκονταν κάτω από την επιφάνεια του νερό με κυματοειδή χάραξη στην επιφάνειά τους εν είδει θάλασσας³²⁷ (πιν. 40γ). Κατά την Ridgway η κρήνη δεν είχε λειτουργική χρήση, παρά μόνο διακοσμητική, σύμφωνα με την τάση της ελληνιστικής και αργότερα ρωμαϊκής καλλιτεχνικής αισθητικής οι κρήνες και τα γλυπτά να μην έχουν χρηστική σημασία (ως και τα κλασικά χρόνια τα αγάλματα ήταν χρηστικά: λατρευτικά, αφιερώματα ή επιτύμβια), αλλά καθαρά διακοσμητική³²⁸.

326. Dimitrova 2008· Lehmann K. 1966, 74 ,

327. Lehmann K. 1966, 76

328. Ridgway 1971, 337

Η αποκατάσταση του περιβάλλοντα χώρου του αγάλματος σε μορφή κρήνης από τον Lehmann έχει ανασκευαστεί από μεταγενέστερες μελέτες. Η ιδέα της κρήνης έχει οριστικά απορριφθεί και τη θέση της έχει πάρει ένας ανοικτός περίβολος ή ένας ναΐσκος, όπως έχει προτείνει η Παλαγγιά³²⁹. Όλες οι σύγχρονες μελέτες υποστηρίζουν πλέον ότι το άγαλμα ήταν, αρχικά τουλάχιστον, στεγασμένο σε μικρό, ανοικτό στην εμπρόσθια όψη, ή πρόστυλο κτίριο (πιν.41α,β). Το στοιχείο το οποίο ώθησε την Παλαγγιά και άλλους μελετητές να υιοθετήσουν την ιδέα του στεγασμένου αγάλματος, αλλά και κάποιους άλλους τουλάχιστον να μην την απορρίψουν, είναι η καλή κατάσταση της επιφάνειας του αγάλματος, η οποία δείχνει ότι το άγαλμα ήταν προστατευμένο από τη φθορά του αέρα, της βροχής και γενικά των καιρικών στοιχείων. Αν και εντός οικοδομήματος, η θέση του πάνω από το θέατρο θα επέτρεπε τη θέασή του από όλα σχεδόν τα σημεία του ιερού, εκτός από την ορχήστρα του θεάτρου· κατά την ανάβαση, όμως, στα υψηλότερα σημεία του κοίλου το άγαλμα θα αναδυόταν εντυπωσιακό. Οι έρευνες στο πεδίο συνεχίζονται από την ίδια ομάδα, του Ινστιτούτου Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, οι οποίοι έχουν βρει σπαράγματα πήλινων λεοντοκεφαλών, οι οποίες, αν και παραπέμπουν σε υδρορροές, κατά τους ανασκαφείς ήταν μόνο διακοσμητικές. Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι πιθανώς στην πορεία της ζωής του μνημείου, να ίσχυσαν και οι δύο εκδοχές, να ξεκίνησε ως στεγασμένο κτίριο, αλλά μετά από πιθανή μερική ή ολική κατάρρευση να αποκαταστάθηκε ως περίβολος³³⁰. Η χρονολόγηση του μνημείου συνδέεται άμεσα με τη χρονολόγηση του αγάλματος το οποίο στέγαζε, η οποία έχει αποδειχθεί προβληματική και έχει γίνει αντικείμενο μελέτης και αντιπαράθεσης από την εποχή της εύρεσης του έως και σήμερα.

Η πλώρη-βάση (πιν.41γ) είναι κατασκευασμένη από ογκόλιθους γκρίζου μαρμάρου, ροδιακού λάρτιου λίθου, και έχει ύψος 2,3 μ. και βάρος περί τους 30 τόνους, ενώ το άγαλμα της Νίκης από παριανό μάρμαρο με ύψος 3,25 μ. (μαζί με τις φτερούγες). Σπαράγματα του αγάλματος (118 συνολικά) βρέθηκαν πεσμένα δίπλα στη βάση του από τον πρόξενο της Γαλλίας M. Champoiseau το 1863 και μεταφέρθηκαν στο Παρίσι, μαζί με τους ογκόλιθους της βάσης, όπου

329. Palagia 2021, 157

330. <https://samothrace.emory.edu/nike-monument/>

αποκαταστάθηκαν στην - υποτιθέμενη - αρχική τους μορφή και σήμερα το άγαλμα εκτίθεται πάνω στη πλήρη-βάση του στο Μουσείο του Λούβρου στην κορυφή της πλατιάς κλίμακας Dagou (πιν.42α,β). Όπως εκτίθεται σήμερα, ο επισκέπτης βλέπει τον κορμό της Νίκης έως τους ώμους, με τις δύο φτερούγες απλωμένες πίσω στην πλάτη στο ύψος των ώμων· από το άγαλμα λείπουν το κεφάλι, ο λαιμός, τα δύο χέρια (εκτός από την δεξιά παλάμη) και τα πέλματα. Η τωρινή παρουσίασή της είναι κάπως θεωρητική και ίσως λίγο παραπλανητική, καθώς ένα τμήμα του αγάλματος είναι γύψινο συμπλήρωμα· το άνω μέρος του κορμού μέχρι και το κορδόνι που συγκρατεί τον χιτώνα κάτω από στήθος, όπως και η δεξιά φτερούγα δεν βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές, αλλά συμπληρώθηκαν σύμφωνα με την άποψη των συντηρητών του μουσείου του Λούβρου (πιν.42γ). Ήδη έχουν υπάρξει ενστάσεις και διαφορετικές εκδοχές για την τοποθέτηση της δεξιάς φτερούγας³³¹ (πιν. 43α).

Το άγαλμα ήταν κατασκευασμένο από τρεις διαφορετικούς τύπους παριανού μαρμάρου³³². Ο κορμός αποτελούταν από δύο τμήματα στα οποία προσαρμόζοντας οι δύο φτερούγες και το δεξί πέλμα, όπως και τμήμα του ιματίου στο πίσω μέρος του αγάλματος (το οποίο φαίνεται να παρασύρει ο άνεμος). Η Νίκη φοράει αχειρίδωτο χιτώνα δεμένο κάτω από το στήθος και γύρω από την περιφέρεια, και ιμάτιο το οποίο φαίνεται να παρασύρεται και να συγκρατείται πάνω στον δεξιό μηρό μόνο από τη δύναμη του ανέμου (πιν.43γ). Ο χιτώνας της κολλάει πάνω στο σώμα της όπως τον φυσάει ο δυνατός άνεμος, δημιουργώντας την εντύπωση της διαφάνειας. Το κάτω μέρος του κορμού είναι μετωπικό, αλλά το πάνω παρουσιάζει ελαφριά στροφή προς τα δεξιά, προσδίδοντας ζωντάνια στην κίνηση· στην ζωντάνια και στη δραματικότητα προσθέτουν το πλήθος των πτυχώσεων των ενδυμάτων τα οποία κινούνται σε διαφορετικές κατευθύνσεις και κυρίως προς τα πίσω, όπως φυσάει το ένδυμα ο

331. Hamieaux 2004, 68. Η Hamieaux, η οποία έχει ασχοληθεί με την αποκατάσταση του αγάλματος, υποστήριξε ότι καθώς ο άνεμος φυσάει υποθετικά από τη δεξιά πλευρά, η δεξιά φτερούγα - η οποία αποκαταστάθηκε ως αντανάκλαση της αριστερής - δεν ήταν απλωμένη, αλλά, όπως τη φυσούσε ο άνεμος πλησίαζε την αριστερή και ήταν κάπως πιο ανασηκωμένη. Φαίνεται ότι ο γλύπτης είχε μελετήσει τον τρόπο πτήσης και κυρίως προσγειώσης πουλιών και είχε φιλοτεχνήσει την πτήση της Νίκης φυσιοκρατικά.

332. Palagia 2021, 149

σφοδρός άνεμος. Το δεξί της χέρι, με το οποίο κρατούσε ταινία ή στεφάνι³³³, ήταν εκτεταμένο μπροστά. Στο αριστερό χέρι ίσως να κρατούσε στυλίδα πλοίου (κατά παραβολή με παρόμοιες απεικονίσεις) (πιν.43β,δ). Ίχνη αιγυπτιακού κυανού χρώματος εντοπίστηκαν το ιμάτιο και στα φτερά³³⁴.

Η δεξιά πλευρά φαίνεται να μην έχει δεχθεί φινίρισμα, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι το άγαλμα ήταν τοποθετημένο κατά τρόπο ώστε να η συγκεκριμένη πλευρά να μην ήταν άμεσα ορατή, ότι η γωνία θέασης θα ήταν % από τα αριστερά· από τη θέση της βάσης, όμως, - η οποία είναι εξακριβωμένη - φαίνεται ότι η τοποθέτησή της στο μουσείο του Λούβρου, κατά μέτωπο, είναι σωστή³³⁵. Η Νίκη απεικονίζεται να προσγειώνεται στην πλώρη του πλοίου-βάση του αγάλματος. Αν και είναι αναμφισβήτητο ότι αποτελεί αφιερωματικό έργο της ελληνοιστικής περιόδου - εξέχον έργο του ελληνοιστικού μπαρόκ έχει χαρακτηριστεί - , η ακριβής χρονολόγηση είναι υπό διαπραγμάτευση και σχετίζεται με τον λόγο της ανάθεσης και τον χορηγό του. Σε σχέση με τα οικοδομήματα του άμεσου περιβάλλοντός του, θεωρείται ότι είναι μεταγενέστερο του θεάτρου και της Στοάς (2^{ος} αι.π.Χ. και α' μισό τους 3^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα)³³⁶. Η τεχνοτροπική σύγκριση με τον Μεγάλο Βωμό της Περγάμου (περί των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ.) (πιν.46β) έχει αποκαλύψει ομοιότητες σε κάποιους μελετητές, τις οποίες χρησιμοποιούν για να τοποθετήσουν τη Νίκη στην ίδια περίοδο³³⁷, τις οποίες, όμως ομοιότητες αμφισβητούν άλλοι³⁴⁰. Η διαπραγμάτευση της χρονολόγησης του έργου θα γίνει στη συνέχεια, αλλά χρονικά κυμαίνεται, από τους διάφορους ερευνητές, από το 306 π.Χ. έως το 167 π.Χ.

Η Ridgway βλέπει στη Νίκη της Σαμοθράκης ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσης του τοπίου και σύνδεσής του με το γλυπτό έργο κατά τρόπο με τον οποίο να δημιουργεί την αίσθηση, ή μάλλον την ψευδαίσθηση την οποία επιθυμεί ο

333. Palagia 2021, 155. Ενώ η παλάμη εσωτερικά είναι λεία, το οποίο δείχνει ότι η Νίκη δεν κρατούσε τίποτα, ένα πεπλατυσμένο σημείο στη βάση του αντίχειρα κάνει την Παλαγγιά να υποθέσει ότι μια (μεταλλική;) ταινία ή ένα στεφάνι πιθανώς να ισορροπούσε στην δεξιά της παλάμη (πιν.78α).

334. Palagia 2021, 149

335. Palagia 2021, 154

336. Palagia 2021, 158

337. Palagia 2021, 163

348. Stewart 2016, 400

δημιουργός του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η Νίκη, η οποία απεικονίζεται να στέκεται απέναντι σε δυνατό άνεμο, ήταν στημένη με κατεύθυνση προς τον βορρά, απ' όπου φυσούν οι δυνατοί άνεμοι της περιοχής· μέσω του διάσελου της κοιλάδας του ιερού ο βόρειος άνεμος, ο οποίος φυσάει συχνά στη Σαμοθράκη, θα φυσούσε απ' ευθείας πάνω στο άγαλμα³³⁹. Στο σημείο όπου ήταν τοποθετημένη η Νίκη θα ήταν ορατή από το κέντρο του ιερού, κυρίως από το σημείο του κεντρικού ποταμού, όπου δείχνει να είναι προσανατολισμένη. Ένας θεατής στεκόμενος όπου βρίσκεται το μνημείο και κοιτώντας προς την κατεύθυνση όπου είναι προσανατολισμένη η Νίκη, θα έβλεπε το ποτάμι, ως συνέχεια της πλώρης, το οποίο ακολουθώντας ιδεατά με το πλοίο της θεότητας θα κατέληγε στη θάλασσα στο βάθος³⁴⁰.

3.3.13. Η Αίθουσα των Αναθημάτων (The Hall of the Votive Gifts) (αρ. 16)

Πρόκειται για ένα στωικό κτίσμα εξωτερικά του ανατολικού τοίχου του Ιερού και αμέσως βόρεια του Περιβόλου του Βωμού με κατεύθυνση Β-Ν και με πρόσοψη στα δυτικά, προς το ποτάμι (πιν.44α). Σύμφωνα με τον Lehmann αποτελεί ένα από τα παλαιότερα οικοδομήματα χρονολογημένο περί το 540 π.Χ. και χρησιμοποιείτο για τοποθέτηση, έκθεση και προστασία των αναθημάτων³⁴¹. Η αρχική χρονολόγηση, όπως και η χρήση του έχει αμφισβητηθεί από τον Roux³⁴², καθώς το κτίριο υπέστη ανακαινίσεις και αλλαγές κατά τη διάρκεια της ζωής του και η πλειονότητα του οικοδομικού του υλικού είναι σε δεύτερη χρήση. Σε κάθε ανακαίνιση φαίνεται ότι παλαιά αναθήματα χρησιμοποιούνταν ως μπάζα για το υπόστρωμα, θάβονταν κάτω από το νέο δάπεδο, όπως αποδεικνύουν τα αναθήματα τα οποία βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του 400 π.Χ. (και τα οποία προφανώς οδήγησαν αρχικά τον Lehmann να τα ταυτίσει με χώρο τοποθέτησης αναθημάτων). Τα περισσότερα μικρά αναθήματα ήταν συνηθισμένα, όπως μαρμάρινα, χάλκινα και πήλινα ειδώλια, μικρά αγγεία, τμήματα πανοπλίας, ακόμα και πολύ ευτελή αντικείμενα, όπως αγκίστρια ή τούφες από μαλλιά

339. Ridgway 1971, 353

340 Wescoat κ.α. 2020. Στη συγκεκριμένη μελέτη επισημαίνεται η σωστή μελέτη και χρήση του χώρου για να επιτευχθεί μια συγκεκριμένη εντύπωση και ένα επιθυμούμενο αποτέλεσμα.

341. Lehmann K. 1966, 69

342. Roux 1981, 8. Ο Roux το θεωρεί εστιατόριο, όπως και κτίρια στους ανατολικούς πρόποδες του δυτικού λόφου.

(συνηθισμένο ανάθημα των ναυτικών). Εκτός των ευτελών αναθημάτων υπήρχαν και πιο μνημειώδη, όπως φανερώνουν τα ασβεστολιθικά θεμέλια τετράγωνης βάσης από αιγυπτιακό γρανίτη ακριβώς έξω από το κτίριο στην ΒΑ γωνία του, η οποία θα έφερε κολοσσικό άγαλμα, αφιέρωμα της δυναστικής οικογένειας των Πτολεμαίων³⁴³ (και το οποίο επίσης παρέπεμπε σε θέση τοποθέτησης αναθημάτων).

Στην ανασκαμμένη του μορφή σώζεται το μεγαλύτερο μέρος των θεμελίων - οπότε είναι ξεκάθαρες οι διαστάσεις του 22,60μ x 10,70μ. - και το υπόστρωμα του δαπέδου στη νότια πλευρά του (η ΒΔ πλευρά του έχει παρασυρθεί από τον χείμαρρο). Οι τοίχοι του ήταν ασβεστολιθικοί αποτελούμενοι από δόμους διαφορετικού μεγέθους οι οποίοι μίκραιναν σταδιακά κατά το ύψος του κτιρίου και ξυλοδεσιά³⁴⁴. Οι κίονες της πρόσοψης ήταν ασβεστολιθικοί επίσης, δωρικού ρυθμού και βρίσκονταν ανάμεσα σε δύο ξύλινες παραστάδες. Το επιστύλιο ήταν ξύλινο και πλίνθινο και ξύλινη ήταν και η δίρριχτη στέγη, με άνοιγμα 8μ.. είχε λίθινο γείσο και πλήληνη υδροροφή. Η αίθουσα ήταν σοβαντισμένη εσωτερικά και εξωτερικά. Το δάπεδο ήταν αρχικά βοτσαλωτό· στα ελληνιστικά χρόνια γύψος χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη του δαπέδου (σώζονται μικρά τμήματα με χρώμα κόκκινο και πράσινο). Το γεγονός ότι δεν υπήρξε πρόσοψη με θύρα, αλλά επρόκειτο για μια ανοικτή στοά, δημιουργεί ερωτηματικά για τη λειτουργία του και βρίσκεται ακόμα υπό διερεύνηση.

3.3.14. Δωρική Θόλος (αρ.28 στην κάτοψη)

Κατεβαίνοντας την Ιερά Οδό προς το επιβλητικό Αρσινόειο, και ακριβώς πάνω από αυτό, ένα άλλο μικρότερο κυκλικό κτίριο των ελληνιστικών χρόνων θα τραβούσε την προσοχή του επισκέπτη. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων κτίριο, με διάμετρο μόλις 4,10μ. Εξωτερικά θα έδειχνε ως μικρογραφία του Αρσινόειου, καθώς το κάτω μέρος της τοιχοποιίας ήταν αδιακόσμητο, ενώ το ανώτερο τμήμα της διακοσμούσε δωρική κιονοστοιχία (πιν. 44β,γ). Χρονολογικά προηγείται της Θόλου, καθώς τοποθετείται χρονικά στο β' μισό, ή στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁵. Το μικρό μέγεθος

343. Lehmann K. 1966, 270

344. Lehmann K. 1966, 69

345. McCredie 1979, 40

του και το εύθραυστο αρχιτεκτονικό υλικό του δεν θα επέτρεπαν χρήση, τουλάχιστον όχι συχνή και από μεγάλο αριθμό ατόμων η ύπαρξη, όμως, εξωτερικής αναβάθρας, η οποία οδηγούσε στο εσωτερικό του κτιρίου, και το καλοδουλεμένο δάπεδο του προδίδουν προσβασιμότητα και επισκεψιμότητα. Αν και το κυκλικό σχήμα του παραπέμπει σε χθόνιου χαρακτήρα λειτουργία και θυμίζει τα ταφικά μνημεία της Μ.Ασίας³⁴⁶, κατά τον McCredie δεν ήταν χώρος θυσιών (δεν υπάρχει βωμός, ή βόθρος), ούτε ταφικό μνημείο (ενιαίο λίθινο δάπεδο): ο ανασκαφέας προτείνει την ιδέα του κενοτάφιου, αν και δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία για να στηρίξει αυτή την εκδοχή³⁴⁷. Δεν έχει μείνει κανένα στοιχείο να υποστηρίξει τον λόγο κατασκευής και τη χρήση του, καθώς ως στα ρωμαϊκά χρόνια ήταν ήδη κατεστραμμένο και το υλικό του ανακυκλωμένο. Ίσως θα μπορούσε να εξεταστεί η ιδέα της βάσης αναθήματος, χρησιμοποιώντας ως παράλληλο το σύγχρονό του χορηγικό μνημείο του Λυσικράτη στην Αθήνα³⁴⁸ (πιν. 44δ).

3.3.15.Νεώριον (αρ. 29 στην κάτοψη)

Στην βόρεια παρειά του δυτικού λόφου, κάτω από τη βόρεια πλευρά της Στοάς και με κατεύθυνση Α-Δ εντοπίζεται ένα ορθογώνιο κτίριο μήκους 28,70 μ. και πλάτους 13,5 μ., το οποίο είχε κτιστεί για να στεγάσει ένα ναυτικό ανάθημα, ένα πλοίο φυσικού μεγέθους (εξ ου και ο χαρακτηρισμός του κτιρίου ως νεώριο) (πιν. 45α-γ). Μια πλατιά κλίμακα οδηγούσε από την κεντρική πλατεία του ιερού (δυτικά της Θόλου και βόρεια του Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού) στο άνδρηο όπου ήταν κτισμένο το νεώριο. Η τοιχοποιία ήταν από πορώδη ψαμμίτη λίθο επιχρισμένο περιθύρωμα από θασιακό μάρμαρο στην βόρεια μακριά πλευρά. Το κτίριο ήταν διαιρεμένο κατά μήκος του κέντρου του σε δύο διαμερίσματα τα οποία χωρίζονταν με κονίαμα. Πρόσβαση στον χώρο έδιναν δύο μνημειώδεις θύρες με μαρμάρينو

346. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι το μνημείο των Νηρηίδων στην Ξάνθο της Μ. Ασίας.

347. McCredie 1979, 40

348. Χορηγικό μνημείο του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. - σύγχρονου του δωρικού κυκλικού μνημείου - στημένο στην Αθήνα. Σε μια τετράγωνη βάση στηρίζεται το κυκλικό οικοδόμημα, το οποίου το τύμπανο είναι διακοσμημένο με σειρά κορινθιακών ημικιώνων εξωτερικά, οι οποίες επιστέφονται με ιωνικό επιστήλιο και ζωφόρο. Στο κέντρο της στέγης μαρμάρينو ανθέμιο σε μορφή άκανθας λειτουργούσε ως η βάση του τρόπαιου.

μεταξύ του με κιονοστοιχία πέντε κίωνων. Τα μετακίονια διαστήματα καλύπτονταν με ξύλινο πλέγμα πάνω σε μαρμάρινη βάση εμποδίζοντας την επικοινωνία μεταξύ των δύο διαμερισμάτων. Στο νότιο τμήμα πέντε μαρμάρινες κοίλες βάσεις διαφορετικού ύψους είναι δηλωτικές ότι υποστήριζαν πλοίο το οποίο ήταν τοποθετημένο στη νότια, μη προσβάσιμη πλευρά, έτσι ώστε μόνο η μία μακριά πλευρά του θα ήταν ορατή (πιν.45δ). Κρίνοντας από τις διαστάσεις του κτιρίου, το ανάθημα δεν θα μπορούσε να ήταν μεγάλο πλοίο. Το μεγαλύτερο μήκος το οποίο θα μπορούσε να έχει το πλοίο ήταν 27μ., ενώ το μεγαλύτερο πλάτος μόλις 4μ. Χρονολογικά τοποθετείται στο α' μισό του 3^ο αι. π.Χ. Είναι κοινή λογική ότι πρώτα τοποθετήθηκε το πλοίο και μετά κτίστηκε το στέγαστρο γύρω του. Βάσεις πλοίων έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία (το εγγύτερο στην αγορά της Θάσου), αλλά εκτός του Μνημείου των Ταύρων στη Δήλο δε υπάρχει άλλο προηγούμενο νεώριο, έως τώρα τουλάχιστον.

3.4. Μνημειώδη / βασιλικά αναθήματα

Σε αντίθεση με το Δίον, στο ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη, εκτός από μνημειώδη κινητά αφιερώματα, υπήρχε πληθώρα οικοδομημάτων-αφιερωμάτων. Κατά τη Wescoat όλα τα μαρμάρινα κτίρια ήταν ιδιωτικές χορηγίες, βασιλέων και απλών, αλλά πολύ ευκατάστατων αντρών και γυναικών - στην ίδια αναλογία -, και όχι έργα της πόλης της Σαμοθράκης, καθώς το νησί δεν είχε τους απαραίτητους πόρους για να καλύψει το κόστος τόσο φιλόδοξων κατασκευών³⁴⁹. Όπως έχει προαναφερθεί, πίσω από κάθε μεγάλο ανάθημα υπάρχει μία πολιτική σκοπιμότητα, όσον αφορά τους ηγεμόνες, ή κάποια μεγάλη φιλοδοξία ή ματαιοδοξία, όσον αφορά τους πλούσιους πολίτες· κατά πόσο, όμως, η πολιτική σκοπιμότητα ή η ματαιοδοξία μπορεί να δικαιολογήσει τα τεράστια ποσά τα οποία ξοδεύτηκαν στο κατά τ' άλλα ασήμαντο πολιτικό κέντρο, όπως ήταν το νησί της Σαμοθράκης, είναι απορίας άξιο. Ίσως ο διεθνής χαρακτήρας του ιερού, το οποίο λειτουργούσε ως διεθνής βιτρίνα - το μόνο διεθνούς εμβέλειας ιερό στα όρια του μακεδονικού βασιλείου -, και η ανάγκη εδραιοποίησης της εικόνας του εκάστοτε ηγέτη, λόγω συχνής εναλλαγής εξουσιών στη Μακεδονία (Αντιγονίδες, Πτολεμαίοι, Σελευκίδες, Θράκες), σε συνδυασμό με τη

349. Wescoat 2015, 185

θηρσκευτική σημασία του, να λειτούργησαν ως πόλοι συγκέντρωσης κοστοβόρων επενδύσεων. Για κάποια μνημεία ο χορηγός είναι γνωστός, για κάποια άλλα εικάζεται. Στη συνέχεια παρατίθενται κάποια από τα μνημειώδη αναθήματα, απλών και ηγεμονικών προσώπων, και γίνεται μια προσπάθεια περαιτέρω ερμηνείας τους στο βαθμό στον οποίο αυτό είναι δυνατό.

3.4.1. Κτίριο του Τελετουργικού Χορού

Καθώς αποτελούσε το κεντρικότερο κτίριο του ιερού - εκεί κατέληγαν και η παλαιότερη και η νεώτερη πομπική οδός -, ένα από τα παλαιότερα και τα πολυτελέστερα - το μόνο μαρμάρινο την εποχή την οποία κατασκευάστηκε -, το μεγαλύτερο μαρμάρινο κτίριο του ιερού, και καθώς η κατασκευή του στην τελευταία φάση συμπίπτει με τη βασιλεία του Φιλίππου Β' στη Μακεδονία, δεν είναι λίγοι αυτοί που υποστηρίζουν ότι το μνημειώδες Κτίριο του Τελετουργικού Χορού αποτελεί χορηγία του Φιλίππου Β'³⁵⁰. Μέσα από το μεγαλειώδες για την εποχή του έργο θα

εδραίωνε τη θέση του ως ηγεμόνας, εκτός της Μακεδονίας και της Θράκης πλέον³⁵¹, και θα προσέδιδε λάμψη και κύρος στο ιερό των Μεγάλων Θεών, αντίστοιχα των μεγάλων πανελλήνιων και διεθνών ιερών³⁵².

3.4.2. Ιερόν

Η τεχνοτροπία του κτιρίου είναι ένας συνδυασμός ανατολικών και μακεδονικών στοιχείων. Αν και ο χορηγός του δεν είναι γνωστός, κατά τον Frazer η μεγαλοπρέπεια και το κόστος του κτιρίου παραπέμπει σε μέλος της βασιλικής οικογένειας. Ο Frazer

350. Wescoat, 2015, 185· Lehmann, Ph. 1998, 78 Frazer 1982, 192 στο Blakely 2012, 59. Έως την εποχή του Φιλίππου Β' τα οικοδομήματα στην μακεδονική επικράτεια ήταν μετριοπαθή. Ο Φίλιππος ήταν αυτός που έκανε την αρχή για τα πολύ φιλόδοξα μνημειακά κτίσματα.

351. Η Σαμοθράκη ανέκαθεν συνδεόταν με τη Θράκη, γεωγραφικά και ιστορικά. Μέχρι το 340 π.Χ. ο Φίλιππος Β' είχε κατακτήσει την Θράκη.

352. Marconi 2010, 132-133

τολμά να κάνει μια σύνδεση των τριών μνημειακών κτισμάτων, του Ιερού, της Αυλής του Βωμού και της εξέδρας στον ανατολικό λόφο (το μνημείο του Φιλίππου Αρριδαίου και Αλέξανδρου Δ') και να τα αποδώσει στον ίδιο αναθέτη, δηλαδή στον Φίλιππο Γ' Αρριδαίο³⁵³.

3.4.3. Ανάθημα του Φιλίππου Γ' και του Αλεξάνδρου Δ'

Ένα από τα ελάχιστα βασιλικά μνημεία τα οποία στήθηκαν κατά τη διάρκεια της συμβασιλείας του Φιλίππου Γ' (πρώην Αρριδαίου) και του μικρού Αλέξανδρου Δ'. Ήταν το πρώτο κτίριο το οποίο έβλεπε ο επισκέπτης κατά την είσοδό του στον ιερό χώρο. Μέσω της επιβλητικής μαρμάρινης εξάστηλης δωρικής εξέδρας οι δύο βασιλείς τόνιζαν την παρουσία τους και, υπενθυμίζοντας την καταγωγή τους από τη βασιλική γενιά των Αργεάδων, δήλωναν την νόμιμη διαδοχή τους στο θρόνο της Μακεδονίας³⁵⁴. Ίσως να μην είναι τυχαία η επιλογή του πεντελικού μαρμάρου για την πρόσοψη του κτιρίου· προσπαθεί να κλέψει λίγο από την αίγλη της Αθήνας, αλλά και ίσως υπονοεί την κυριαρχία των Μακεδόνων στον ελληνικό κόσμο.

3.4.4. Αυλή του Βωμού

Στο επιστύλιο της Αυλής υπήρχε αφιερωματική επιγραφή από την οποία σώζεται τμήμα της από το όνομα του χορηγού σώζονται το πρώτο γράμμα Α και τα τελευταία - ΔΑΙΟΣ. (πιν. 35γ) Ο μνημειακός βωμός με περίβολο ανήκει στην παράδοση της Μικράς Ασίας (με προσαρμογές στη μακεδονική παράδοση - βλέπε δωρικούς κίονες αντί για ιωνικούς). Ο Αρριδαίος ακολουθούσε τον βασιλιά και μικρότερο αδελφό του, Αλέξανδρο Γ', στην εκστρατεία της Μικράς Ασίας ως υπεύθυνος των θρησκευτικών θεμάτων. Στην περιήγηση του θα είδε αυτό το είδος του βωμού και πιθανώς να ήταν αυτός ο οποίος ανακαίνισε τον αρχαίο βραχώδη βωμό στο ιερό των Μεγάλων Θεών σύμφωνα με τα μικρασιατικά μνημειώδη

353. Frazer 1982, 195, 196.

354. Wescoat 2015, 186

πρότυπα, ίσως για να τονίσει την ιδιότητα και την θέση του³⁵⁵. Αν ο χορηγός ήταν ο Αρριδαίος, ανέθεσε τον νέο βωμό με το πρότυλό του πριν τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όσο κατείχε ακόμα το αξίωμα του επικεφαλής των θρησκευτικών θεμάτων, πριν γίνει, δηλαδή βασιλιάς.

3.4.5. Αρσινόειο

Κατά τον Frazer η Θόλος κτίστηκε όταν η Αρσινόη ήταν ακόμα σύζυγος του βασιλιά της Θράκης Λυσίμαχου, οπότε και χρονολογεί το κτίριο μεταξύ 289 π.Χ. και 281 π.Χ.³⁵⁶. Η Wescoat συνηγορεί όσον αφορά στον χρόνο και στις συνθήκες κατασκευής, και παραθέτει έναν πιθανό λόγο για την ανάληψη ενός τόσο μεγαλεπήβολου έργου από την πλευρά την Αρσινόης: ο σύζυγός της, Λυσίμαχος, Θράκας ο ίδιος, στον οποίο είχε δοθεί η περιοχή της Θράκης ως σατραπεία από τον Αλέξανδρο Γ', είχε αυτοανακηρυχθεί βασιλιάς μετά τον θάνατο του. Μέσα στην ταραγμένη πολιτική συγκυρία, η σύζυγός του Αρσινόη προσπάθησε να εδραιώσει την εξουσία του στην περιοχή μέσω εμβληματικών κτιρίων στο ιερό, όπως έκαναν και οι προκάτοχοί του Αργεάδες βασιλείς, αλλά και μέσω της υπενθύμισης της δικής της καταγωγής από την Μακεδονική οικογένεια των Πτολεμαίων³⁵⁷. Σε συνέχεια αυτού του σκεπτικού, πιθανόν η επιλογή του σχήματος του οικοδομήματος να παραπέμπει στο Φιλιπείον στην Ολυμπία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο των πολιτικών αντιπαραθέσεων και προσπάθειας εδραίωσης της εξουσίας μέσω δημιουργίας εντυπώσεων, κατασκευάστηκε η μεγαλύτερη θόλος της αρχαιότητας.

Ως αφορμή για την ανάθεση της θόλου μπορεί να προταθούν δύο εκδοχές: πρώτον, ο Λυσίμαχος είχε τιμηθεί από την πόλη της Σαμοθράκης ως ευεργέτης³⁵⁸, το οποίο γεγονός αποτέλεσε μια πολύ καλή αφορμή, εν μέρη και αιτία, για το εντυπωσιακότατο ανάθημα. Επιπλέον, το γεγονός ότι η Σαμοθράκη πρόσφερε καταφύγιο στην Αρσινόη κατά τη δίωξή της από τον ετεροθαλή αδελφό και

355. Frazer 1982, 195

356. Frazer 1982, 197

357. Wescoat 2015, 187

358. Lehmann Ph. 1965, 378 , McCredie 1965, 381

βραχύχρονο σύζυγό της Πτολεμαίο-Κεραυνό, αποτέλεσε μια επίσης πολύ καλή αφορμή για να το ανάθημα, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης στους προστάτες θεούς. Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, το χρονολογικό όριο οικοδόμησης μεταφέρεται μετά το 281 π.Χ.

3.4.6. Πτολεμαίοιο

Η επιγραφή και στα δύο επιστύλια δηλώνει καθαρά ότι αναθέτης του μνημείου ήταν ο Πτολεμαίος Β', βασιλιάς της Αιγύπτου και αδελφός και σύζυγος ταυτόχρονα της Αρσινόης Β', και τοποθετεί την κατασκευή μεταξύ 285 π.Χ. και 280 π.Χ. Συγκρίνοντας τα δύο κτίρια, το Πτολεμαίο και το Αρσινόειο, ο Frazer παρατηρεί κοινά στοιχεία όσον αφορά την κατασκευή και τη διακόσμηση σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η οικοδόμηση του Πτολεμαίου συμπίπτει ή έπεται αμέσως της Θόλου της Αρσινόης, αλλά και πρωτευόντως με τη σχέση των δύο αναθετών, οδηγεί στη θεώρηση ότι χρησιμοποιήθηκε ο ίδιος αρχιτέκτονας και για τα δύο κτίρια, όπως και το ίδιο συνεργείο. Με την πολιτική να υπεισέρχεται και πάλι στα θέματα λατρείας, ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι πιθανώς αναθέτρια να ήταν η Αρσινόη και για τα δύο οικοδομήματα, δεδομένης της στενής της σχέσης με το νησί³⁵⁹, και αφότου έγινε σύζυγος του Πτολεμαίου στο τέλος εκείνης της περιόδου, αποσκοπώντας προφανώς να συνδέσει τη νέα ηγεμονική δυναστεία, των Πτολεμαίων, με το ιερό και να δηλώσει πανηγυρικά την παρουσία και εξουσία τους στα εδάφη του Πτολεμαίου-Κεραυνού τα οποία προσεταιρίστηκαν με τον γάμο τους οι Φιλάδελφοι³⁶⁰.

3.4.7. Νίκη

Απογειώνεται ή προσγειώνεται; Θριαμβολογεί για κάποια νίκη ή χαιρετά τιμητικά; Πολλές είναι οι θεωρίες για τον χορηγό του αγάλματος και την αφορμή ανάθεσής του. Προσπαθώντας να περιοριστεί ο κατάλογος υποψηφίων αναθετών, η Παλαγγιά αποκλείει τους ιδιώτες, καθώς θεωρεί ότι το άγαλμα είναι πολύ μεγάλο για ατομικό

359. Frazer 1982, 199

360. Η χρονολογία γάμου τους υπολογίζεται περί το 279 π.Χ. Σε αυτή την περίπτωση πέφτει αντίστοιχα η χρονολογία κατασκευής του, μετά το 279 π.Χ.

ανάθημα³⁶¹. Η ίδια το τοποθετεί χρονικά στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., μεταγενέστερο της μάχης της Πύδνας (168 π.Χ.) και το αποδίδει σε Περγαμηνό εργαστήριο³⁶². Όσον αφορά τη συσχέτισή του με τον μεγάλο βωμό της Περγάμου και το περγαμηνό μπαρόκ και την απόδοσή του σε περγαμηνό καλλιτέχνη, συμφωνεί και η Mark, καθώς και άλλοι ερευνητές. Αλλά, ποιος ήταν ο αναθέτης και ποια η αιτία ανάθεσης; Οι προτάσεις ποικίλουν:

Η παλαιότερη θεωρία, ήδη από τους πρώτους ανασκαφείς της αυστριακής αποστολής, είναι ότι ήταν ανάθημα του Δημήτριου Πολιορκητή μετά την ήττα του μακεδονικού στρατού στη μάχη της Ιψους το 301 π.Χ για ανύψωση του ηθικού τους. Σαν αφορμή χρησιμοποίησε τη νίκη τους στην κυπριακή Σαλαμίνα λίγα χρόνια νωρίτερα, το 306 π.Χ. Το γλυπτό ανατέθηκε μεταξύ 294/3 π.χ. και 288/7 π.Χ. Η θεωρία αυτή βασίστηκε σε απεικονίσεις Νίκης σε νομίσματα του Δημήτριου Πολιορκητή (πιν. 46α). Στο νόμισμα η Νίκη απεικονίζεται να στέκεται στην πλώρη πλοίου και με το δεξί χέρι να σαλπίζει με μία σάλπιγγα. Η συγκεκριμένη αποκατάσταση δεν ευσταθεί, καθώς η Νίκη του ιερού κρατούσε ταινία ή στεφάνι στο δεξί της χέρι³⁶³.

Κατά την Παλαγγιά και άλλους μελετητές, η προτεινόμενη χρονολόγηση είναι πολύ υψηλή για την τεχνοτροπία τους αγάλματος³⁶⁴. Πέρα από τα στυλιστικά κριτήρια, η πολιτική κατάσταση της εποχής δεν θα επέτρεπε την ανάθεση ενός τέτοιου μνημείου στο συγκεκριμένο ιερό: την εποχή στην οποία χρονολογείται το άγαλμα, κυρίαρχος στη Θράκη (και τη Σαμοθράκη κατ' επέκταση) ήταν ο Λυσίμαχος ο οποίος ήταν σφοδρός αντίπαλος του Δημήτριου Πολιορκητή. Φαίνεται λίγο δύσκολο να επέτρεψε ο Λυσίμαχος στον εχθρό του να στήσει τόσο μεγαλεπήβολο μνημείο.

361. Palagia 2010, 160

362. Palagia 2011, 493

363. Όταν προτάθηκε η ιδέα η Νίκη να κρατάει τρομπέτα στη δεξιά της παλάμη, η παλάμη δεν είχε βρεθεί ακόμα: βρέθηκε το 1950.

364. Palagia 2018, 43-44

Η υψηλή χρονολόγηση μάλλον αποκλείει και την εικασία να επρόκειτο για ανάθημα των κατοίκων της Σαμοθράκης προς τιμή του βασιλιά Φιλίππου Ε'³⁶⁵. Επιπλέον η πόλη-κράτος της Σαμοθράκης δεν πρέπει να είχε την οικονομική ευχέρεια για κάτι τόσο κοστοβόρο.

Ανάθημα των Ροδίων για να γιορτάσουν τη νίκη τους επί του Αντίοχου Γ' στη Μυόνησο το 190/80 π.Χ., το οποίο αποτελεί και την επικρατούσα έως τώρα εκδοχή. Καθώς έχει παρατηρηθεί ομοιότητα της Νίκης με τα γλυπτά του Μεγάλου Βωμού της Περγάμου (πιν. 46β), τα οποία χρονολογούνται στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή σύγχρονα της ροδιακής νίκης, καθιστά αυτή την εκδοχή πιθανή. Την συγκεκριμένη εκδοχή ενισχύει επίσης το υλικό της βάσης το οποίο είναι γκρίζος, ροδιακός, λάρτιος λίθος. Επιπλέον, πολύ κοντά στο μνημείο της Νίκης βρέθηκε επιγραφή, επίσης σε λάρτιο λίθο, από την οποία έχει απομείνει το τελικό -Σ του ονόματος και το επίθετο ΡΟΔΙΟΣ (πιν. 46γ) και η οποία έχει ερμηνευτεί ως η υπογραφή του γλύπτη, ο οποίος ταυτίστηκε με τον ρόδιο γλύπτη Πυθόκριτο.

Το αντεπιχείρημα είναι ότι η επιγραφή είναι πολύ μικρή (0,05μ. ύψος) για να ανήκει σε τόσο μεγάλο μνημείο· η επιγραφή θα μπορούσε να ανήκει σε ένα άλλο μικρότερο ανάθημα και το ΡΟΔΙΟΣ να είναι το όνομα του αναθέτη, όπως ήταν το σύνηθες. Άλλωστε υπάρχουν επιγραφικά στοιχεία για παρουσία Ροδίων στο ιερό. Επιπλέον, εκτός από το γεγονός ότι από ένα σίγμα τελικό δε μπορεί να προταθεί συγκεκριμένο όνομα, ο Πυθόκριτος ήταν κατά βάση χαλκουργός και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι εργάστηκε ποτέ στη Σαμοθράκη. Τέλος, η Παλαγγιά θεωρεί αδύνατη την ανάθεση ενός μνημειώδους ροδιακού αναθήματος σε ιερό το οποίο ανήκε στην μακεδονική επικράτεια, δεδομένης της αντιπαλότητας μεταξύ Ροδίων και Μακεδόνων³⁶⁶.

Ως προς το μικρότερο μνημείο το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω, δίνεται και μια άλλη εκδοχή η οποία μπορεί να υποστηρίξει τη σχέση της επιγραφής με το μνημείο της Νίκης. Οι συγγραφείς του συλλογικού άρθρου Clinton κ.α. (2020), αναφέρουν την περίπτωση τεσσάρων αντιγράφων γλυπτών σε μικρογραφία: Επρόκειτο για έργα

365. Palagia 2010, 160-161

366. Palagia 2010, 159. Οι Ρόδιοι ήταν σύμμαχοι και τοποτηρητές των Ρωμαίων και οι Ρωμαίοι ήταν εχθροί των Μακεδόνων αφότου κατέστρεψαν το μακεδονικό ναυτικό.

του ίδιου καλλιτέχνη, μικρού μεγέθους αντίγραφα του μνημειώδους έργου το οποίο είχε ο ίδιος δημιουργήσει, και τα οποία προορίζονταν να εκτεθούν σε ιδιωτικό χώρο. Τα αντίγραφα ήταν τοποθετημένα σε βάσεις χωρίς αναθηματική επιγραφή, αλλά με το όνομα του καλλιτέχνη χαραγμένο³⁶⁷.

Η Mark παραμένοντας στην εκδοχή της Ρόδου ως τον πιθανότερο αναθέτη, προτείνει ως πιθανό λόγο για να αφιερωθεί μια Νίκη στο ιερό των Μεγάλων Θεών τον εορτασμό της ροδιακής κυριαρχίας στο Αιγαίο με την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με του Μακεδόνες το 188 π.Χ. Με την παύση των εχθροπραξιών και την απουσία ανταγωνισμού και απειλής, η Ρόδος απέμεινε ουσιαστικά η μόνη δύναμη στο Αιγαίο³⁶⁸.

Ο Stewart δεν θεωρεί τυχαία τη χρήση του λάρτιου λίθου - ογκόλιθος 12-13μz και βάρους περί των 30 τόνων - από λατομείο της Ρόδου, 500 χλμ. μακριά από τη Σαμοθράκη, για τη βάση-πλώρη του πλοίου· επισημαίνει δε ότι είναι η πρώτη φορά που ο συγκεκριμένος λίθος χρησιμοποιείται εκτός Ρόδου. Σε συνδυασμό με την αίσθηση ότι η Νίκη κινείται σε σφοδρή καταιγίδα (το οποίο δεν συνέβαινε σκόπιμα τα πλοία δεν έβγαιναν όταν είχε καταιγίδα), και με το γεγονός ότι το πλοίο είναι κατάφρακτος τετρήρης (ο τύπος πλοίου τον οποίο χρησιμοποιούσε το ροδιακό ναυτικό, όπως και την τριημολία, την οποία αναγνωρίζουν στην πλώρη-βάση άλλοι ερευνητές) και με το γεγονός ότι η προστασία των Μεγάλων Θεών προσφερόταν μόνο στους ευσεβείς μνημένους, ο ερευνητής υποστηρίζει ότι η Νίκη ήταν ανάθημα των Ροδίων, ως ανάμνηση της συμμετοχής του ροδιακού ναυτικού ενάντια στον Προυσία της Βιθυνίας το 156-154 π.Χ. Ο Προυσίας, αφού κατέστρεψε διάφορα ιερά καταπλέοντας κατά μήκος της Μικρασιατικής ακτής, τελικά υπέστη καταστροφή και ηττήθηκε όταν ο στόλος του έπεσε σε σφοδρή καταιγίδα στην Προποντίδα³⁶⁹.

Η Παλαγγιά παραθέτει την πρόταση του Knell ότι η Νίκη ήταν αφιέρωμα του ρωμαϊκού ναυτικού, συγκεκριμένα του ναυάρχου Gnaeus Octavius, μετά την παράδοση του τελευταίου Μακεδόνα βασιλιά, Περσέα, ο οποίος είχε καταφύγει στη Σαμοθράκη για σωτηρία. Όσον αφορά τον γλύπτη, αν και δεν προτείνεται κάποιος

367. Clinton κ.α. 2020, 554-555

368. Mark 1998, 157

369. Stewart 2016, 405-407

συγκεκριμένος, θεωρείται ότι ήταν Ρόδιος ο οποίος θα είχε εργαστεί στο Βωμό της Περγάμου³⁷⁰.

3.4.8. Μνημείο Φιλίππου Ε΄

Σύμφωνα με την ευρεθείσα επιγραφή στο άνδηρο μπροστά από τη Στοά στον δυτικό λόφο, ανάμεσα στα πολλά αναθήματα στημένα μπροστά στην πρόσοψή της, ήταν και ένα χάλκινο άγαλμα του βασιλιά Φιλίππου Ε΄³⁷¹. Το άγαλμα με τη ενεπίγραφη βάση του (πιν. 47α) ήταν τοποθετημένο σε μαρμάρινο δωρικό κίονα ύψους 6,20μ. Το ανάθημα τονίζει την στενή και όπως φαίνεται αδιάλειπτη σχέση των διαδόχων του Φιλίππου Β΄ και του Αλέξανδρου Γ΄ με το νησί της Σαμοθράκης και το ιερό της.

3.4.9. Νεώριο

Καθώς η ανάθεση ολόκληρου πλοίου παραπέμπει σε βασιλικό ανάθημα και με την πιθανή χρονολόγηση του στο α΄ μισό τους 3ου αι. π.Χ., με τη μέθοδο της επαγωγής ο επικρατέστερος υποψήφιος για αναθέτης του μνημείου είναι ο Αντίγονος Γονατάς, δεδομένης της παράδοσης των Αντιγονιδών για ναυτικά μνημεία: ο ίδιος ο Αντίγονος Γονατάς αφιέρωσε ολόκληρο πλοίο στο ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο.³⁷² Στο συλλογικό έργο Ginouves κ.α. υποστηρίζεται η εκδοχή να αφιέρωσε ο Αντίγονος Γονατάς ένα από τα πλοία του, μαζί με το νεώριο, για να θριαμβολογήσει τη νίκη του επί του Πτολεμαίου Β΄ στη ναυμαχία της Κω (περί 361-361 π.Χ.)³⁷³. Για την ίδια νίκη είχε αφιερώσει τη ναυαρχίδα του στο ιερό του Απόλλωνα στην Κόρινθο³⁷⁴.

370. Palagia 2010, 161

371. Η επιγραφή στη βάση αναφέρει: «Βασιλέα Φίλιππον / Βασιλέως Δημητρίου / Μακεδόνες / Θεοίς Μεγάλους». Κατά τους ανασκαφείς ο κίονας ο οποίος την έφερε ήταν στημένος στη βάση Ε. Ο Φίλιππος Ε΄ βασίλευσε μεταξύ 238 π.Χ - 179 π.Χ.

372. American Excavations Samothrace, <http://samothrac.e.emory.edu/neorion-ship-monument/>

373. Ginouves κ.α. 1993, 202-213

374. Bikerman 1938, 370

3.4.10.Στοά

Αν και δεν αναφέρεται πουθενά το όνομα του αναθέτη, κατά τον ανασκαφέα James McCredie, αλλά και άλλους μελετητές, όπως ο Frazer, ο χορηγός θα πρέπει να ήταν Μακεδόνας και μάλιστα μέλος της βασιλικής αυλής³⁷⁵. Τη θέση αυτή στηρίζει ο Frazer στην πολιτική κατάσταση της εποχής κατασκευής της Στοάς, όπως και στο βασιλικό τιμητικό ανάθημα του Φιλίππου Ε' - χάλκινο άγαλμα σε ψηλό κίονα, περί το 200 π.Χ. - στημένο στο άνδρηο μπροστά από τη Στοά. Προς ενίσχυση της θεωρίας του αναφέρεται στη συνήθη πρακτική των ελληνοιστικών βασιλείων να κτίζουν στοές (π.χ. Δήλος), και ιδιαίτερα σε υπερυψωμένα σημεία, σε ρόλο παρατηρητηρίου· ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η εξέδρα-παρατηρητήριο στο παλάτι της Πέλλας, ενώ σε χώρο ιερού, στην ιερά Άλτη της Ολυμπίας, τα αγάλματα του Πτολεμαίου και της Αρσινόης τοποθετημένα σε ψηλούς κίονες μπροστά από την στοά της Ηχούς συμβολικά επιτηρούσαν το ιερό χώρο.

3.4.11.Ανάθημα της Μιλήσιας (αρ. 6 στην κάτοψη)

Στο βόρειο πρηνές του δυτικού λόφου, δυτικά του χειμάρρου, ξεχωρίζει ένα τριμερές κτίσμα με είσοδο από την νότια πλευρά της κεντρικής πτέρυγας μέσω ενός ιωνικού πρόπυλου το οποίο προεξέχει της υπόλοιπης πρόσοψης (πιν.47β,γ). Η χρονολόγησή του πιθανολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁷⁶. Έως τις αρχές του 19^{ου} αι. διατηρείτο στο χώρο η αναθηματική επιγραφή η οποία ανέφερε ότι το οικοδόμημα ήταν αφιέρωμα μίας γυναίκας από τη Μίλητο. Ό,τι έχει διασωθεί σήμερα είναι το τελευταίο γράμμα της επιγραφής, το οποίο εκτίθεται στην αυλή του μουσείου. Δυστυχώς, από τα ευρεθέντα σπαράγματα δεν γίνεται γνωστό το όνομα της αναθέτριας. Τρία στοιχεία, και μάλιστα ο συνδυασμός τους, προξενούν μεγάλη εντύπωση και εντείνουν την απορία ως προς τον αναθέτη: το μέγεθος του αναθήματος αν και ιδιωτικό, το ότι ήταν αφιέρωμα γυναίκας και μάλιστα από μακρινό τόπο.

375. Frazer 1982, 201

376. Lehmann K. 1966, 73

3.4.12. Δωρική θόλος

Παραλληλίζοντάς το με το μνημείο του Λυσικράτη στην Αθήνα, θα μπορούσε να διατυπωθεί η εικασία ότι αποτέλεσε ανάθημα, χωρίς να μπορεί το μνημείο να προσφέρει περισσότερα στοιχεία προς ταυτοποίηση.

3.5. Γενικές παρατηρήσεις / Σύνοψη

Μικρό νησί, ορεινό, στην ΒΑ του Αιγαίου με ελάχιστους φυσικούς πόρους. Η ξυλεία ήταν το κύριο προϊόν το οποίο εμπορευόταν, ίσως και κάποια μέταλλα, όπως ο σίδηρος, αν και, ίσως λόγω φόβου για τα θαλάσσια ταξίδια, ή λόγω φόβου των πειρατών, το εμπόριο δεν είχε αναπτυχθεί μέχρι που εγκαταστάθηκαν Έλληνες άποικοι, κατά τον 7^ο αι. π.χ. Κατά την κοινή λογική και σύμφωνα με τους ελάχιστους πόρους που διέθετε, θα αναμενόταν να παραμείνει φτωχό και ανώνυμο, όπως πλήθος άλλων νησιών σπαρμένων στο Αιγαίο. Αλλά, κόντρα στις αρνητικές προβλέψεις και στην κοινή λογική, αναπτύχθηκε, ευημέρησε και μετατράπηκε σε ένα σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο, αλλά κυρίως σε ένα ισχυρό θρησκευτικό - και κατά συνέπεια πολιτικό - κέντρο με διεθνή ακτινοβολία. Σε αυτό συνέβαλαν η θέση του σε κομβικό σημείο επικοινωνίας και συνάντησης διαφορετικών λαών, αλλά και στην ισχυρή πατρωνία την οποία δέχτηκε.

Η φύση της λατρείας μυστικιστική, απαιτούσε μύηση για να μπορέσει να εντρυφήσει ο πιστός στην ουσία της. Αρχικά ήταν συσχετισμένη με την προστασία από τους κινδύνους της θάλασσας, αλλά, πιθανώς σε μεταγενέστερο στάδιο, με την εγκατάσταση των αποίκων, η πρόνοια των θεών επεκτάθηκε και στην προστασία της ψυχής και κατά τη διάρκεια της ζωής του μύστη, από τους κινδύνους της ζωής (γινόταν πιο ευσεβής), και μεταθανάτια (η ψυχή των νεκρών μυστών πήγαινε στις Μακάριες Νήσους). Καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του ιερού οι Μεγάλοι Θεοί λατρεύονταν στο νησί με τα αρχέγονα ονόματά τους, αλλά στα πλαίσια θρησκευτικού συγκρητισμού ταυτίστηκαν με Έλληνες θεούς, και συγκεκριμένα με την Δήμητρα, την Κόρη, τον Άδη και τον Ερμή (και στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια πιθανώς με αντίστοιχων ιδιοτήτων Αιγύπτιους θεούς), ενώ πλήθος αγαθών δαιμόνων τους περιέβαλε, οι οποίοι κατά καιρούς ταυτίζονταν και συγγέονταν με τους Καβείρους, τους Κορύβαντες, τους Κουρήτες, τους Διόσκουρους (κυρίως επί Πτολεμαίων, καθώς οι Διόσκουροι λατρεύονταν ιδιαίτερα στην Αίγυπτο), τους Τελχίνες, κ.α. Κυρίως από

τα ελληνιστικά χρόνια και μετά καθιερώθηκε να αποκαλούνται όλοι Κάβειροι, συμπεριλαμβανομένων και των κύριων θεοτήτων.

Αν και παρέμεινε ο ίδιος ιερός χώρος από τα προϊστορικά χρόνια, το ιερό άρχισε να αναπτύσσεται χωροταξικά, να οργανώνεται λατρευτικά και να στρέφεται προς τα έξω από την εποχή όταν η Θράκη, στην οποία ανήκε η Σαμοθράκη, προσαρτήθηκε στο Μακεδονικό κράτος, επί Φιλίππου Β'. Με την προσάρτηση της Σαμοθράκης στο Μακεδονικό βασίλειο ξεκίνησε ουσιαστικά η ανάπτυξη του νησιού και πιο συγκεκριμένα του ιερού των Μεγάλων Θεών. Τα πρώτα μετριοπαθή κτίρια αντικαταστάθηκαν από μοναδικά αρχιτεκτονήματα από άποψη υλικών, διακόσμησης και καινοτόμου σχεδιασμού. Ο Φίλιππος Β' έκτισε το πρώτο από τη σειρά των μνημειακών βασιλικών οικοδομημάτων τα οποία θα λάμπρυναν το ιερό στα χρόνια που θα ακολουθούσαν, αφιερωμένα από τους διαδόχους του, στην προσπάθειά τους να τονίσουν τη σχέση τους με τον Φίλιππο και το γένος των Αργεαδών και να παγιώσουν την εξουσία τους.

Ό,τι έχανε η Σαμοθράκη από το φτωχό έδαφος και υπέδαφός της, το κέρδιζε από τη φήμη του ιερού. Συγκέντρωσε την εύνοια και την προστασία ισχυρών πολιτικών ηγεμόνων οι οποίοι φρόντισαν για τον εξωραϊσμό και την ευημερία του ιερού (και της πόλης κατά συνέπεια). Η σχέση του ιερού με τους εκάστοτε δυνατούς ήταν μια σχέση πατρωνίας, μια σχέση δούναι και λαβείν. Ο ηγέτης φρόντιζε για τον εξωραϊσμό του ιερού και καλλιεργούσε τη φήμη του ώστε αυτό να γίνει δημοφιλέστερο, και κατόπιν εκμεταλλευόταν τη δημοφιλία του ιερού προωθώντας και εδραιώνοντας τη δική του εικόνα και εξουσία.

4. Σύγκριση Δίου και Σαμοθράκης

Με την πρώτη αναφορά, φαίνεται να μην υπάρχει κανένα κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο ιερών, εκτός του γεγονότος ότι στη διάρκεια της ιστορίας τους υπήρξαν και τα δύο μέσα στην επικράτεια του μακεδονικού βασιλείου. παρατηρείται, επίσης, μια επιφανειακή ομοιότητα όσον αφορά τον πληθυντικό αριθμό θεοτήτων οι οποίες λατρεύονταν σε αυτά. Με μια πιο προσεκτική μελέτη διαπιστώνεται ότι, ενώ το Δίον αποτελούσε σύμπλεγμα ανεξάρτητων ιερών αφιερωμένων σε διαφορετική θεότητα το καθένα, στη Σαμοθράκη οι λατρευόμενες θεότητες αποτελούσαν μία ομάδα η οποία λατρευόταν σε ένα ιερό. Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται η δεύτερη και ουσιαστική

διαφορά, στη φύση της λατρείας. Στο Δίον λατρευόταν ένας αριθμός από τις γνωστές ολύμπιες θεότητες, με συνήθη και ως επί το πλείστον εξωστρεφή τελετουργικά: αντίθετα, στη Σαμοθράκη η λατρεία ενείχε το στοιχείο του μυστικισμού, η ταυτότητα των λατρευόμενων θεοτήτων ήταν άγνωστη και συχνά συγγεόμενη, και το τελετουργικό απρόσιτο για τους πολλούς. Η λατρεία της Ελευσινιακής τριάδας αποτελούσε φαινομενικά τον μόνο κοινό τόπο των δύο ιερών. Τα ευρήματα στο ιερό της Δήμητρας και Περσεφόνης στο Δίον αποδεικνύουν ότι στο μακεδονικό ιερό οι θεές λατρεύονταν με τις μυστικιστικές και μεταφυσικές ιδιότητες τους σύμφωνα με την λατρεία τους στην Ελευσίνα. Στη Σαμοθράκη οι κύριες γηγενείς θεότητες ταυτίστηκαν με την ελληνική ελευσινιακή τριάδα (Δήμητρα, Περσεφόνη, Άδης), και λατρεύονταν όχι με ταυτόσημο τρόπο, όπως στην Ελευσίνα, αλλά με ένα σαφώς παραπλήσιο, βαθιά μυστικιστικό τελετουργικό, το οποίο περιείχε, εκτός των άλλων προεκτάσεων, τις ίδιες μεταφυσικές αναζητήσεις.

Το νερό έκανε την παρουσία του και στα δύο ιερά, αλλά σε διαφορετική κλίμακα. Στο Δίον ο ποταμός Βαφύρας ήταν πλωτός και μέσα στην μεγάλη ευρυχωρία των ιερών λειτουργούσε ως συνδετικό στοιχείο μεταξύ τους. Αντίθετα από το Δίον, στο ιερό της Σαμοθράκης, όπου τα κτίρια συνωστίζονταν στον περιορισμένο χώρο της ρεματιάς και πάνω στους δύο λόφους που την περιχάραζαν και δεν άφηναν μεγάλο περιθώριο επέκτασης του ιερού χώρου, οι χείμαρροι, κυρίως ο κεντρικός ο οποίος διέσχιζε την κοιλάδα, αποτελούσαν περισσότερο εμπόδιο, περιοριστικό στοιχείο, παρά συνέβαλαν στη λειτουργία του ιερού (χωρίς να παραγνωρίζεται η πρακτική χρησιμότητά τους), μέχρις ότου σταδιακά ο κεντρικός χείμαρρος καλύφθηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια λειτούργησε ως οχετός.

Αν και υπήρξαν μνημειώδη γλυπτά αναθήματα στο Δίον, δεν υπήρξαν ποτέ οικοδομήματα ως αναθήματα, αντίθετα από τη Σαμοθράκη όπου το ένα αναθηματικό οικοδόμημα συναγωνιζόταν το άλλο σε καλαισθησία, πολυτέλεια, νεωτερισμό, επιβλητικότητα. Στο Δίον τα οικοδομήματα ήταν άμεσα συσχετισμένα με την εκάστοτε λατρεία (ναοί, στοές, βοηθητικά κτίρια), αλλά η κλίμακα μεγέθους δεν επιδέχεται καμία σύγκριση με το ιερό των Μεγάλων Θεών. Στο Δίον τα κτίρια ήταν μικρά, μετριοπαθή (ακόμα και οι ναοί), φτιαγμένα από ασβεστόλιθο· δεν υπήρξε μαρμάρινο οικοδόμημα κάτω από τον Όλυμπο. Ακόμα και για τους ναούς οι οποίοι κτίστηκαν στη ρωμαϊκή εποχή δε χρησιμοποιήθηκαν πολυτελή υλικά, όταν η τάση για μεγαλοπρέπεια και εκζήτηση ήταν έντονη. Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση

πιθανότατα να οφείλεται στον διαφορετικό χαρακτήρα των δύο ιερών: το Δίον παρέμεινε πάντα ένα ευρύτερα τοπικό ιερό (πανμακεδονικό μιν, αλλά αμιγώς μακεδονικό), ενώ το ιερό των Μεγάλων Θεών ήταν διεθνούς φήμης και δεχόταν επισκέπτες από όλο το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο.

5. Η πολιτική σημασία των δύο ιερών και των αναθημάτων τους

Από την ίδρυσή του το Δίον και από την προσάρτησή του στο Μακεδονικό κράτος το ιερό των Καβείρων στη Σαμοθράκη έχαιραν βασιλικής προσοχής και προστασίας. Από όσο μπορούμε να κρίνουμε, οι περισσότεροι μακεδόνες βασιλείς στόλισαν και τα δύο ιερά με αναθήματα διαφορετικού, βέβαια, ύφους και μεγέθους, ανάλογα με τις επιδιώξεις τους: ο Φίλιππος Β' ανάθεσε στο ιερό των Μεγάλων Θεών το πρώτο μαρμάρινο οικοδόμημα. Όπως προαναφέρθηκε στο Δίον δεν υπήρξαν ποτέ μνημειώδη οικοδομήματα, κυρίως ως βασιλικά αναθήματα, και ούτε από τις πηγές, ούτε ανασκαφικά μας παρέχεται πληροφορία για κάποιο μνημειώδες ανάθημα του Φιλίππου Β' σε αυτό το ιερό· δεδομένης της σημασίας που είχε το Δίον για τον Φίλιππο Β' θεωρώ βέβαιο ότι κάποιο ανάθημά του, τουλάχιστον ο αδριάντας του, θα στόλιζε το ιερό του Διός. Αξίζει να επισημανθεί η αδιαφορία του Αλέξανδρου Γ' για το ιερό της Σαμοθράκης, ενώ αντίθετα στόλισε το Δίον με τους αδριάντες των εταίρων του. Στο Δίον έχουμε με βεβαιότητα αναθήματα του Κάσσανδρου, του Δημητρίου Πολιορκητή, του Φιλίππου Ε και του Περσέα. Στο Καβείριο της Σαμοθράκης είναι γνωστά τα αναθήματα του Φιλίππου Αρριδαίου και του Αλέξανδρου Δ', του Φιλίππου Ε', της Αρσινόης Β' και του Πτολεμαίου Β'. Στον κατάλογο των βασιλικών αναθετών στο ιερό της Σαμοθράκης θα μπορούσε να συμπεριληφθεί με ερωτηματικό και ο Αντίγονος Γονατάς.

Η διαφορά μεταξύ των δύο ιερών έγκειται στο γεγονός ότι το Δίον βρισκόταν στην καρδιά του Μακεδονικού κράτους και, όσο και να προσπάθησαν οι βασιλείς να του προσδώσουν μεγαλύτερη εξωστρέφεια, παρέμεινε πάντα ένα μακεδονικό ιερό. Τα αναθήματα σε αυτό, όσο μεγαλοπρεπή και να ήταν, ώστε να αποδοθεί η πρέπουσα τιμή στον ήρωα ή στον βασιλιά, ήταν για εσωτερική κατανάλωση. Με το προφανώς εντυπωσιακότατο χάλκινο σύνταγμα των εταίρων οι οποίοι έπεσαν στη μάχη του Γρανικού, ο Αλέξανδρος πιθανώς ήθελε από τη μία να τιμήσει τους εταίρους του, αλλά κυρίως να τονίσει την πρώτη και μεγαλειώδη νίκη της εκστρατείας του, ώστε

αυτή να εντυπωθεί στη συνείδηση και τη μνήμη των Μακεδόνων. Με την ανάθεση του αδριάντα του στο ιερό του Διός, ο εκάστοτε βασιλιάς είχε σκοπό να κάνει αισθητή την εικόνα του, την παρουσία του, και να εδραιώσει τη θέση του στο θρόνο και στη συνείδηση των υπηκόων του. Στο Δίον δε χρειαζόταν να πεισθεί κανένας για το μεγαλείο και τη δύναμη της Μακεδονίας, καθώς αυτά θεωρούνταν δεδομένα μεταξύ των Μακεδόνων. Αυτός προφανώς είναι ο λόγος για τον οποίο το Δίον δεν έτυχε της προσοχής των Πτολεμαίων, όταν, επί Πτολεμαίου Β', προσάρτησαν μακεδονικά εδάφη, καθώς το διοικητικό κέντρο δεν βρισκόταν πλέον στη μακεδονική επικράτεια. Το βασίλειο των Πτολεμαίων ήταν από μόνο του ένα ισχυρότατο βασίλειο και η ίδια η δυναστική γενιά, αν και με μακεδονική καταγωγή, είχε αρχίσει να αποδεσμεύεται από το μακεδονικό παρελθόν της.

Αντίθετα, στη Σαμοθράκη, στα σύνορα του ελληνικού κόσμου, στο σημείο όπου η ελληνικότητα συναντιόταν και συνομιλούσε με τη μη ελληνικότητα, όπου συνέρρεαν ταξιδιώτες απ' όλα τα μέρη του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου για ν' αφουγκραστούν τα μηνύματα του τόπου και τις εξελίξεις, οι πολιτισμικές προσμίξεις, αλλά και συγκρίσεις, ήταν αναπόφευκτες, οι πολιτικές διαφοροποιήσεις ήταν έντονες, όπως έντονος ήταν και ο πολιτικός και πολιτιστικός ανταγωνισμός, ο οποίος οδήγησε στα λαμπρά οικοδομήματα, έργα προσωπικής προβολής και πολιτικής προπαγάνδας. Η Σαμοθράκη ως διεθνές θρησκευτικό και εμπορικό κέντρο, αποτέλεσε τον καταλληλότερο τόπο προπαγάνδισης της δύναμης του εκάστοτε επικρατούντος βασιλείου μέσω των βασιλικών αναθημάτων. Με την οικοδόμηση του μαρμάρινου Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού την εποχή όταν η Μακεδονία προσάρτησε την Σαμοθράκη, ο Φίλιππος Β' - ο επικρατέστερος ως τώρα πιθανολογούμενος αναθέτης - έβαλε το στίγμα του, κάνοντας επίδειξη του πλούτου της Μακεδονίας και της δύναμης της εξουσίας του. Ακολούθησαν οι άμεσοι διάδοχοι του Αλέξανδρου Γ', ο ετεροθαλής αδελφός του και ο γιός του, με την ανέγερση της εξέδρας στην είσοδο του ιερού και πιθανώς της Αυλής του Βωμού. Μέσω των δύο μνημειωδών κτισμάτων τόνισαν, με τη σειρά τους, τη θέση τους στον βασιλικό θώκο διαγωνίζοντας το όνομά τους. Όταν η εξουσία περιήλθε στα χέρια βασιλικού γένους των Πτολεμαίων, οι δύο αδελφοί-σύζυγοι, στόλισαν το ιερό με την εντυπωσιακή θόλο και το μνημειώδες πρόπυλο, δηλώνοντας περίτρανα την βασιλική παρουσία της γενιάς των Πτολεμαίων και την επέκταση της εξουσίας της φαραωνικής-Πτολεμαϊκής Αιγύπτου στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου.

Με την επικράτηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τα δύο ιερά διατήρησαν τη θρησκευτική σημασία τους, αλλά, κατά τα φαινόμενα, αμβλύνηκε ουσιαστικά ο πολιτικός ρόλος τους. Στο Δίον οι λατρείες συνεχίστηκαν, νέα ιερά ιδρύθηκαν, αλλά, όπως προαναφέρθηκε, χωρίς την συνήθη ρωμαϊκή μεγαλοπρέπεια. Στο ευρύτερο τοπικό επίπεδο το Δίον διατήρησε τον πολιτικό ρόλο του, γεγονός που αποδεικνύει το γεγονός ότι η πόλη αναγνωρίστηκε ως ρωμαϊκή αποικία. Η λατρεία των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη διατηρήθηκε, αλλά το νησί έπαψε να παίζει τον κομβικό ρόλο που είχε ως και στα ελληνιστικά χρόνια. Πιθανώς γι' αυτόν τον λόγο δεν παρατηρούνται μνημειακά αναθήματα από αυτήν την εποχή. Άλλωστε, ο περιορισμένος χώρος του ιερού, όπου πλέον τα οικοδομήματα συνωστίζονταν αφήνοντας ελάχιστο ελεύθερο χώρο, δεν επέτρεπε την οικοδόμηση άλλων οικοδομημάτων. Από την άλλη, η ανακαίνιση συγκεκριμένων οικοδομημάτων προδίδει την διατήρηση της σημασίας του ιερού έως έναν βαθμό. Η ανακαίνιση, όμως, δεν ήταν ριζική, δεν επεκτάθηκε σε όλα τα οικοδομήματα. Αυτό ίσως να οφείλεται στην μνημειακότητα ορισμένων ελληνιστικών οικοδομημάτων, σε τέτοιο σημείο ώστε να συνάδουν με την αισθητική νοοτροπία της ρωμαϊκής εποχής έτσι ώστε να μην χρειάστηκαν καμία ανακαίνιση.

6. Γενική Σύνοψη

Η Μακεδονία, μια ομοσπονδία ελληνικών φύλων, στα βόρεια όρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ξεκίνησε την ύπαρξή της ως κράτος τον 7^ο αι. π.Χ., μικρό και ασήμαντο αρχικά, για να εξελιχθεί μέσα σε τρεις αιώνες σε μια παγκόσμια αυτοκρατορία, μια από τις υπερδυνάμεις της εποχής της. Με τις διαρκείς προσαρτήσεις εδαφών και λαών και τις συνεχείς επεκτάσεις του κράτους, είναι δύσκολο να καθοριστούν τα σύνορά του. Ο πυρήνας του κράτους ήταν οι περιοχές της Πιερίας και Ημαθίας (οι οποίες ταυτίζονται με τους σύγχρονους ομώνυμους νομούς), όπου και ίδρυσαν το πρώτο ιερό τους, στους πρόποδες του ιερού όρους, του Ολύμπου, αφιερωμένο στον γενάρχη θεό του λαού τους τον Δία.

Διαφέροντας σε έναν βαθμό πολιτιστικά από τους νότιους Έλληνες, προσπάθησαν να γίνουν αποδεκτοί ως ισότιμοι Έλληνες από τους υπόλοιπους από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., με τον βασιλιά Αλέξανδρο Α' να συμμετέχει για πρώτη φορά στους Ολυμπιακούς αγώνες. Επιχείρησαν να καλύψουν τη πολιτιστική διαφορά από τα τέλη

του 5^{ου} αι. με το να ενστερνιστούν τον πολιτισμό των νότιων Ελλήνων, κυρίως της Αθήνας, η οποία βρισκόταν στο απόγειό της εκείνη την εποχή, με τον βασιλιά Αρχέλαο να φιλοξενεί στην αυλή του όλα τα μεγάλα πνεύματα της ελληνικής τέχνης. Ο ίδιος βασιλιάς ίδρυσε μία γιορτή στο Δίον αφιερωμένη στον Ολύμπιο Δία, ανάλογη των Ολυμπίων της Ολυμπίας, την οποία ονόμασε επίσης Ολύμπια, αλλά «παρά Δίω». Ο Αρχέλαος φιλοδόξησε να καταστήσει τα μακεδονικά Ολύμπια πανελλήνια γιορτή, ισάξια σε φήμη και κύρος των Ολυμπίων της Ολυμπίας. Παρά την προσπάθεια των Μακεδόνων βασιλέων να αναπτύξουν τον πολιτισμό του κράτους, αλλά παράλληλα και την επικράτειά του, έως τα χρόνια του Φιλίππου Β' η Μακεδονία παρέμενε ένα περιφερειακό, όχι ιδιαίτερα ισχυρό ελληνικό βασίλειο.

Από την αρχή της ιστορίας τους, ως νοοτροπία οι Μακεδόνες χαρακτηρίζονταν από συντηρητισμό, στοιχείο το οποίο αρχικά ξένιζε τους υπόλοιπους Έλληνες και το οποίο ήταν εμφανές σε διάφορες εκφάνσεις της ζωής τους (γλώσσα, ήθη, έθιμα, τέχνη). Στην προσπάθειά τους να ενσωματώσουν και να ενσωματωθούν, υιοθέτησαν στοιχεία από όλες τις περιοχές, τους λαούς και τους πολιτισμούς τους οποίους κατέκτησαν. Ήταν ανοικτοί στου νεωτερισμούς, παρουσίαζαν, όμως, πάντα μια καθυστέρηση στην αφομοίωση πολιτιστικών στοιχείων· όταν π.χ. οι νότιοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τον κορινθιακό ρυθμό, οι Μακεδόνες ακόμα εμπνέονταν από τα δωρικά κτίρια της Πελοποννήσου. Φαίνεται σαν να έκαναν ένα αγώνα πολιτιστικού δρόμου με τους νότιους Έλληνες και πάντα βρίσκονταν ένα βήμα πίσω. Αυτό που με μια πρώτη ματιά δείχνει ως καθυστέρηση, ίσως τελικά να ήταν το προσωπικό τους στίγμα. Υιοθετούσαν νέα στοιχεία, ελληνικά, ανατολίτικα, ίσως όχι τυχαία, αλλά επιλεκτικά, τα οποία αναμίγνυαν και προσάρμοζαν στη δική τους παράδοση, στη δική τους νοοτροπία. Ίσως, με μια συγκεκριμένη ερμηνευτική ματιά, να χρησιμοποίησαν την τέχνη και την αρχιτεκτονική με τρόπο ώστε να περάσουν κατά περίπτωση το μήνυμά τους και να αναδιαπραγματεύονται και να υπερασπίζονται κάθε στιγμή τη θέση τους.

Ο Φίλιππος Β' ανέλαβε την εξουσία στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και με μια σειρά στρατιωτικών και διπλωματικών κινήσεων κατάφερε να επεκτείνει την κυριαρχία του σε όλη τη νότια Ελλάδα και τη Θράκη και να καταστήσει τη Μακεδονία τη μεγαλύτερη δύναμη της περιοχής του Αιγαίου. Ταυτόχρονα δεν παραμελούσε την διπλωματία και την πολιτική προπαγάνδα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διεξήγαγε θριαμβευτικές γιορτές στο Δίον, το κύριο ιερό των Μακεδόνων, και λάμπρυνε το

ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη χτίζοντας πιθανώς το πρώτο μνημειακό μαρμάρινο οικοδόμημα. Ό,τι προσπάθησε να πετύχει ο προκάτοχός του Αρχέλαος με το ιερό του Δίου, να του προσδώσει, δηλαδή, κύρος και να το καταστήσει πανελλήνιο ιερό, φιλοδόξησε να πετύχει ο Φίλιππος με το ιερό της Σαμοθράκης, αλλά σε άλλο επίπεδο. Το ιερό των Μεγάλων Θεών ήταν ήδη ένα ιερό διεθνώς γνωστό και με διεθνή αναγνωρισιμότητα, αλλά χωρίς ιδιαίτερη αίγλη. Ο Φίλιππος προσπάθησε, και πέτυχε, να προσδώσει στο δικό του, πλέον, διεθνές ιερό την λάμψη και το κύρος των άλλων διεθνώς αναγνωρισμένων ιερών, όπως των Δελφών, της Δήλου και της Ολυμπίας. Η πορεία των δύο ιερών συνεχίστηκε παράλληλα, με τις διαφορετικής φύσης λατρείες, στα χρόνια των διαδόχων του Φιλίππου. Η ανακαίνιση των ιερών και η παρουσία βασιλικών αναθημάτων αποδεικνύει τη σημασία που συνέχισαν να έχουν και τα δύο ιερά στα χρόνια που ακολούθησαν, το καθένα για διαφορετικούς λόγους: κατοχύρωση της εσωτερικής αποδοχής για το Δίον και, φυσικά, τιμές στους πατρώους θεούς για την εξασφάλιση της εύνοιάς τους, διεθνής αναγνώριση και πολιτική δύναμη για τη Σαμοθράκη, παράλληλα με τη θεϊκή προστασία.

Κατά την μελέτη των δύο ιερών αντιπαραθετικά, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, σύμφωνα με την τα κοινώς αποδεκτά κριτήρια, κανένα από τα δύο ιερά δεν θα έπρεπε να ευημερήσει, λόγω των ιδιαίτερων αντίξοων συνθηκών οι οποίες επικρατούσαν στο καθένα από τα δύο, αλλά, και πάλι λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους, κατάφεραν να αναδειχθούν σε σημαντικά θρησκευτικά και πολιτικά κέντρα του μακεδονικού κράτους και να μακροημερεύσουν. Η διαφορετική θέση, ή μάλλον ο διαφορετικό ρόλος των δύο ιερών στην πολιτική και κοινωνική ζωή των Μακεδόνων καθόρισε και την εξέλιξη του κάθε ιερού. Δεν έπαψαν να κατέχουν σημαντική θέση στην θρησκευτική και πολιτική ζωή του τόπου ακόμα και όταν το βασίλειο της Μακεδονίας είχε καταλυθεί και προσαρτηθεί από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: η ίδρυση νέων ιερών στο Δίον και η ανακήρυξή του σε Ρωμαϊκή Αποικία η οποία έχαιρε προνομίων, όπως και η ανακαίνιση σημαντικών λατρευτικών κτιρίων στο ιερό των Μεγάλων Θεών το αποδεικνύει. Το θρησκευτικό και ως ένα βαθμό πολιτικό βάρος που κατείχαν συνέβαλε στη διατήρησή τους, αλλά και στην αίγλη τους ως το τέλος του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Το τέλος ήρθε σχεδόν ταυτόχρονα και στα δύο ιερά, με την επικράτηση της νέας θρησκείας, του Χριστιανισμού: οι φυσικές καταστροφές απλά έδωσαν το τελειωτικό κτύπημα.

Βιβλιογραφία

(Για την παράθεση της βιβλιογραφίας, όπως και των παραπομπών χρησιμοποιήθηκε το σύστημα AJA)

(Ελληνική γλώσσα)

- Burkert, W. 2002. Greek Margins: Mysteries of Samothrace (Ελληνική Περιφέρεια: Τα Μυστήρια της Σαμοθράκης), στο (επιμ. και μτφ.) Α. Α. Αβαγιανού, *Λατρείες στην περιφέρεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα, 31-63.
(<https://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/1777/1/M01.023.02.pdf>)
(ανακτήθηκε 13/3/2021)
- Hammond, N.G.L. 1999. Το *Μακεδονικό Κράτος*, (μτφ. Διονύσης Γκούσκος, Ευκλείδης Σακελλάριος), Αθήνα
- Καλογεροπούλου, Α. 1972. Μακεδονία, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (2000), τ. Γ1, Αθήνα, 161-170
- Καραδέδος, Γ. 1988. Τα πηγάδια του αρχαίου Δίου, *ΑΕΜΘ* 2, 161-172
- Καραδέδος, Γ. 1991. Τελευταία στοιχεία για την σκηνή του ελληνιστικού θεάτρου του Δίου, *ΑΕΜΘ* 5, 157-170
- Lehmann, K. 1998. Σαμοθράκη. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου, 6^η εκδ., Θεσσαλονίκη
- Μάλλιος, Γ. 2014. *Μύθος και Ιστορία. Η περίπτωση της Αρχαίας Μακεδονίας*, διδακτ. διατρ., Θεσσαλονίκη
- Μάτσας, Δ. 2017. *Μνημεία που σχετίζονται με θέαση και ακρόαση στο Ιερό των Μεγάλων Θεών*, Αθήνα
- Μήττα Δ., Σουρέφ, 2011. Κ. *Μυστήρια των Μεγάλων Θεών και των Καβείρων. Σαμοθράκη, Λήμνος, Θήβα, Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη
- Παντερμαλής, Δ. 1987. *Δίον. Η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου*, Αθήνα
- Παντερμαλής, Δ. 1991. Ανασκαφή Δίου, *ΑΕΜΘ* 5, Θεσσαλονίκη, 137-144
- Παντερμαλής, Δ. 1993. Η ανασκαφή του Δίου, *ΑΕΜΘ* 4, Θεσσαλονίκη, 187-194
- Παντερμαλής, Δ. 1997. Δίον. Η δεκαετία των ανασκαφών 1987-1997, *ΑΕΜΘ* 10α (1996), Θεσσαλονίκη, 205-214

- Παντερμαλής, Δ. 1999α. *Δίον. Η Ανακάλυψη*, Αθήνα
- Παντερμαλής, Δ. Δίον 1999β. Μουσαΐσταί - Βασιλεύς Δημήτριος, *AEMΘ 13* (1999), Θεσσαλονίκη, 415-424
- Παντερμαλής, Δ. 1999γ. Δίον 1997. Ο επιστάτης, οι πελειγάνες και οι λοιποί πολίτες, *AEMΘ 11*, Θεσσαλονίκη, 233-240
- Παντερμαλής, Δ. 2003. Δίας Ύψιστος και άλλα, *AEMΘ 17*, Θεσσαλονίκη, 417-424
- Παντερμαλής, Δ. 2004. Οι ανασκαφές στο Δίον το 2004 και τα ευρήματα της εποχής των φιλεξάνδρων βασιλέων, *AEMΘ 18*, Θεσσαλονίκη, 377-382
- Παντερμαλής, Δ. 2006. Δίον 2006, *AEMΘ 20*, Θεσσαλονίκη, 567-576
- Παπαχατζής, Ν. 1971. Ελληνική Μυθολογία, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (2000), τ.Β, Αθήνα, 94-157
- Παπαχατζής, Ν. 1971. Η θρησκεία κατά την Αρχαϊκή εποχή, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (2000), τ.Β, Αθήνα 66-93
- Παχής, Π. 2002. *Η έννοια της περιπλάνησης κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων*,
- Πινγιάτογλου, Σ. 1990. Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1990, *AEMΘ 4*, Θεσσαλονίκη, 205-216
- Πινγιάτογλου, Σ. 1991. Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίο. Ανασκαφή, *AEMΘ 5*, Θεσσαλονίκη 1991, 145-156
- Πινγιάτογλου, Σ. 1992. Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίο. Ανασκαφή, *AEMΘ 6*, Θεσσαλονίκη 1992, 223-234
- Πινγιάτογλου, Σ. 1997. Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίο. *AEMΘ 10^α*, Θεσσαλονίκη, 225-232
- Πινγιάτογλου, Σ. 2001. Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίο. Ανασκαφή 1998-2001, *AEMΘ 15*, Θεσσαλονίκη, 355-362
- Πινγιάτογλου, Σ. 2003. Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίο 2002-2003, *AEMΘ 17*, Θεσσαλονίκη, 425-434
- Πινγιάτογλου, Σ. 2006. Δίον 2004-2006. Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Ασκληπιού και στην πόλη των ελληνιστικών χρόνων, *AEMΘ 20*, Θεσσαλονίκη, 577-586
- Πινγιάτογλου, Σ. 2005. *Δίον. Το ιερό της Δήμητρας. Οι λύχνοι*. Θεσσαλονίκη

- Πινγκιάτογλου, Σ. 2010. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον, στο *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005, επιμ. Ιφιγένεια Λεβέντη, Χριστίνα Μητσοπούλου, Βόλος, 201-224
- Πινγκιάτογλου, Σ. κ.α. 2011 . «_έν Δίω τω Πιερικω παρά χευμα Βαφύρα»: 2010-2011, *ΑΕΜΘ* 25, Θεσσαλονίκη, 131-140
- Pollitt, J.J. 2014. *Η τέχνη στην Ελληνιστική εποχή*, (επιμ. Μιχάλης Τιβέριος, μτφ. Ανδρομάχη Γκαζή), Αθήνα
- Ριζάκης, Α., Τουράτσογλου, Ι. 1996. Λατρείες στην Άνω Μακεδονία. Παράδοση και νεωτερισμοί, στο *Αρχαία Μακεδονία*. Έκτο Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, τ. 2, 949-965
- Σακελλαρίου, Μ. 1970. Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της Ελληνικής προϊστορίας, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (2000), τ.Α, Αθήνα, 356-379
- Σακελλαρίου, Μ. 1971. Οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξέλιξη των Ελληνικών Κρατών, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (2000) τ.Β, Αθήνα, 204-277
- Σακελλαρίου, Μ. 1972. Παλιές και νέες Ελληνικές δυνάμεις. Το κράτος των Μακεδόνων Η προσωπικότης και τα σχέδια του Φιλίππου, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (2000), τ. Γ2, Αθήνα, 29-33
- Σμιτ-Δούνα, Μπ. 2001. Οι δωρεές οικοδομημάτων των μακεδόνων βασιλέων, στο *Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γ. Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη, 267-302
https://www.hist.auth.gr/old hist/sites/default/files/05A_meletes_arxaiologia_Smit_Douna.pdf
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ. 1998, *Ανασκαφή Δίου. Η οχύρωση*, τ.1, Θεσσαλονίκη
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ. 1995. Η οχύρωση του Δίου. Από τον Κάσσανδρο ως τον Θεοδόσιο Α΄. Το ιστορικό πλαίσιο, *ΑΕΜΘ* 10^α, Θεσσαλονίκη, 215-224
- Τουράτσογλου, Ι. 2004. *Μακεδονία: Ιστορία-Μνημεία-Μουσεία*, Αθήνα
- Τσιάφης, Δ. 2017. *Ιερά και λατρείες της Κάτω Μακεδονίας, (Περία, Βοττιαία, Αλμωπία)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη

- Χατζηνικολάου, Κ.Γ. 2007. Οι λατρείες των θεών και των ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα), διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη
- Χατζόπουλος, Μ.Β. 2002. *Λατρείες της Μακεδονίας: Τελετές μεταβάσεως και μνήσεις*, <https://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/1776/1/M01.023.01.pdf> (ανάκτηση 20/3/2020)

(Ξενόγλωσση)

- Blakely, S. 2012. Towards an archaeology of secrecy, power, paradox and the Great Gods of Samothrace, *APAAA*, τ.21, αρ.1, 49-71
- Blakely, S. 2007. Kadmos, Jason and the Great Gods of Samothrace: Initiation as mediation in a northern Aegean context, *KADMOS* 11.1, *Electronic Antiquity* 11.1
https://scholar.lib.vt.edu/ejournals/EiAnt/V_11N1/blakely.html (ανακτήθηκε την 23/12/2021)
- Borza, E.N. 1994. The Ancient Macedonians: methodological model, *Mediterranean Archaeology*, τ.7 (1994), 17-24
- Boshevski, T., Tentov, A. 2005. Tracing the script and the language of the ancient Macedonians στο *Macedonian Academy of Sciences and Arts. Contributions*
https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/8152387/tentov07-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1644071075&Signature=QFdYMIhdBANr-s535bDKaZwHuTVZUD8LYdEI91rEVnCb9jzrV3rRpux6WOnODykITpGcb2Vzk9djl1e4MnjCNHEtAgnC9oJRm6iVftDoh5CXEVeQ-izHDDH94JqPzIpl-FD7IXEV3VEYdmuGSBULJF6fKvL83Po-Zn3~Cf9ng~UNiPBUSGhCS2XwZwPW2d8I8vWLEe7aKgXtrmSJk48cs205twadYPVv0EgFLizPvRj7xI93yqyuquBTOxV4Wt7RfP6h1g4zE80gnzWlvR64F6Ll~zsp261BorXmbsfe1lxelYhQhVχFsCFrzb1hdlsjD~QOχOcQsliPmpBAα48V0A_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA (ανακτήθηκε την 26/5/2020)
- Calcani, G. 1989. *Cavalieri di Bronzo. La Torma di Alesandro. Opera di Lisippo*, Roma
- Christensen, P. 2010. Murray, S. Macedonian Religion, στο *A Companion to Ancient Macedonia*, επιμ. Joseph Roisman and Ian Worthington, Oxford

- Clinton, K. 2003. Stages of initiation in the Eleusinian and the Samothracian Mysteries, στο *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, επιμ. Michael B. Cosmopoulos, London and New York
- Clinton, K. 2017. Two Building in the Samothracian Sanctuary of the Great Gods, *Journal of Ancient History* (2017), 5 (2), 323-356
- Clinton, K. κ.α. 2020. The Nike of Samothrace: Setting the record straight, *AJA*, τ. 124, αρ. 4 (October 2020), 551-573
- Dimitrova, M.N. 2008. Theoroi and Initiates in Samothrace. The epigraphical evidence, *Hesperia Supplements*, τ.37 (2008), III-VI, 1-280
- Frazer, A. 1982. Macedonia and Samothrace: Two architectural late bloomers, *Studies in the History of Art 10* (1982), 190-203
- Goceva, Z. 2002. Le culte des Grands Dieux de Samothrace a la periode hellemstique, *Kernos 15* (2002), 309-315
- Graninger, D. 2017. Late Argeads in Thrace: Religious Perspectives, *The Ancient History Bulletin*, τ.31: 2017, αρ.3-4, 120-144
- Hamiaux, M. 2001. La Victoire de Samothrace: decouverte et restauration, *Journal des Savants* (2001), 153-223
- Hamiaux, M. 2004. La Victoire de Samothrace. Etude technique de la statue, *MonPiot 83* (2004), 61-129
- Hamiaux, M. 2006. La Victoire de Samothrace. Construction de la base and reconstitution *MonPiot 85*, 5-60
- Hamiaux, M. 2007. *La Victoire de Samothrace*, Paris
- Hatzopoulos, M.B. 1996. Macedonian institutions under the kings. A historical and epigraphic study, στο *Μελετήματα 22*, Athens
- Lawrence, A.W. 1926. The date of the Nike of Samothrace, *JHS*, τ. 46, αρ. 2 (1926), 213-218
- Lehmann, K. 1953. Samothrace. Sixth preliminary report, *Hesperia*, τ. 22, αρ.1 (Ιαν.-Μαρ. 1953), 1-24
- Lehmann, K. 1966. *Samothrace. A guide to the excavations and the museum*, 3^η εκδ., Νέα Υόρκη
- Lehmann, Ph.W. 1973. *Skopas in Samothrace*, Μασσαχουσέτη

- Lehmann, Ph.W. 1966. Samothrace 1965, *ΑΔ 21* (1966), Χρονικά, 378-379
- Lenormant, F. 1887. Cabeiri, *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines d'apres les textes et les monuments*, T.1b, Παρίσι 1887, 757-774
https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=cbssAQAAAMAAJ&oi=fnd&pg=PA779&dq=daremborg+et+saglio&ots=7lfvI7wvaM&sig=GctA6DiQdyfsd6Y9nZpKeVIHj0&redir_esc=y#v=onepage&q=daremborg%20et%20saglio&f=false (ανακτήθηκε την 10/1/2022)
- Marconi, C. 2010. Choroi, theoriai and international ambitions. The Hall of Choral Dancers and its frieze, στο, *Samothracian connections. Essays in honor of James R. McCredie*, επιμ. Olga Palagia and Donna D. Wacoat Oxford και Oakville, 106-135
- Mari, M. 2011. Archaic and Early Classical Macedonia στο *BCAM*, επιμ. Robin J. Lane Fox,, Leiden και Βοστώνη, 79-92
- Mark, I.S. 1998. The Victory of Samothrace, στο *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*, επιμ. Olga Palagia and William Coulson, Οξφόρδη, 157-165
- McCredie, J.R. 1965. Excavations on Samothrace in 1964, *ΑΔ 20* (1965): Χρονικά, 486-487
- McCredie, J.R. 1966. Samothrace 1965, *ΑΔ 21* (1966): Χρονικά, 378-382
- McCredie, J.R. 1968. Preliminary report on the campaigns of 1965-1967, *Hesperia*, τ.37, αρ.2 (Απρ. - Ιουν., 1968), 200-234
- McCredie, J. 1979. Samothrace.: supplementary investigations, 1968-1977, *AJA*, τ.48, αρ.1 (Ιαν-Μαρ., 1979), 1-44
- Moreno, P. 1974. *Lisippo*, Bari
- Moreno, P. 1998. Elementi di pittura ellenistica, στο *L'Italie meridionale et les premieres experiences de la peinture hellenistique, Actes de la table ronde de Rome* (18 Φεβρ. 1994), Ρώμη, 7-67
- Nigdelis, P. 2016. The Nonae Capratinae in Dion and Religious Association and Public Festivals in Roman Macedonia, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 56 (2016), 663-678
- Pandermalis, D. 1997. *Dion. The archaeological site and the museum*, Athens
- Palagia, O. 2021. The Nike of Samothrace, στο *Known and Unknown Nikai in History, Art and Life*, επιμ. Maria Lagogianni-Georgakarakos, Αθήνα, 148-169
- Palagia, O. 2016. Visualizing the gods of Macedonia: from Philip II to Perseus, *Pharos* 22(I), 73-79

- Palagia, O. 2011. Hellenistic Art στο *BCAM*, επιμ. Robin T. Lane Fox, Leiden-Βοστώνη, 477-501
- Palagia, O. 2010, The Nike of Samothrace and the aftermath of the battle of Pydna, στο *Samothracian connections, essays in honor of James R. McCredie*, επιμ. Olga Palagia and Donna Wescoat, Οξφόρδη and Oakville, 154-164
- Palagia, O. κ.α. 2003. New investigations on the pedimental sculptures of the “Hieron” of Samothrace. A preliminary report, in *Asmosia VII*, Proceedings of the 7th International Conference of Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, επιμ. Y. Maniatis, Θάσος 15-20 Σεπτεμβρίου, 113-132
- Pavlopoulou, L. 2010. Inscriptions and iconography from coins of the Macedonian kings at Dion, *ABGAD*, τ.5, αρ.5, 12-21
- Peck, H.T. 1898. Cabeiria, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities* (1898)
<http://www.perseusjfts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=cabeiria-harpers&highlight=dionysodorus> (ανακτήθηκε την 7/1/2022)
- Ridgway, B.S. 1971. The Setting of Greek Sculpture, *Hesperia*, Ιουλ-Σεπ. 1971, τ.40, αρ.3, 336-356
- Roux, 1981. Samothrace, le sanctuaire des Grands Dieux et ses mysteres, *BAssBude*, αρ.1, Μαρ. 1981, 2-23
- Rutherford, I. 2017. Pilgrimage and communication
<https://d1wqtxtslxzle7.cloudfront.net/58393633/PilgrimageandCommunication2017.pdf?1550046242=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DPilgrimage+and+Communication+m+Mercury.pdf&Expires=1640285211&Signature=O93omtQDvEYsCu~oLB5cGBrHVfyuOaU4UP5gqMK~cT-0JQIPpnYt6FhgGaB8kpgN9E5qcgwIwjAiX5se8Axd9WbB34CNrUpTIGO-eURGDPvAu-7qeqLNYI3NTYwJ-6RAzdX2F989nhQbvivD3fMctiMdqr4hdeHFnAKJ~VsQevK2WEqIem7ijkJWsbvPcUgJCNPQvljxtn1wxXTEQ5-zL0AktmsDZS-8h13NOR7lmrW1RllfqQEMUT~zyVXN2Yp7~MoVsOxUyye-S~Xv4Oj9~O2r3HSaR7iY8OOg~TrRUM3TzQF15V2Xsqm2V~1a7MWbOeIQGxqcttXPBEVVJI9CqQ&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA>
(ανακτήθηκε την 1/3/2021)
- Stewart, A. 2016. The Nike of Samothrace: Another view, *AJA*, τ. 120, αρ. 3 (Ιουλ. 2016), 399-410

- Stewart, A. 2010. Desperately seeking Skopas, in *Skopas of Paros and his World*,
Proceeding of the Third International Conference on the Archaeology of Paros
and the Cyclades, Παροικία, Πάρος, 11-14 Ιουν. 2010, Paros III, επιμ. D.
Katsonopoulou and A. Stewart, Αθήνα, 19-34
- Varner, E.R. 2018. The patronage of Greek and Roman art στο *The Oxford handbook
of Greek and Roman art*, επιμ. Clemente Marconi, Οξφόρδη, 152-175
- Wescoat, B.D. κ.α.. 2020. Interstitial Space in the Sanctuary of the Great Gods on
Samothrace in *Hellenistic Architecture and Human Action. A case of
reciprocal influence*, επιμ. Annette Haug and Asja MüUer, Leiden
- Wescoat, B.D. 2012. Coming and going in the Sanctuary of the Great Gods,
Samothrace, στο *Architecture of the Sacred Space, Ritual and Experience
from Classical Greece to Byzantium*, επιμ. Bonna D. Wescoat, Robert G.
Ousterhout, Cambridge
- Wescoat, B.D. 2015. The Patronage of Greek and Roman architecture, in
The Oxford Handbook of Greek and Roman Architecture, επιμ. Clemente
Marconi, Οξφόρδη, 176-202
- Wescoat, B.D. 2017. The Monuments of the Eastern Hill, στο *Samothrace
Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts*, N.Y. University, τ.9
(2017)
- Westbrook, J.H. Compasses Point the Way from Geomancy to Navigation, *Historical
Note*
[https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-
core/content/view/S0883769400029146](https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/S0883769400029146) (ανακτήθηκε την 10/1/2022)

(Ιστοσελίδες)

American Excavations Samothrace

<https://samothrace.emory.edu/>

Κατάλογος ελληνικών βουνών και το υψόμετρό τους
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B7%CF%82%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82> (ανακτήθηκε την 5/1/2022)

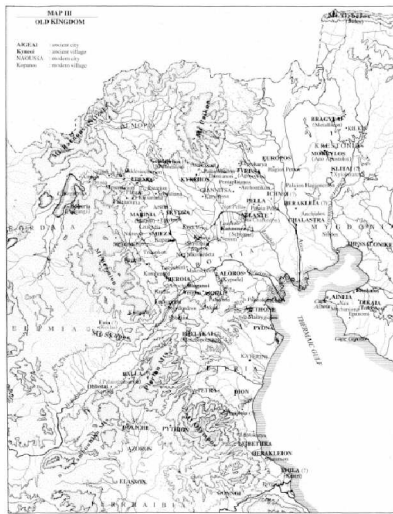
Μουσείο Λούβρου

http://musee.louvre.fr/oal/victoiredesamothrace/victoiredesamothrace_acc_en.html

Φεστιβάλ Ολύμπου <https://www.festivalolympou.gr/el/locations/arxaio-theatro-diou/>

Πίνακες

Πιν.1

α. Το αρχικό κράτος της Μακεδονίας (πηγή: Hammond 1999)

β. Η Μακεδονία επί Φιλίππου Β' (πηγή: Hammond 1999)

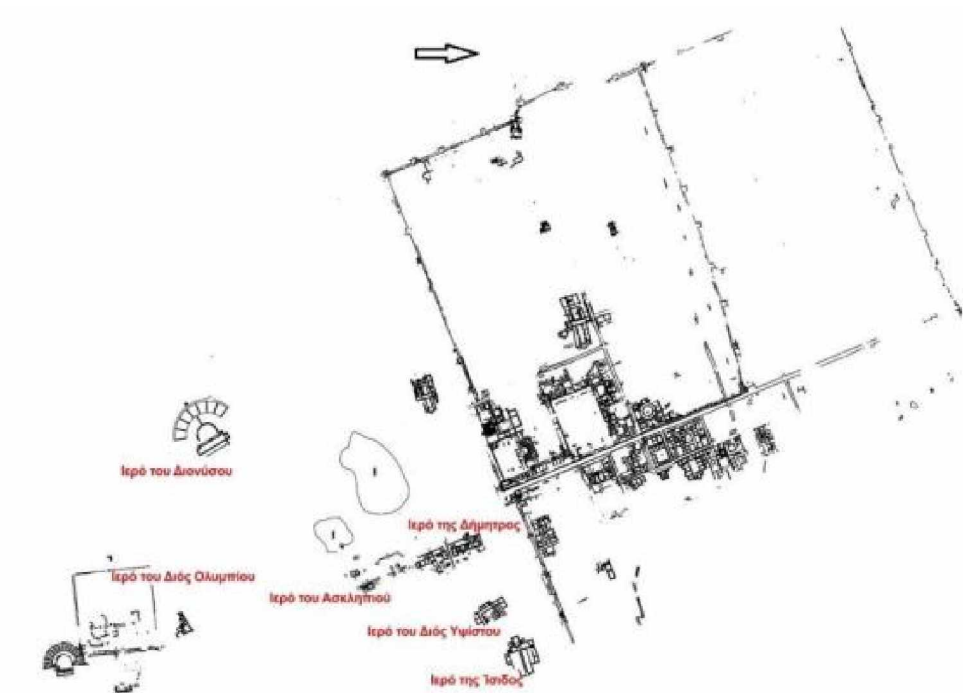
γ. Οι κατακτήσεις του Αλέξανδρου Γ' (πηγή: istoriestexnespolitismos.wordpress.com)

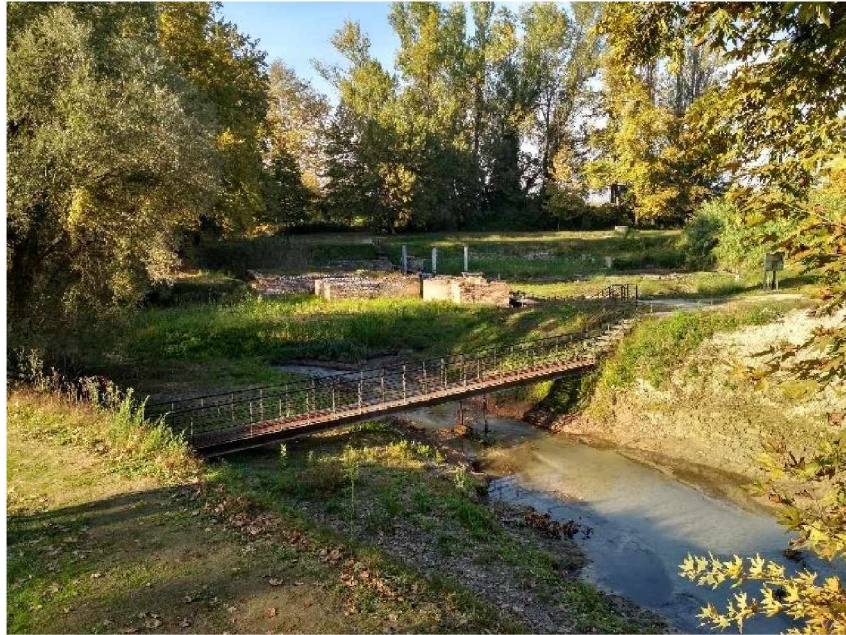
δ. Η ελληνιστική Μακεδονία (πηγή: Καζόλης ...)

Α. Δίον (φωτό: Google Earth)

β. Δίον κάτοψη της πόλης και των ιερών (πηγή: Τσιάφης 2017, εικ.)

α. Ποταμός Βαφύρας (φωτ.: Σοφού)

β. Πιθανώς προσωποποίηση του ποταμού Βαφύρα. Μουσείο Δίου.

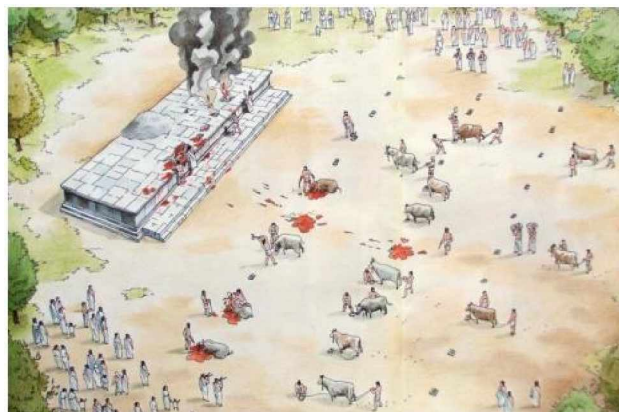
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 43)

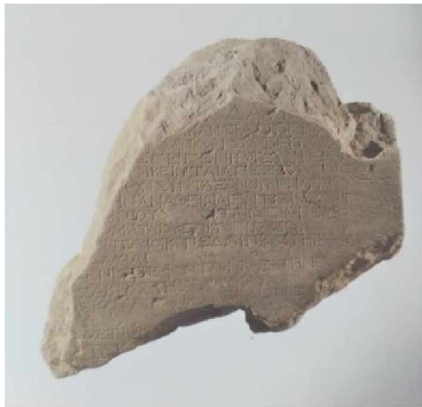
α. Άποψη του τεμένους και του βωμού από ανατολικά. (φωτ.: Σοφού)

β. Άποψη του βωμού του Διός από ΒΔ. Στο κάτω μέρος της φωτογραφίας διακρίνεται μια δέστρα. (φωτ.: Σοφού)

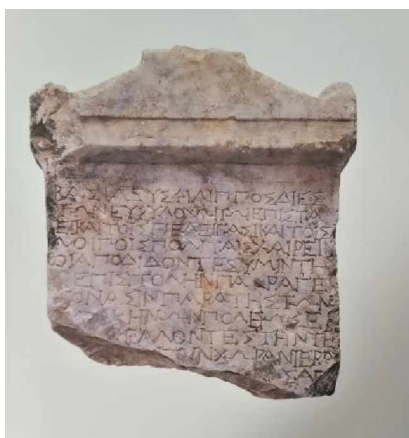
γ. Σειρά από δέστρες (φωτ.: Σοφού Α.) δ. Αναπαράσταση θυσιών στον βωμό του Διός ολυμπίου (πηγή: Τσιάφης, πιν.19, α/01.10)

α Συνθήκη συμμαχίας Φιλίππου Ε' με Χαλκιδείς.
Μουσείο Δίου (πηγή: Παντερμαλής 1999α, 57)

β. κείμενο συμμαχίας βασιλιά Περσέα με Βοιωτούς. Μουσείο Δίου. (πηγή: Παντερμαλής 1999α, 54)

γ. κείμενο επιστολής του Φιλίππου Ε'. Μουσείο Δίου. (πηγή: Παντερμαλής 1999α, 55)

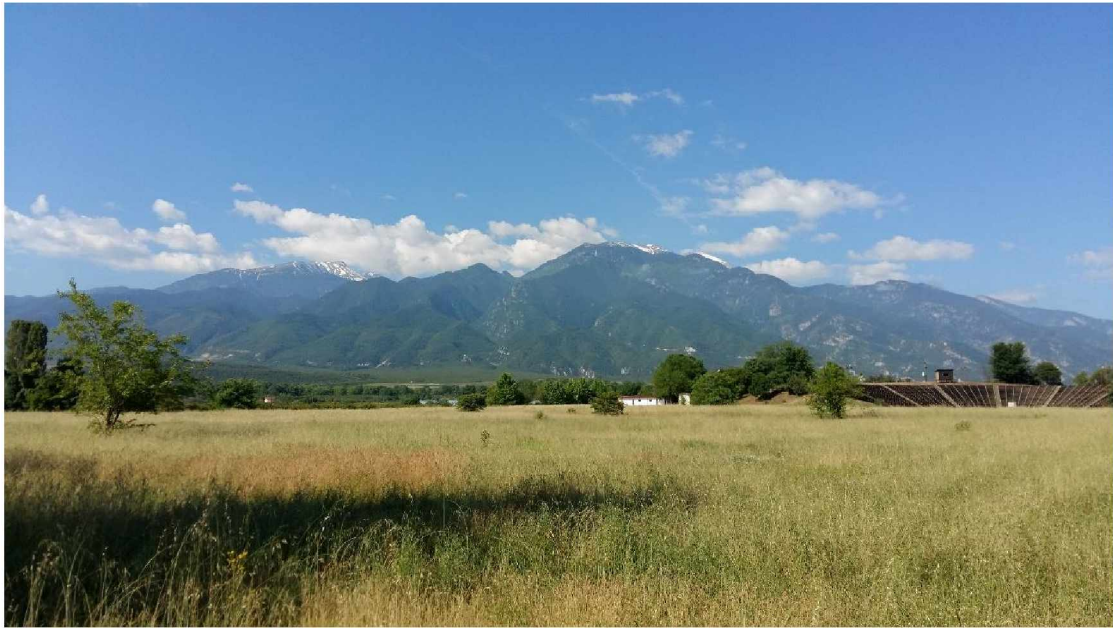

α. ανάθημα μουσαϊστών στον περσέα. μουσείο Δίου. (πηγή: παντερμαλής 1999β, εικ.1)

β. μούσα μελομένη. μουσείο Δίου.

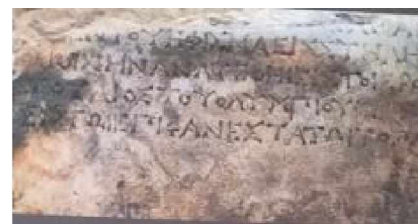
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 234)

α. Αποψη της νοτιοδυτικής πλευράς του συγκροτήματος των ιερών, όπου το ιερό του Διονύσου με το θέατρο στο βάθος. Στα δεξιά διακρίνεται το ελληνιστικό θέατρο και στο βάθος το όρος Όλυμπος. (φωτ.: Σοφού Α.)

β. Αεροφωτογραφία του θεάτρου
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 77)

γ. Κείμενο ψηφίσματος.
Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 45)

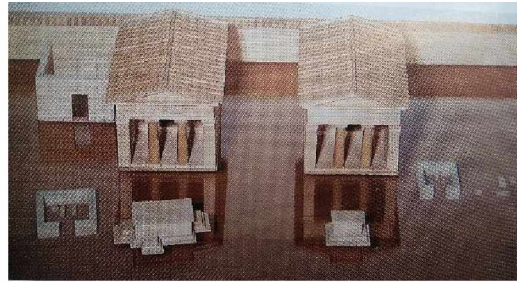
α. Κάτοψη του ιερού της Δήμητρας (πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.34, 04.1)

β Άποψη του ιερού της Δήμητρας από τα ανατολικά. (φωτ.: Σοφού Α.)

α. Αεροφωτογραφία του ιερού της Δήμητρας
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 64)

β. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του ιερού
της Δήμητρας των κλασικών χρόνων.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 65)

γ-ε. Αφιερώματα στη Δήμητρα. Μουσείο Δίου. (πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.36δ/04.5, 37γ/04.9, 38δ/04.13)

ζ. Ανάθημα στο ιερό της Δήμητρας.
Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 67)

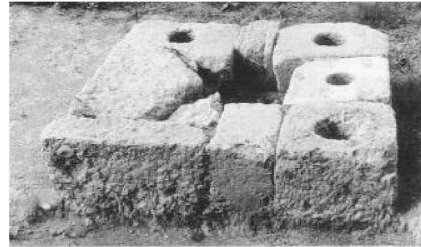

η. Βάση σκύφου με εγχάρακτη αφιέρωση στη Δήμητρα
στην αμαυρόχρωμη ζώνη. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Πινγιάτογλου 2010, 222, εικ.5)

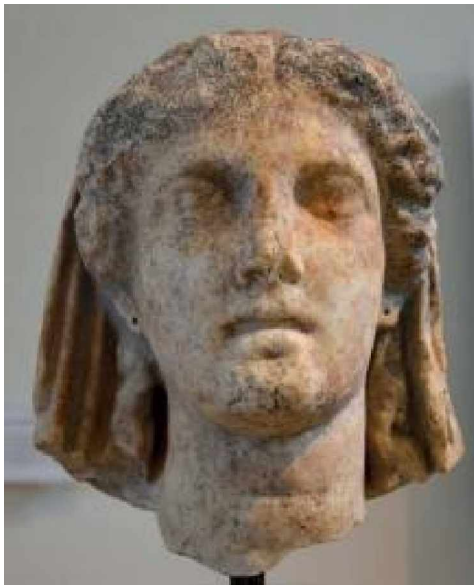
α. Το κτίσμα με τα φρεάτια.

(πηγή: Πινγκιάτογλου 1990, 212, εικ.4)

β. Ο ΝΑ οίκος και ο βωμός του.

(πηγή: Πινγκιάτογλου 1997, 231, εικ.2,3)

γ. Κεφαλή Δήμητρας. Μουσείο Λίου.

(φωτ. Παλαγγιά 2016, 80, εικ.2)

δ. Εύρεση της κεφαλής της Δήμητρας

(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 63)

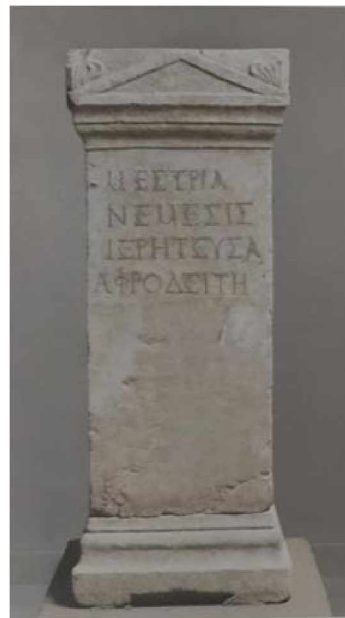
α. Ειδώλιο Περσεφόνης. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 86)

β. Ειδώλιο Αφροδίτης. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 70)

γ. Ειδώλιο Αφροδίτης. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 73)

δ. Βωμός αφιερωμένος στην Αφροδίτη από πρώην ιερείά
της σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή
Μουσείο Δίου. (πηγή: Παντερμαλής 1999α, 73)

α. Σχεδιαστική κάτοψη του ιερού του Ασκληπιού (πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.92α/16.1)

β, γ. Αγάλματα Ασκληπιάδων, Μουσείο Δίου. (πηγή: Παντερμαλής 1999α, 145, 147)

α. Αεροφωτογραφία του ναού του
Ασκληπιού (πηγή: Παντερμαλής 1999α, 84)

β. Ο χώρος της βεσπασιανής
επισημασμένος
(πηγή: Τσιάφης 2017, πιν. 92α/16.1)

γ. Αναθηματική επιγραφή στον Ασκληπιό
Μουσείο Δίου. (πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.93δ/16.5)

δ. Αναθηματική επιγραφή στον
Ασκληπιό. (πηγή: Παντερμαλής 2006, 574, 11)

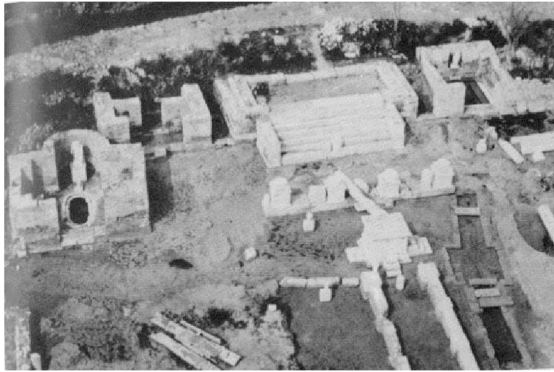
ε. Κεφάλι Ασκληπιού
Μουσείο Δίου.
(πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.93β/16.3)

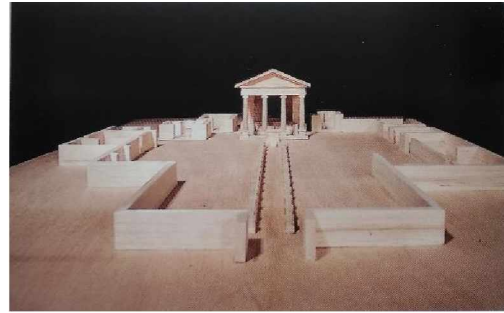
ζ. Κορμός Ασκληπιού
Μουσείο Δίου.
(πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.93γ/16.4)

η. Τελέσφορος
Μουσείο Δίου.
(Τσιάφης 2017, πιν.147^α/53.1)

α. Αεροφωτογραφία του ιερού της Ίσιδας
(πηγή: Καραδέδος 1988, 167, εικ.1)

β. τρισδιάστατη αναπαράσταση του ιερού
της Ίσιδας (πηγή: Pandermalis 1997, 24)

γ. Άποψη του ιερού της Ίσιδας από ΝΑ. (φωτ.: σοφού)

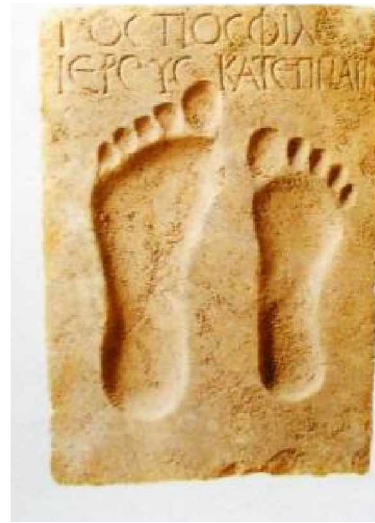
δ. ενεπίγραφη βάση αγάλματος ποσειδώνα.
Μουσείο Δίου. (πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.33γ/3.5)

ε. Αγαλμα ποσειδώνα. μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999^α, 101)

α. Ανάγλυφη απεικόνιση Ισιδας. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.82β/13.1)

β. Ανάθημα στην Ισιδα. Μουσείο Δίου. (πηγή: Τσιαφης 2017, πιν.85β/13.11)

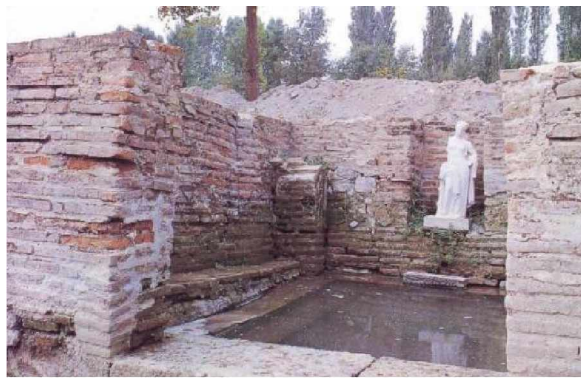
γ. «Νείλος». Άποψη του ιερού από ανατολικά. (φωτ. σοφού)

α. Αφροδίτη υπολυμπιδία.

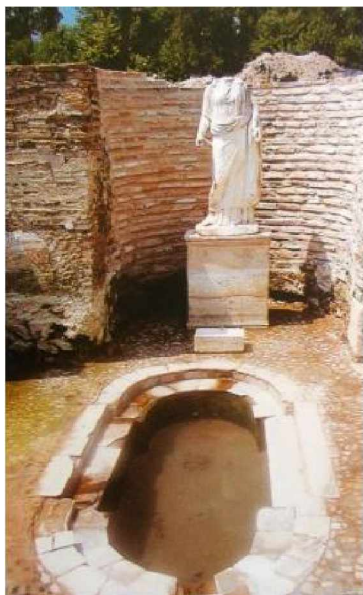
Μουσείο Δίου.

(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 107)

β. το εσωτερικό του ναού της Αφροδίτης υπολυμπιδίας

με το άγαλμα στο βάθος. (πηγή: Τσιάφης 2017,)

γ. Το άγαλμα της Ίσιδας Τύχης μέσα

στον ναό. Μπροστά από το άγαλμα δεξαμενή.

(πηγή: Τσιάφης 2017, 84, πιν.84^α/13.4)

δ. Άγαλμα Ίσιδας Τύχης. Μουσείο Δίου.

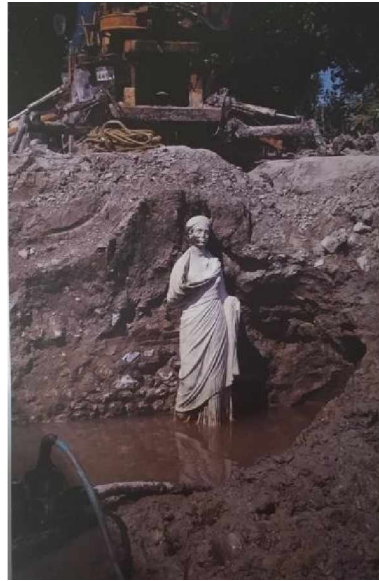
(πηγή: Τσιάφης 2017, 84, πιν.84β/13.5)

α. Άγαλμα Ιουλίας Φρουγίας.

Μουσείο Δίου

(πηγή: Τσιάφης 2017, 87, πιν.87α/13.19 και 13.20)

β. Το άγαλμα της Ιουλίας Φρουγίας κατά την εύρεσή του.

(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 112)

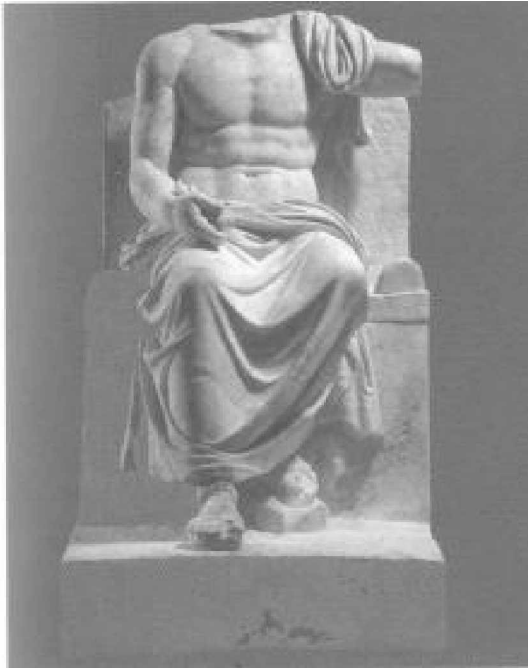
γ. Αποψη του ιερού του Διός Υγίστου

από ΝΑ. (φωτ. Τσιάφης 2017, πιν.14γ/1.23)

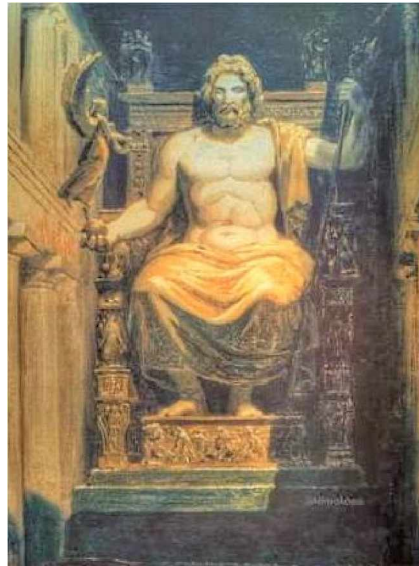

δ. Αποψη του ναού του Διός Υγίστου από Ν.

Διακρίνεται το άγαλμα του θεού (αντίγραφο - το πρωτότυπο βρίσκεται στο μουσείο του Δίου) στο βάθρο του του βάθρος του σηκού (φωτ.: Σοφού)

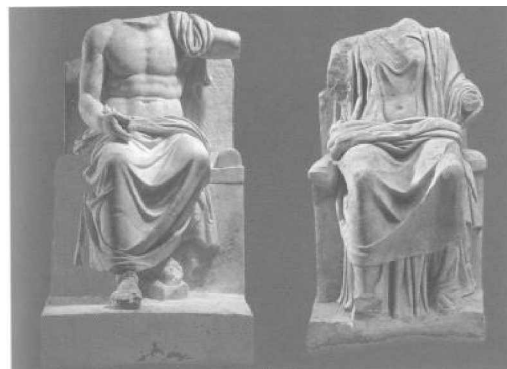
α. Άγαλμα του Διός Υψίστου
Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 2006, 575, εικ.14)

β. Αναπαράσταση του Φειδιακού
χρυσελεφάντινου αγάλματος του Δία,
όπως παρουσιάζεται στο αρχαιολογικό
μουσείο της Αρχαίας Ολυμπίας.
(φωτ. Σοφού)

γ. Άγαλμα πιθανότατα Ήρας. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 2006, 575, εικ.13)

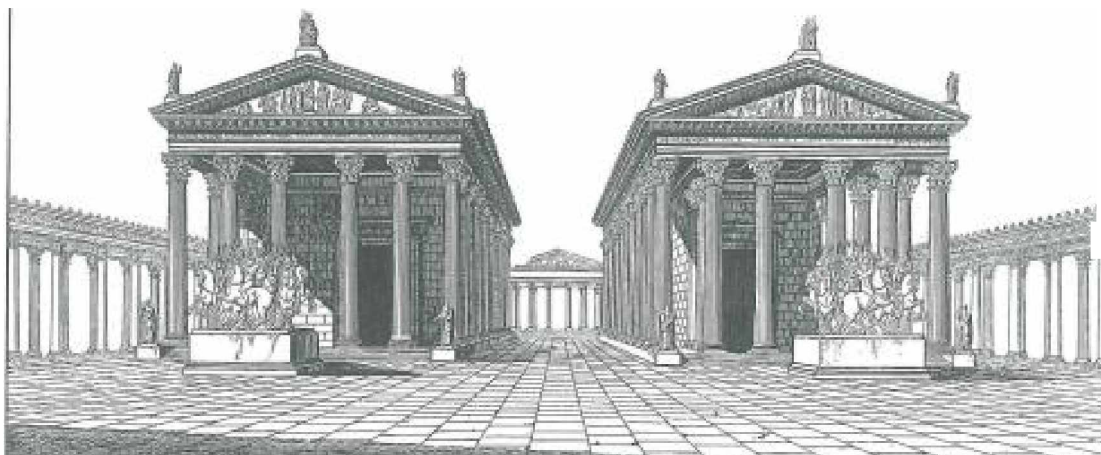
δ. Δίας και Ήρα. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 2006, 575, εικ. 14)

β

α-δ. Αναθήματα στο ιερό του Διός Υψίστου (πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.15γ/1.29, 16^α/1.30, 17^α/1.33, 23β/1.54)

α. Αναπαράσταση του Συντάγματος του Γρανικού στημένο μπροστά στους ναούς των Jupiter Statore και Juno Regina στη Ρώμη, του Luigi Canina (πηγή: Calcani 1989, εκκ.4)

β. Μπρούτζινος Ίππος από το vicolo delle Palme, Musei dei Capitolini (Palazzo dei Conservatori) S1064. (φωτ. Wikipedia)

α. Χάλκινος Έφιππος Αλέξανδρος του Ercolano,
Museo Nazionale, 4996, Νάπολη
(πηγή: Moreno 1995, 152, εικ.4.18.2)

β. χάλκινος Ίππος του Ercolano,
Museo Nazionale, 4894, Νάπολη
(πηγή: Moreno 1995, 155, εικ.4.18.3)

γ. Κορμός ιππεία από το Lanuvio. μουσείο της Πόλης του Leeds, 10073 (πηγή: Calcani 1989, 65, εικ.24)

α,β. Βάση αναθήματος Κασσάνδρου. Μουσείο Δίου
(πηγή για α: Τσιάφης 2017, πιν.10β/01.12, φωτ.β: Σοφού)

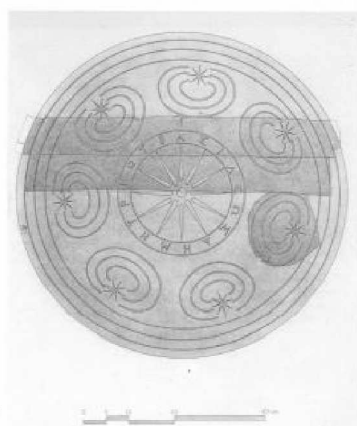
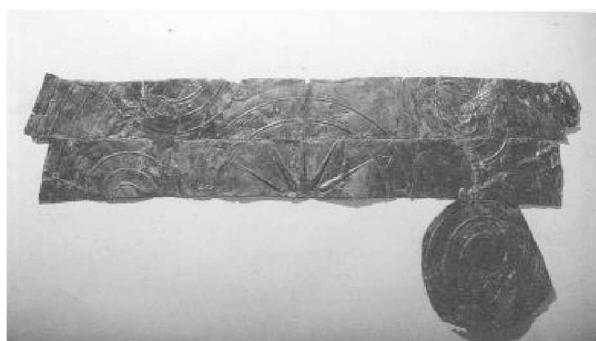
γ,δ. Η βάση όπως βρέθηκε σε δεύτερη χρήση ως βάση του αγάλματος της Ίσιδας Τύχης.
(πηγή: Παντερμαλής 1999α, 58, 59)

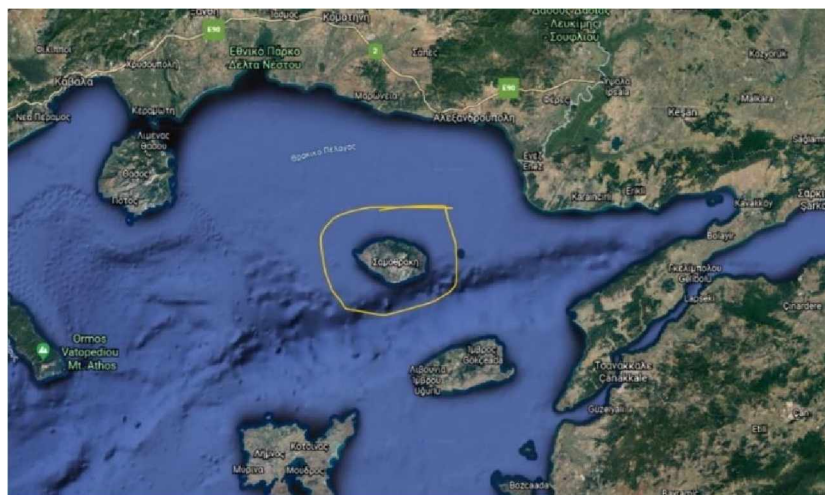
α. Τμήμα βάσης αναθήματος
του Φιλίππου Ε'. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Πινγιάτογλου 2011, 139, εικ.16)

β. βάση αναθήματος του Περσέα. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Τσιάφης 2017, πιν.11α/01.13)

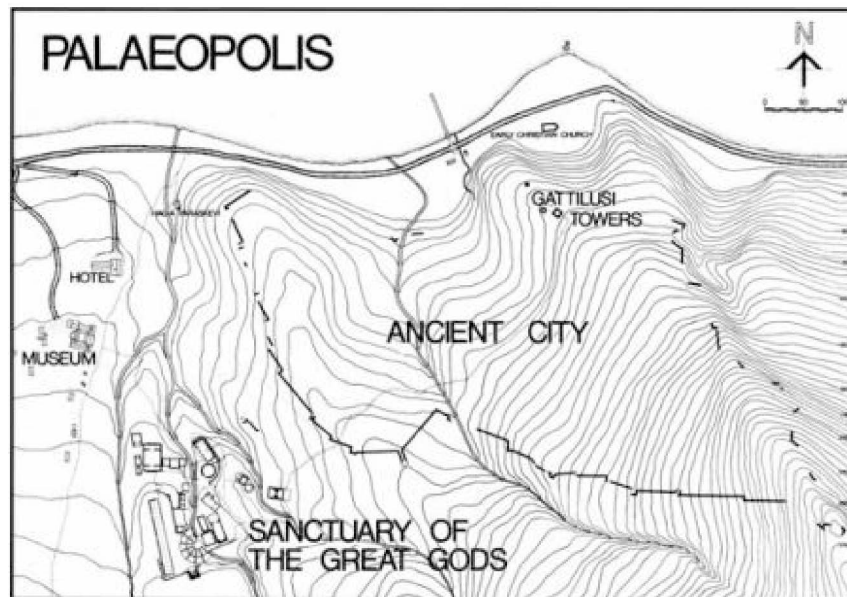
γ. Ασπίδα-αφιέρωμα του Δημήτριου Πολιορκητή. Μουσείο Δίου.
(πηγή: Παντερμαλής 1999β, 422, εικ.2)

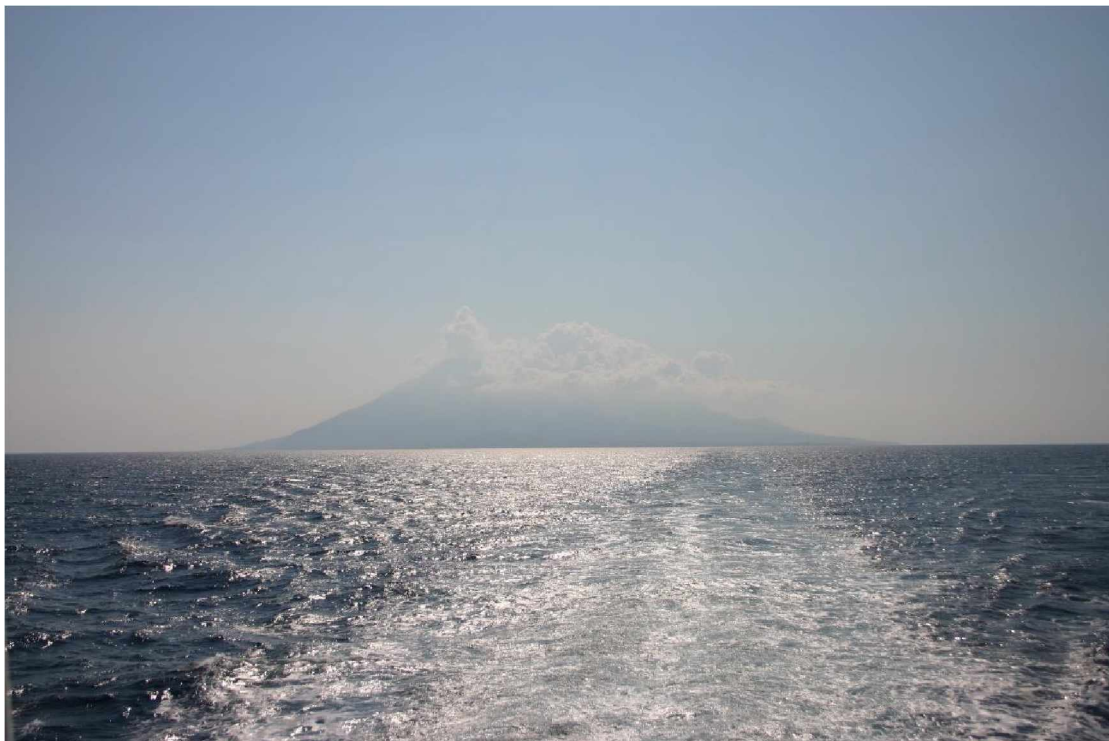
α. Σαμοθράκη (Google Earth)

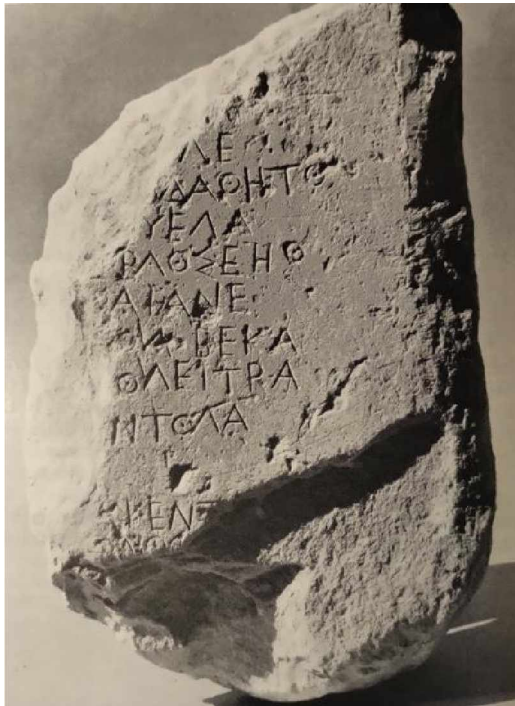
β. Χάρτης Σαμοθράκης (πηγή: Lehmann K. 1998, σχέδιο II)

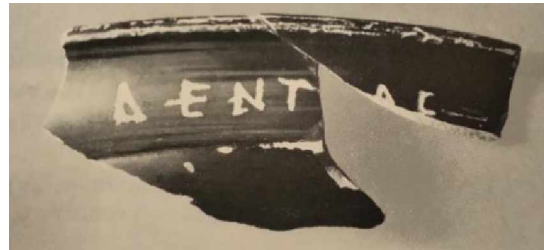
α. Χάρτης της θέσης του ιερού. (πηγή: Lehmann K. 1998, εικ.23)

β. Αποψη του νησιού από τα βόρεια (φωτ.: Σοφού)

α. Επιγραφή σε μη ελληνική γλώσσα.
Μουσείο Σαμοθράκης.
(πηγή: Lehmann 1998, 168, εικ..69)

β. Οστρακο με επιγραφή σε μη ελληνική
γλώσσα. Μουσείο Σαμοθράκης.
(πηγή: Lehmann 1998, 170, εικ..70)

γ. Υπογεωμετρικός κώνθαρος. Μουσείο Σαμοθράκης
(πηγή: Lehmann 1998, 157, εικ.62)

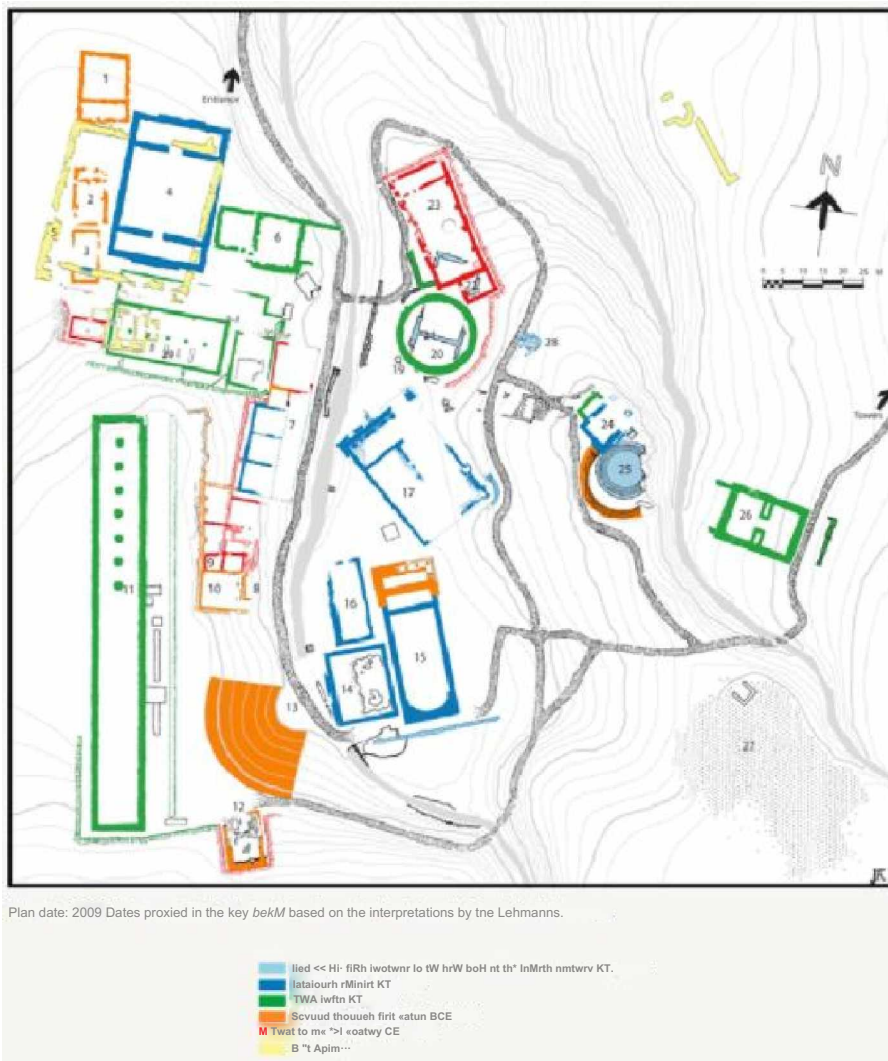
δ. Κεφάλι πήλινου ειδωλίου μύστριας.
Μουσείο Σαμοθράκης
(πηγή: Lehmann 1998, 46, εικ. 19)

α. Τμήμα της αναθηματικής επιγραφής από το μνημείο του Φιλίππου Ε'. Μουσείο Σαμοθράκης (πηγή: Lifo 17/6/2015)

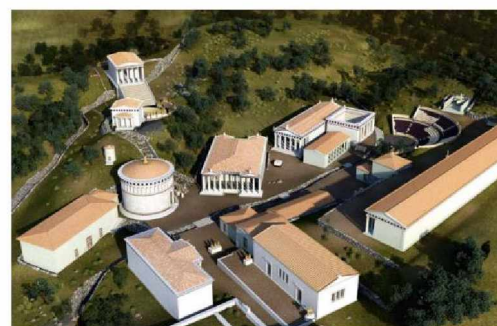
β. Σιδερένιο δαχτυλίδι. Μουσείο Σαμοθράκης (πηγή: Lehmann 1998, 33, εικ.9)

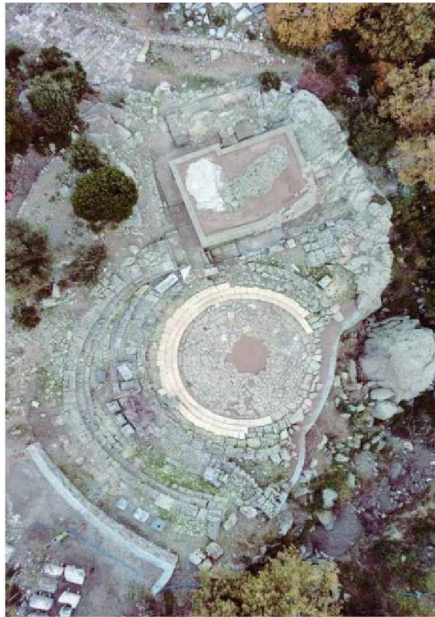
α. Κάτοψη του ιερού. (πηγή: American Excavations Samothrace)

β. αεροφωτογραφία του ιερού
(πηγή: Μάτσας 2017, εκκ.1)

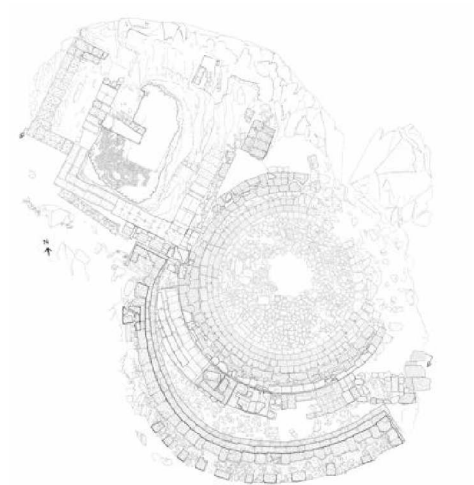

γ. τρισδιάστατη αναπαράσταση του ιερού.
(πηγή: American Excavations Samothrace)

α. Αεροφωτογραφία του Θεατρικού Κύκλου.

(πηγή: Μάτσας 2017, εικ.2)

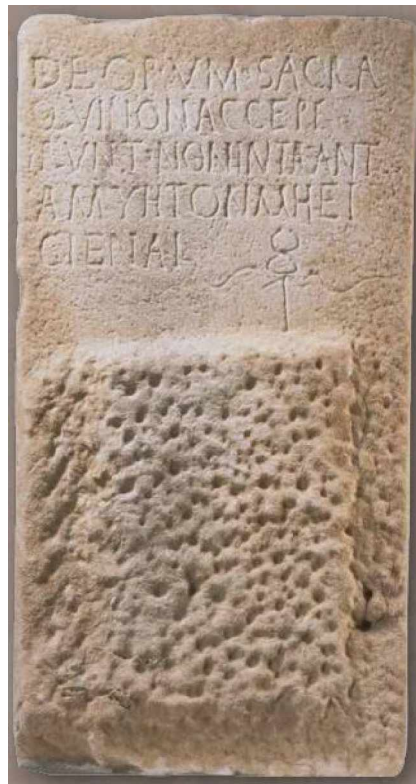

β. Αποτύπωση κάτοψης Θεατρικού Κύκλου

(πηγή: American Excavations Samothrace)

γ. Θεατρικό Κύκλος (πηγή: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh3562.jsp?obj_id=2510&mm_id=18578)

α. Δίγλωσση επιγραφή απαγόρευσης
Εισόδου. Μουσείο Σαμοθράκης
(πηγή: Μάτσας 2017, εικ.9)

β. Αποψη του Ανακτόρου από τη Ν. πλευρά.
Ο μικρός χώρος μπροστά και δεξιά είναι
η Ιερή Οικία (πηγή: Lehmann 1998, 68, εικ.26)

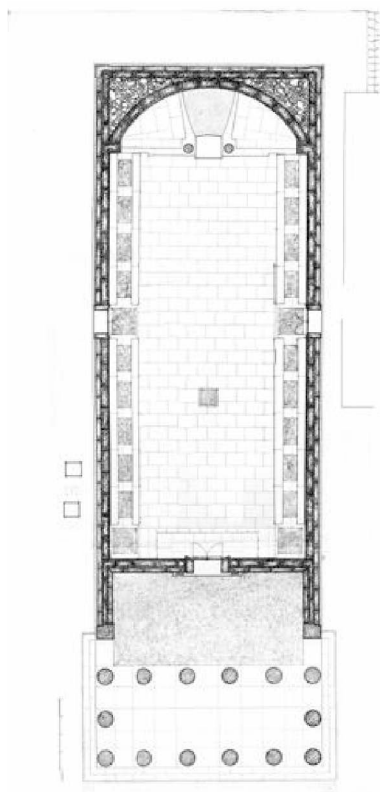
β. Αναπαράσταση του εσωτερικού του
Ανακτόρου (πηγή: Lehmann 1998, 47, εικ. 20)

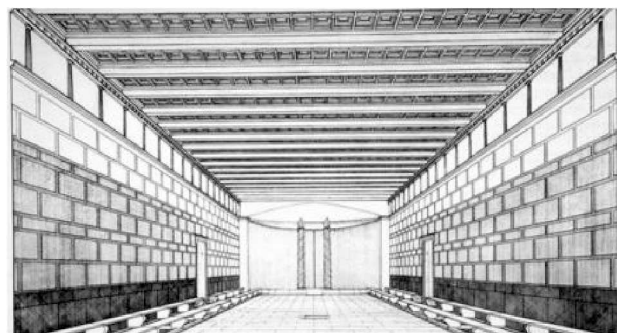
α. Αναπαράσταση της πρόσοψης του ιερού.
(πηγή: American Excavations Samothrace)

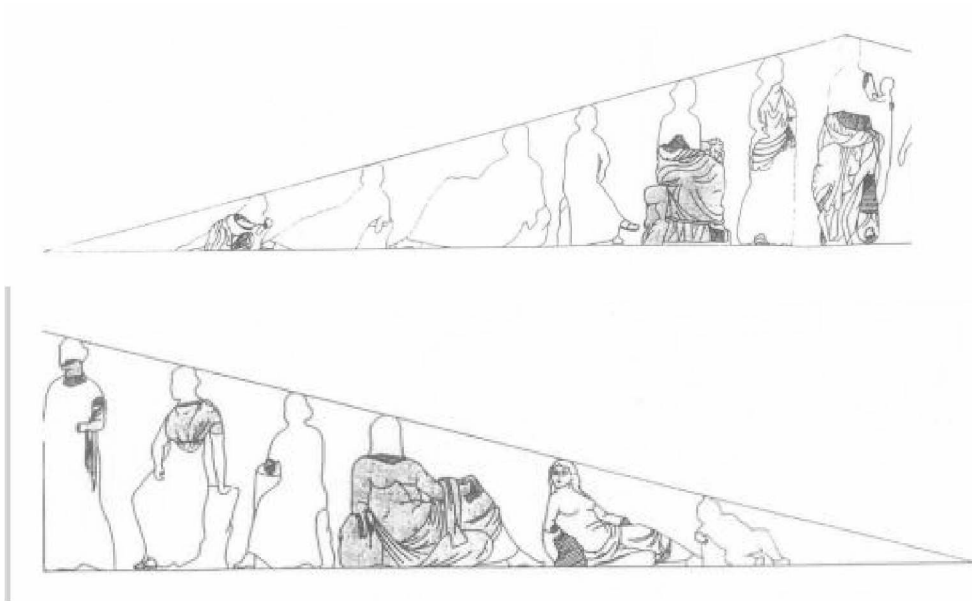
β. Άποψη του ιερού από τη ΝΔ γωνία του.
(πηγή: American Excavations Samothrace)

γ. Κάτοψη του ιερού (πηγή:
American Excavations Samothrace)

δ. Αναπαράσταση του εσωτερικού του ιερού.
(πηγή: Lehmann 1998, 94, εκκ.35)

α. Αναπαράσταση του αετώματος του Ιερού (πηγή: Palagia κ.α. 2003. εικ.8)

β. Ανακλιμένη μορφή, ίσως προσωποποιημένος Νείλος. Ephesos Museum, 343, Βιέννη
(πηγή: Palagia κ.α 2003., εικ.4)

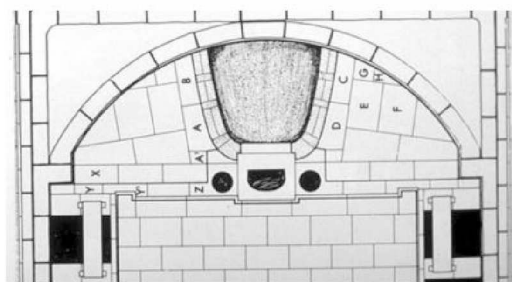
γ. Ανακλιμένη γυναικεία μορφή, ίσως προσωποποίηση της Αφροδίτης, Ephesos Museum, Βιέννη, 342
(πηγή: Palagia κ.α.2003, εικ.5)

δ. καθήμενη γυναικεία μορφή που κρατά σταφύλια.
Ephesos Museum, Βιέννη, 344 (πηγή: Palagia κ.α.2003, εικ.6)

α. θέση πυρσού με βάσεις εκατέρωθέν της
(πηγή: Μάτσας, 2017 εικ.13)

β. Αποκατεστημένη κάτοψη της αψίδα του ιερού
(πηγή: Clinton 2017, εικ.7)

γ. Επιγραφή απαγόρευσης εισόδου. Μουσείο
Σαμοθράκης (πηγή: Dimitrova 2008, εικ.168)

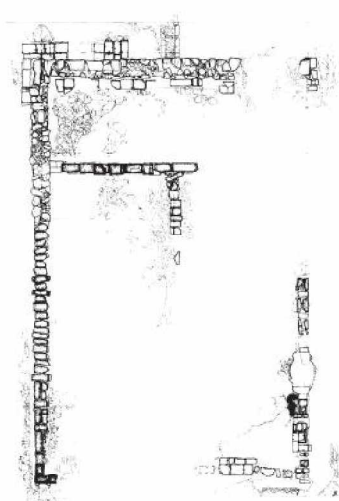

Figure SA. Extant plan of the Hail of Choral Dancers. Drawing John Kunich.

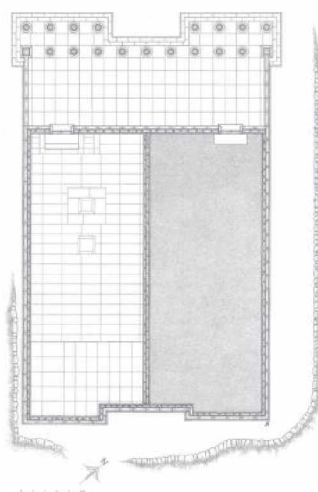
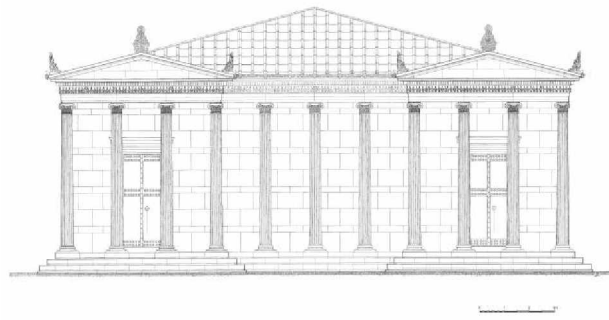
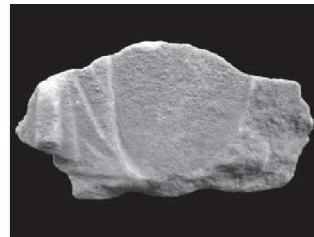
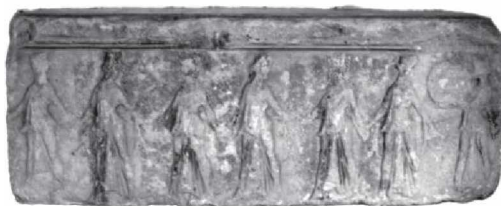

Figure SB. Restored plan of the Halt of Choral Dancers. Drawing John Kunich.

δ. Κάτοψη του Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού (ακριβής αριστερά, αποκατεστημένη δεξιά)
(πηγή: Marconi 2010, εικ. 8α και 8β αντίστοιχα)

α. Αποκατάσταση της πρόσοψη του πρόπυλου του Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού
(πηγή: Marconi 2010, εικ.8C)

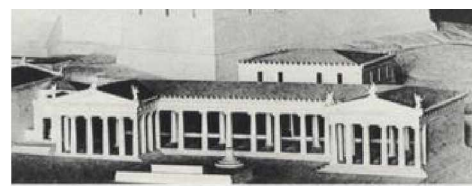

β. Η ζωφόρος του τελετουργικού χορού από το πρόπυλο του ομώνυμου κτιρίου. Μουσείο Σαμοθράκης. (πηγή: Marconi 2010, εικ.8.17, 8.19)

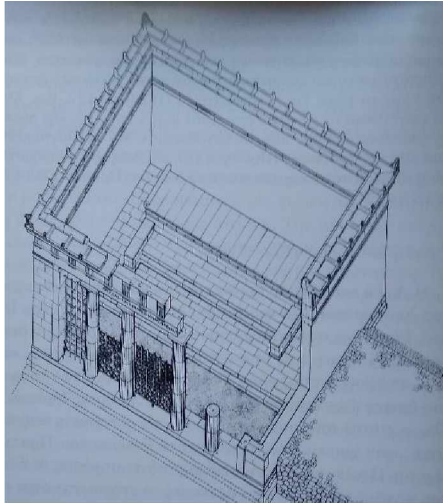
γ. Το κεντρικό τμήμα της ζωφόρου. Μουσείο Σαμοθράκης (πηγή: Marconi 2010, εικ.8.18)

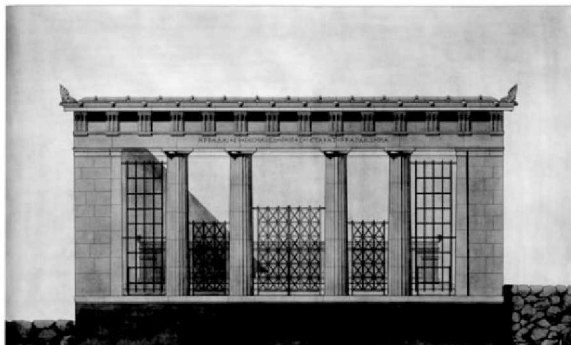
δ. Μορφή σε φάνωμα του πρόπυλου του Κτιρίου του Τελετουργικού Χορού. Μουσείο Σαμοθράκης (πηγή: American Excavations Samothrace)

ε. Αποκατάσταση Στοάς Ελευθερίου Διός (πηγή: Frazer 1982, εικ.4)

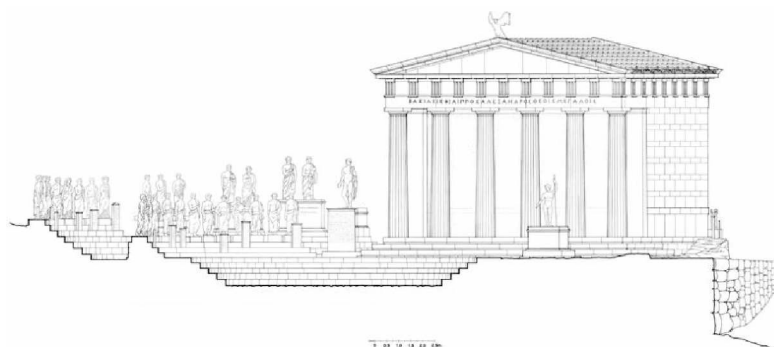
α. Αναπαράσταση της αυλής του βωμού (πηγή: Lehmann 1998, εικ.37)

β. Αναπαράσταση της πρόσοψη της αυλής του βωμού (πηγή: American Excavations Samothrace)

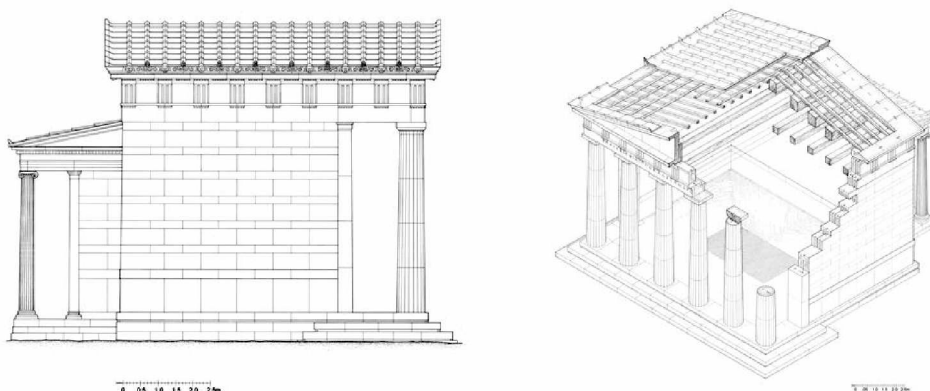

γ. Σπάραγμα της αναθηματικής επιγραφής της αυλής του βωμού.
(πηγή: Lehmann 1956, εικ.α)

α. Αναπαράσταση του Αναθήματος των Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ'.

(πηγή: American Excavations Samothrace)

β,γ. Αναπαραστάσεις της δυτικής πλευράς και του εσωτερικού αντίστοιχα του αναθήματος των Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ' (πηγή: American Excavations Samothrace)

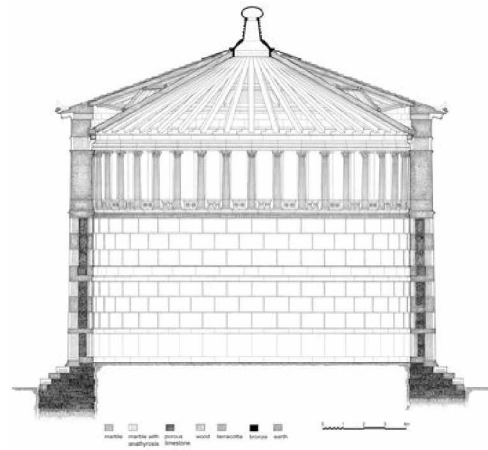
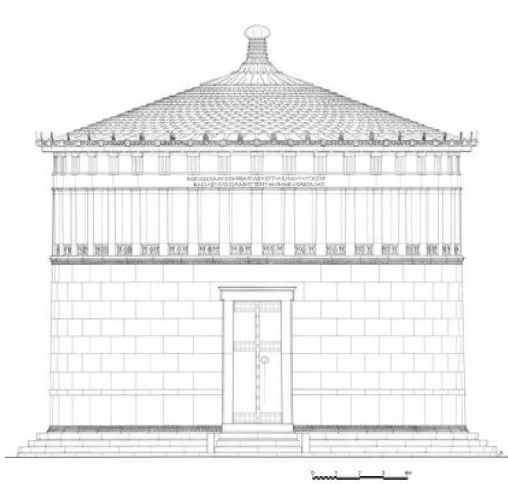
δ. Αναθηματική επιγραφή του Αναθήματος των Φιλίππου Γ' και Αλεξάνδρου Δ'

(πηγή: American Excavations Samothrace)

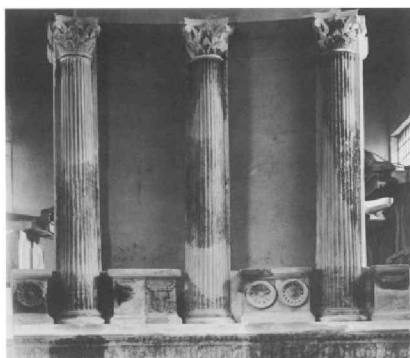

α. Αναπαράσταση της Θόλου της Αρσινόης (Αρσινόειο)

(πηγή: Frazer 2002, 197, εικ.12)

β,γ. Αναπαράσταση του εξωτερικού (αριστερά) και του εσωτερικού (δεξιά) της θόλου της Αρσινόης.
(πηγή: American Excavations Samothrace)

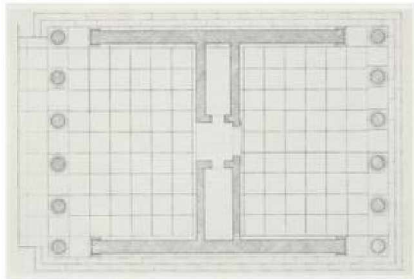
δ. Μερική αναστήλωση του εσωτερικού του Αρσινόειου.

(πηγή: McCredie 1979, πιν.16α)

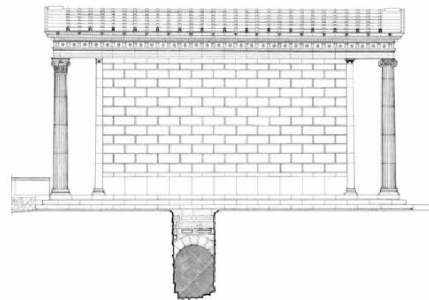

ε. Τμήμα της αναθηματικής επιγραφής του Αρσινόειου

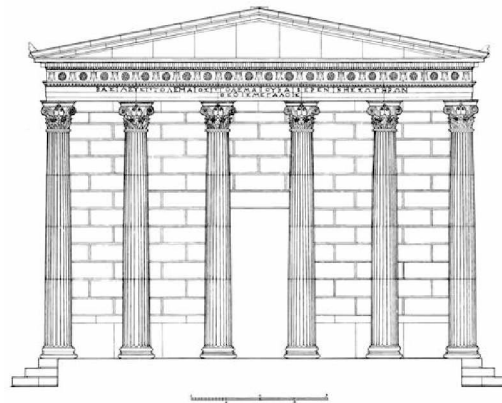
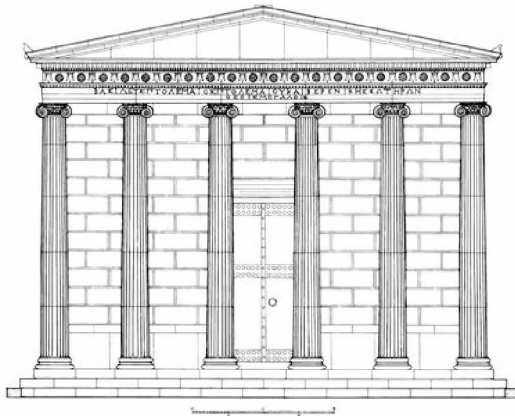
(πηγή: American Excavations Samothrace)

α. κάτοψη του πτολεμαίου
(πηγή: Frazer 2002, 198, εικ.16)

β. αναπαράσταση της νότιας πλευράς
του Πτολεμαίου
(πηγή: American Excavations Samothrace)

γ,δ. αναπαράσταση των δύο πλευρών του πτολεμαίου, της ανατολικής στα αριστερά και
της δυτικής στα δεξιά. (πηγή: American Excavations Samothrace)

ε. Τα θεμέλια του Πρόπυλου του Πτολεμαίου
(φωτ. American Excavations Samothrace)

α. Τρισδιάστατη αναπαράσταση του θεάτρου

(πηγή: American Excavations Samothrace)

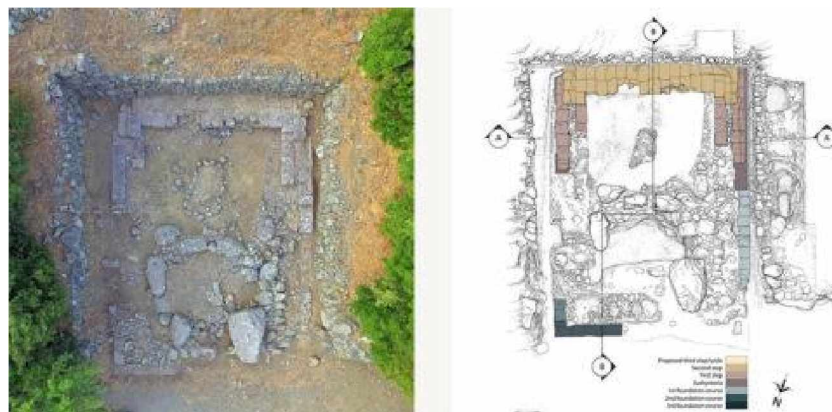

β. Αεροφωτογραφία της στοάς στον δυτικό λόφο (φωτ. American Excavations Samothrace)

γ. Τρισδιάστατη αναπαράσταση της στοάς

(πηγή: American Excavations Samothrace)

α. Αεροφωτογραφία και κάτοψη του μνημείου της Νίκης
(πηγή: American Excavations Samothrace)

β. Η θέση του μνημείου της Νίκης

(φωτ. American Excavations Samothrace)

γ. Παλαιά εκδοχή του μνημείου της Νίκης.

(πηγή: American Excavations Samothrace)

α. Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις των σύγχρονων εκδοχών της μορφή του μνημείου της Νίκης.

(πηγή: American Excavations Samothrace)

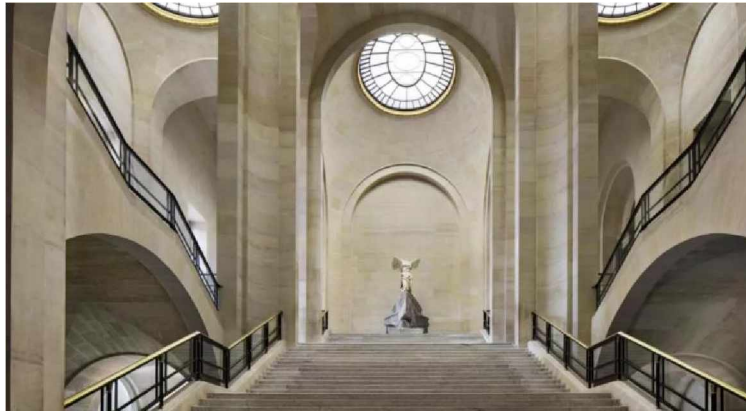

β. Τρισδιάστατη αναπαράσταση των δύο εκδοχών της μορφής του μνημείου της Νίκης ιδωμένο από το άνδρηο της δυτικής στοάς

(πηγή: Clinton κ.α. 2020, εικ.5)

γ. εμπρόσθια και πλάγια όψη της βάσης-πλώρης της Νίκης (πηγή: Hamiaux 2006, εικ. 1 και 3)

α. η νίκη στην κορυφή της κλίμακας Daru, μουσείο λούβρου
(φωτ. Ιστοσελίδα του μουσείου Λούβρου)

β. νίκη, μουσείο λούβρου, MA2369.

(πηγή: Clinton κ.α. 2020, εικ.1)

γ. το άγαλμα της νίκης με τις γύψινες συμπληρώσεις (γκρι το αυθεντικό, κίτρινο τα συμπληρωμένα τμήματα. (πηγή: Ιστοσελίδα Μουσείου Λούβρου)

α. διαφορετική εκδοχή θέσης της δεξιάς φτερούγας (πηγή: Hamiaux 2004, εικ.72)

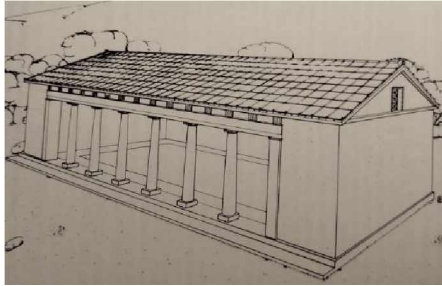
β. η δεξιά παλάμη της νίκης.
(πηγή: Παλαγγιά 2021, εικ.8-9)

γ. επιχρωματισμος του ματιού της νίκης, κυανό το εξωτερικό, ερυθρό το εσωτερικό.
(πηγή: Ιστοσελίδα Μουσείου Λούβρου)

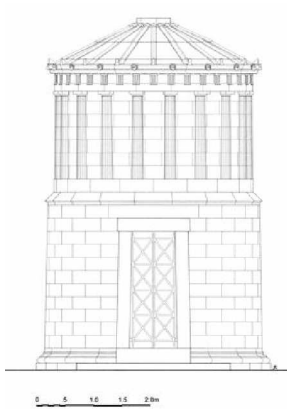

δ. νεότερη αναπαράσταση του αγάλματος της νίκης (πηγή: Hamiaux 2006, εικ.56)

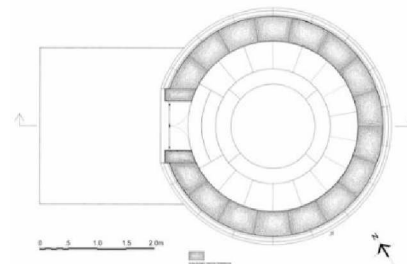
α. Αναπαράσταση της Αίθουσας των Αναθημάτων

(πηγή: Lehmann 1998, εικ.36)

β. Αναπαράσταση της δωρικής θόλου

(πηγή: American Excavations Samothrace)

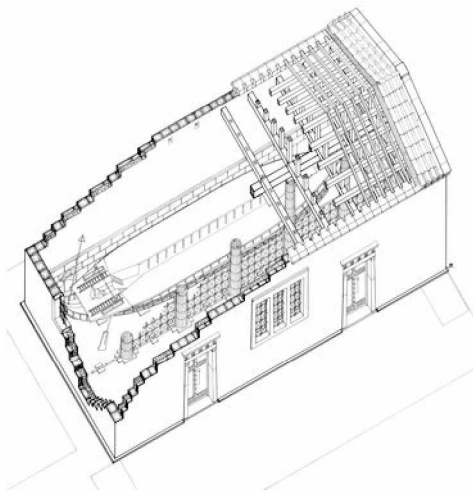

γ. Αποκατεστημένη κάτοψη της δωρικής θόλου

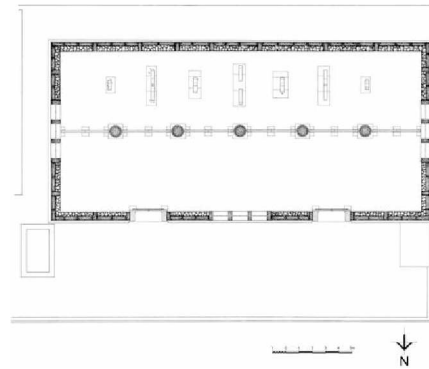
(πηγή: American Excavations Samothrace)

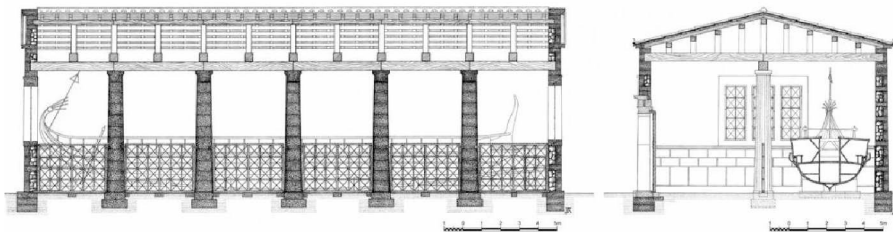
δ. το μνημείο του λυσικράτους (φωτ. el.wikipedia.org)

α. αναπαράσταση του νεώριου
(πηγή: American Excavations Samothrace)

β. κάτοψη του νεώριου
(πηγή: American Excavations Samothrace)

γ. αναπαράσταση του νεώριου σε κατά μήκος και κατά πλάτος τομή.
(πηγή: American Excavations Samothrace)

δ. κοίλο λίθινο στήριγμα πλοίου. (φωτ. American Excavations Samothrace)

α. Τετράδραχμο του Δημητρίου Πολιορκητή.

(πηγή: Παλαγγιά 2021, εκ.13)

β. Τμήμα της ανατολικής ζωφόρου του Μεγάλου Βωμού της Περγάμου, Μουσείο της Περγάμου, Βερολίνο. (πηγή: Stewart 2016, εκ.4)

γ. Τμήμα βάσης αγαλμάτιου με την εναπομένουσα επιγραφή Σ ΡΟΔΙΟΣ.
Μουσείο Σαμοθράκης. (πηγή: Clinton κ.α. 2020, εκ.2α)

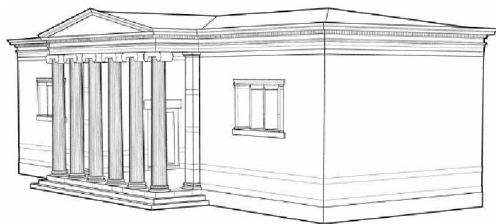

α. Βάση αναθήματος Φιλίππου Ε'. Μουσείο Σαμοθράκης.

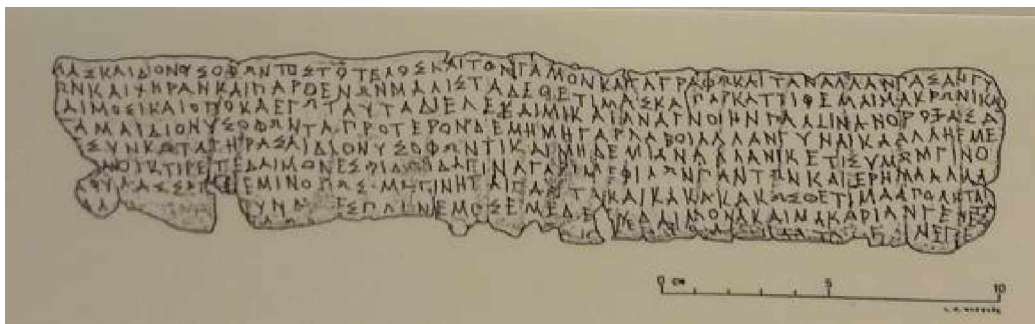
(πηγή: McCredie 1979, πιν. 8α)

β. Σπάραγμα της αναθηματικής επιγραφής του αφιερώματος της Μιλήσιας. Μουσείο Σαμοθράκης. (πηγή: American Excavations Samothrace)

γ. Αναπαράσταση του Αναθήματος της Μιλήσιας. (πηγή: American Excavations Samothrace)

α,β. Κατάδεσμος, μουσείο Πέλλας (φωτ. Σοφού)

γ. Αναθηματική στήλη με απεικόνιση του Πλούτωνα, μουσείο Αιανής

(πηγή: Ριζάκης/Τσουράσoglou 1996, εκ.2